cogito

GÜRBÜZ ERGİNER

kurban

Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri

GÜRBÜZ ERGİNER • KURBAN

YAPI KREDİ YAYINLARI

KURBAN
Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri

Gürbüz Erginer 1945 yılında İstanbul Kartal'da doğdu. Ankara Mamak İlkokulunda başladığı ilköğrenimini Aydın'da tamamladı. 1966 yılında girdiği A.Ü. DTCF Etnoloji kürsüsünden 1970 yılında mezun oldu. Millî Folklor Enstitüsü, Ankara Etnoğrafya Müzesi, TRT Ankara Televizyonu'nda çalıştı. 1976 yılında A.Ü. DTCF Etnoloji kürsüsüne asistan olarak girdi. 1985 yılında aynı üniversitede etnoloji doçenti oldu. *"Uşak Halk Takvimi ve Halk Meteorolojisi"* adlı bir kitabı bulunan Erginer, halen A.Ü. DTCF etnoloji anabilim dalı başkanı olarak görev yapmaktadır.

GÜRBÜZ ERGİNER

KURBAN

Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da
Kanlı Kurban Ritüelleri

Cogito - 53
ISBN 975-363-664-4

KURBAN- Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri
Gürbüz Erginer

1. baskı: 2000 adet, İstanbul, Ağustos 1997

Yayına Hazırlayan: Birhan Keskin
Kapak Tasarım: Pınar Kazma Çınar
Ofset Hazırlık: Arzu Çakan
Düzelti: Birhan Keskin
Yayın Koordinatörü: Aslıhan Dinç
Baskı: Şefik Matbaası

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Sanayi ve Ticaret A.Ş. 1997
Tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın
hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Sanayi ve Ticaret A.Ş.
İstiklal Caddesi, No: 285 Beyoğlu 80050 İstanbul
Telefon: (0-212) 293 08 24 Faks: (0-212) 293 07 23

İÇİNDEKİLER

Önsöz • 11

I. BÖLÜM
Kurban Kavramı ve **Kurbanın Tanımları**
Kurban Kavramı ve Kurbanın Tanımları • 15
Kurbana İlişkin Temel Antropolojik Kuramlar • 19
Din Kurban İlişkisi • 30
Din Kurumuna İki Farklı Yaklaşım • 38
Ritüellerin İşlevleri • 46

II. BÖLÜM
Kurbana Değgin Tinsel Kültürün İlk Belgeleri
Kurbana Değgin Tinsel Kültürün İlk Belgeleri • 55
Neolitik ve Sonrası • 60
Çeşitli Toplumlardan Kanlı Kurban Örnekleri • 72
A. Mayalarda Kurban • 78
B. Azteklerde Kurban • 79
C. İnkalarda Kurban • 80
D. Sümerlerde Kurban • 81
E. Hititlerde Kurban • 82
F. Eski Yunanlılarda ve Romalılarda Kurban • 85

III. BÖLÜM
Üç Kutsal Kitapta Kurban Konusu
Üç Kutsal Kitapta Kurban Konusu • 91

Tevrat'ta Kurban Konusu • 93
Değerlendirme • 101
İncil'de Kurban Konusu • 104
A. Değerlendirme • 106
Kuran'da Kurban Konusu • 108
A. Değerlendirme • 111

IV. BÖLÜM
Eski Türk Boylarında Kurban
Eski Türk Boylarında Kurban • 117
A. Değerlendirme • 131

V. BÖLÜM
Günümüz Anadolu'sunda Kanlı Kurban Ritüelleri
Konuyla İlgili Ön Çalışma • 135
Anadolu'nun Konumuz Açısından
Bugünkü Durumu • 137
Anadolu'daki Kanlı Kurbanlamaların Yöneldiği
Amaçlar ve Bu Amaçlara Dayalı Sınıflandırma • 139
Çeşitli Kurban Sunma Motifleri ve Anadolu'daki
Uygulamaların Bunlar İçindeki Dağılımı • 142
A. İstenilen Şeyi Elde Etmek İçin Sunulan Kurbanlar • 142
B. Elde Edilen Şeye Teşekkür İçin Sunulan Kurbanlar. Şükür Ya da Adak Kurbanları • 142
C. Doğaüstü Güç Ya da Güçlerle Barışıklığı Sürdürmeye Dayalı Kurbanlar • 143
D. Bir Günahı, Bir Kusuru Bağışlatmak İçin Sunulan Kurbanlar. Kefaret Kurbanları • 143
E. İlk Üründen, İlk Avdan vb. Yüce Varlığa Sunulan Kurbanlar. "Hak Kurbanı" • 144
F. Gruplararası İlişki, Akika Kurbanı ve Törenlik Şölenlik Kurbanlar • 145
G. Ölü İçin Kurban Sunma • 150
Anadolu'da Kurban Bayramı • 152
Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüellerinin İşlevleri • 153

Anadolu'da Kurbanlıklar ve Bunlarda
Aranan Özellikler • 155
Alan Verilerinin Değerlendirilmesi • 157
Genel Değerlendirme • 169

VI. BÖLÜM
Uşak'ta Kurban Bayramı
Uşak'ta Kurban Bayramı • 175
Merkez İlçe Yerli Halkının Dinsel Günlere İlişkin
Genel Durumu • 177
Uşak'ta Kurban Bayramı • 179
Kurbanlığın Kesilmesi • 182
Değerlendirme • 186

VII. BÖLÜM
Çapar Köyünde Adak Kurbanı
Çapar Köyünde Adak Kurbanı • 190
Çapar Köyü Hakkında Genel Bilgi • 193
Değerlendirme • 200

VIII. BÖLÜM
Hacı Bektaş Veli'yi Anma Törenlerinde Adak Kurbanları
Hacı Bektaş Veli'yi Anma Törenlerinde
Adak Kurbanları • 203
Değerlendirme • 207

IX. BÖLÜM
Anadolu'da Yağmur Duası ve Kurban
Anadolu'da Yağmur Duası ve Kurban • 211

X. BÖLÜM
Sonsöz • 219
Görüşme Cetvelinin Uygulandığı Yerleşim Birimleri • 220
Yararlanılan Kaynaklar • 221
Dizin • 233

Öğretmenim
Sedat Veyis Örnek'in anısına.

Önsöz

Bu kitap, Anadolu'da etnolojik amaçla ama amatörce çekilmiş bir kanlı kurban ritüeli belgesel filminin giderek sayıca çoğalmasıyla, ilgili ritüelin kökenlerine ilişkin bilgi ve bulguların neler olduğu konusundaki araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bu araştırma, insanlık tarihi kadar eski olan ve insan düşüncesinin bir ürünü olarak karşımıza çıkan doğaüstü tasarımlar için çeşitli amaçlarla kan akıtma ritüelleri olarak adlandırabileceğimiz kurban olgusunun, genelde din dışı bir yaklaşımla kökenlerini ortaya koymaya ve bu olgunun günümüz Anadolu'sundaki durumunu saptamaya çalışmaktadır.

Toplumumuzda kimi zaman karşı çıkılan kurban olgusunun, Anadolu insanı arasındaki kök nedenleri ve bunun çevresinde oluşmuş inançlarla uygulamaların saptanıp ortaya konulması bu ritüelin iç dinamiğini, çalışma prensiplerini, işlevlerini açığa kavuşturacaktır kanısındayım. Ülkemizde konunun bugüne dek kapsamlı bir yapıda din dışı bilimsel açıdan ele alınıp değerlendirilmemiş olması, kurbanın gerek evrensel boyuttaki gerekse Müslümanlık içindeki durumunun daha çok batılı bilim adamlarınca konu edinilmiş olması göz önünde tutulursa böyle bir ilk girişimin güçlüğü ortaya çıkacaktır.

Çoğu toplumda son derece kuvvetli ve katı bir yaptırım gücü olup, dinsel normlar içinde yer alan kurban ritüelleri, doğaüstü tasarımlara çoğu kez insanın kendisini bile kurban olarak sunmasını gerektirir duruma gelmiş, hatta bu uygulama kimi toplumlarda katliam boyutuna ulaşmıştır. İşte, tarihsel bo-

yutunda bu denli yaptırımcı olan, çoğu toplumdakinden farklı olarak dinsel yönü kadar sosyal yönünün de ağırlıklı olduğu Anadolu kurban ritüellerinin ortaya konması çabamızın, gelecekte bu konu ile ilgilenecek olanlara ışık tutması dileğimizdir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında benden çok katkısı bulunan konuyla ilgilenmiş tüm bilim adamlarına, tatil dönemlerinde de olsa görüşme cetvellerini Anadolu'nun en uç köşelerinde uygulayan öğrencilerime, çalışmanın yayına hazırlanmasında emeği geçen meslektaşım Serpil Cengiz'e yürek dolusu saygı ve sevgiler sunarım.

Ankara, 1996

I. BÖLÜM

Kurban Kavramı ve Kurbanın Tanımı

Kurban Kavramı ve Kurbanın Tanımları

Çeşitli kaynaklar, dilimizde yer alan kurban sözcüğünün aslının İbranice "korban" olduğunu, Aramice aracılığıyla Arapçaya geçtiğini belirtmektedirler. (Bkz.: *Ency. of Religion and Ethics; İslam Ans.*; Hançerlioğlu, 1984) Sözcük, din yoluyla da Türkçeye girmiştir.

Kurban sözcüğü dilimizde beş anlam içermektedir.

> *"kurban İs. Ar. kurban 1. Dinin bir buyruğunu veya bir adağı yerine getirmek için kesilen hayvan.* "Yarım okka et onun elinde bir kurban kadar bereketli." -Y. Z. Ortaç *2.Müslümanlarda kurban bayramı:* Kurbanda geleceklermiş. *3.mec. Bir ülkü uğrunda feda edilen veya kendini feda eden kimse:* Hava kurbanları. *4.mec. Bir kazada veya felakette ölen kimse:* Bu depremde çok kurban verildi "Cinayetin kurbanı yirmi beş yaşlarında bir genç kızdır." -S. F. Abasıyanık *5.üinl.hlk. Bazı bölgelerde seslenme sözü olarak kullanılır:* "Kurban, nerede kaldın ?" *(Türkçe Sözlük, 1988)*

Türk Dil Kurumu'nun *"Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Sözlüğü"*ndeki kurban maddesinde, Isparta ilinin Eğridir ilçesine bağlı Kesme köyünde bu sözcüğün "Peteğini yatay yapan bal arısı." anlamında da kullanıldığı belirtilmektedir. (*Söz Derleme Derg.*,-K- 8.c.)

Bizim çalışma konumuzu ilgilendiren yönüyle kurban, yukarıdaki sözlük anlamlarından ilk ikisini kapsamaktadır. Bu iki

anlamıyla kurban, genel inanç sistemi içinde bir kurum olup, gerek dinsel, gerekse toplumsal yönüyle betimlenmiş birtakım işlevler üstlenmiştir. Genel biçimiyle kökleri insanın ataları kadar eski görünen bu kuruma bağlı ritüeller, çoğu toplumların kendilerince ve kimi çevrelerce canlı tutulmuş, belirli zaman aralıklarında yinelenmiş böylece dirençli, sürekli bir yapıya kavuşmuştur.

Günümüz Anadolu halkının Müslüman olan kesimi arasında da durum böyledir. Ancak, ülkemizde geçmişe dayalı din dışı halka özgü gelenek/göreneklere bağlı koşullanmalar, kimi uygulamalarda bu kurumun katı dinsel kılıfını yırtmış bir görünüm sergilediğini göstermektedir.

Kurban sözcüğünün, İslamiyet'in Türkler arasında yayılmaya başladığı IX-X. yy.'larda Türk boyları arasında kullanılmaya başlandığı yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Kurban olgusunun, İslamiyet öncesi Türk boylarında hangi sözcükle karşılandığı konusunda, bu alanla ilgilenen araştırmacılar arasında ortak bir görüşe varılamadığı görülmektedir. Örneğin Radloff, üzerlerinde araştırma yaptığı Türk boylarına bağlı olarak kurbanın "taylga" (Radloff 1976: 237) sözcüğü ile karşılandığını vurgularken, Esin, "yağışlık tapıg" (Esin, 1978: 100) sözcük grubunu vermektedir. Bu konuda İnan, Altaylılar arasında ata ruhlarının kötülüklerinden korunmak için verilen kurbana "toluu" (İnan, 1987: 428); Altay ve Teleütçede Radloff'tan aktarmayla "tayılga", "hayılga"; Kırgız Türklerinin hayvan kurban vermeyi "tayı"; ölü ruhuna kurban kesmeyi "Azr tayı" (İnan, 1987: 141; 1972: 98); kimi boyların örneğin Kırgız-Kazakların "kudayı", Yakutlar ve Buratların "kereh" (İnan, 1972: 98) sözcükleriyle karşıladıklarını belirtmektedirler. İnan, bir başka makalesinde, "tayılga"yı kurban sunmak için özel olarak hazırlanmış yer biçiminde açıklamaktadır. (İnan, 1987: 406) Yine İnan, Altay şamanizmine bağlı olarak ,

> *"kurban ayininin umumi adı üstügü, yani "semadaki" (gökte yaşayan ruh için)dir. Kurbana da parılgı namı verilir."* (İnan, 1987: 414)

açıklamasını yapmaktadır.

Eski Türk boyları arasında kurban olgusunu ifade eden bu kavram çeşitliliği, "Eski Türk Boylarında Kurban" başlığı altında değindiğimiz nedenlere bağlanabilir.

Dilimize yerleşmiş olan kurban sözcüğünün kökü olan "krb" da Arapça anlamıyla yakınlaşma, bir bakıma akrabalık kurma anlamı bulunmaktadır. (Sancaktar, 1988: 4)

> *"Kırban: 'Kaf'ın kesriyle yakın olmak manasınadır..." (Kamus-ı Muhit, I.c., 423)*

Sözcüğün kökündeki bu anlam, simgelediği ritüelle doğaüstü güçlere yakınlaşma, onlarla ilişki kurma hatta akraba olma içeriğine sahiptir. Bu nedenle kurban sözcüğünün aşağıdaki karşılıkları çalışma konumuz açısından önem taşımaktadır:

> *"Kesilen ve cenab-ı Hakk'a vesile-i tekarrub `add olunan koyun ve sair eti yenir hayvan. Mec. Bir uğurda feda olmak."* (Şemseddin Sami, 1311)
>
> *"Kurban. Allah'a mânen yaklaşmak maksadı ile, sunulan şey, kurban." (İslam Ans.,*1950: 6.c, 2. ksm.*)*
>
> *"Tanrı'ya sunulan eti yenen hayvan... Bu anlamda Arapça'ya İbrânice korban deyiminden Aramîce aracılığıyla geçmiştir. Arapça krb kökünde yakın olma (Kurbîyet) anlamı vardır, bu yüzden Tanrı'ya yakınlaşmak için sunulan anlamında tanımlanmıştır."* (Hançerlioğlu, 1984)
>
> *"Kurban, Allâh Taâlâya tekarrüb (yaklaşmak) için kurban niyetiyle kesilen husisi hayvandır. Kurban Bayramında böyle Hak rızâsı için kesilen kurbana "uhdiye ", bunu kesmeye de "tazhiye" denilir. "* (Bilmen, 1956: 13)
>
> *"Kurban; Allah'a takarrub, yani O'na yaklaşarak rızasını kazanmak için, Kurban Bayramı günlerinde ibadet ve tadhiye (yani kurban) niyetiyle kesilen belirli cins ve vasıftaki hayvan'a denir. Allah'a takarrub ve ibadet maksadıyle bayram [da] kesilen bu hayvanlara; Arapça'da "udhiye", "dahiyye" ve "ıdhiye" adları verilmektedir. Türkçemizde ise, genel olarak "kurban" diyoruz. Kurban kesmeye "tadhiye" denir. Tadhiye, ibadet ve taat niyetiyle, vakti mahsusunda,*

bu iş için tahsis edilen hayvanı kesmekten ibarettir." (Aydın, 1991: 103'dan El-Ceziri, 1939: 593)

Yukarıda, kurbanın daha çok dinsel yönünün vurgulandığı tanımlarda görüldüğü gibi, ülkemiz Müslüman topluluğu arasında uygulanan kurban ritüelleri tektanrılı bir din olan İslamiyet'in, diğerlerine hakim doğaüstü gücü olan Allah'a sunulan, belirli özelliklere sahip şey ya da hayvan olarak betimlenmektedir.

Etnolojik yaklaşımla, kurbanın uygulandığı toplumlardaki biçimlere yönelik amaç ve uygulamaları içerecek tanımlar olarak, genel hatlar çizen şu tanımlamaları verebiliriz:

"Kurban: Dinsel ya da kutsal amaçlarla sembolik bir sununun yok edilmesini içeren, verme eylemidir. Kurban yiyecek ya da içecek türünden olan kurban objesini sunmak, teklif etmekten ibaret de olabilir. Açıklayıcı teorilere göre kurban, bugün ya da gelecekte Tanrının lütfunu kazanmak için O'na sunulan bir hediyedir. Kefaret teorisi (The substitutionary theory), kurbanı, işlenmiş bir suç ya da günah karşılığı olarak doğaüstü güce bu suç ya da günahın kefaretini ödeme, onun gönlünü almak amacıyla kurbancının ölümünü sembolize edecek hayvanları kurban etmeye dayandırır. Kutsallaşma teorisi (The sacramental theory), kurbanı, kurbancıların kurban hilesi ile bir tür kutsallığa ulaşması anlamında kabul eder. Yiyeceği, içeceği paylaşma, birlikte yeme teorisi (The communion theory), kurbanı, Tanrının sembolik olarak birlikte, paylaşılarak yenmesi biçiminde yorumlar" (Dictionary of Anthropology, 467)

Etnolog Sedat Veyis Örnek, kurbanın sunuluşuna dayalı şöyle bir tanım verir.

"İbadetin önemli bir bölümünü teşkil eden kurban, doğaüstü alana giren kudretlerle barışıklığı sağlamak, onların verdiklerine teşekkür etmek ve onlardan bir şeyler istemek için sunulur." (Örnek, 1971 -B-: 87)

Kurbana İlişkin Temel Antropolojik Kuramlar

Bu başlık altında kurban sunma ile ilgili belli başlı antropolojik kuramlara değineceğiz. Yazılı kaynakların taranması sırasında gördük ki, evrensel boyutta kurbana değgin hemen her ayrıntı çeşitli bilim adamlarınca ele alınarak, titiz bir yaklaşımla incelenmiştir. Ulaşabildiğimiz araştırmaların bizde oluşturduğu genel kanı, pek çok ortak yönlerin bulunmasına karşın kurban pratiğinin uygulandığı hemen her toplumda genelde amaçlar ve biçimler benzerlikler göstermekle birlikte ayrıntıda kimi farklılıklar da taşımaktadırlar. Bu farklılıklar aynı toplum içinde bile, toplumsal/ kültürel evrim sürecinin birbirini izleyen basamaklarında açık bir biçimde izlenebilmektedir. Gerçi evrim süreci gündeme geldiğinde toplumun aynı toplum olduğu elbette söylenemez. Ancak, belirli bir toplumda aşırı tutucu oldukları bilinen gelenek ve göreneklerin, özellikle de son derece dayanıklı, sürekli olan kült ve ritüellerin çok zor değiştiği göz önünde bulundurulmalıdır.

Bunun yanı sıra, konuyla ilgilenen bilim adamlarının yeğledikleri siyasal ideolojilerin ritüel konusundaki görüşlerine yansıdığı görülmektedir. Örneğin, Durkheim ritüeli yararlı, toplumsal bir yumuşatıcı olarak görürken, Marksist ideoloji yanlıları ritüeli sosyal bir bağ olarak ele almaktadırlar. Onlara göre ritüel, ekonomik ve siyasal baskıyı gizler ve böylece eleştiri sindirilir. (Combs-Schilling, 1989: 35-36)

Yine toplumsal/kültürel evrimle ilgili olarak, genel kültik tasarımlarda ortaya çıkan değişmeler amaçlara, biçimlere, öğelere, işlevlere yansıyarak onları değişikliğe uğratmaktadır. Bu-

rada göz önünde bulundurulması gereken nokta, değişmenin ve buna dayalı yansımanın tek yönlü olmayıp karşılıklı ya da birlikte olabileceğidir. Bu durumu, eski toplumlarda kişileştirilmiş doğaüstünün insanımsı bir takım gereksinimleri olduğu tasarımına bağlı olarak ona bitkisel öğeler sunulurken, sonraları insan ya da hayvanların sunulmaya başlanması; eski Türk boylarındaki doğaüstü güçlere at kurbanının ve buna ilişkin sunma biçiminin Anadolu Türkleri arasında görülmemesi konuları örneklemektedir. Çağdaş toplumların kimilerinin ataları, kurban kapsamında doğaüstüne bitki, hayvan ve diğer şeyleri sunarken bugün onların doğaüstü tasarımlarındaki değişme ve doğaüstünün insanımsı bir takım gereksinimleri olmadığı düşüncesine ulaşmış olmaları toplumsal/kültürel evrimin yukarıda değindiğimiz farklılıkları doğuran asal etmenlerden olduğunu ortaya koymaktadır.

Ulaşabildiğimiz yazılı kaynaklara göre kurban konusunu ilk kez ele alıp, çağındaki kurbanın neliği hakkında görüşlerini ortaya koyan, Antikçağ Yunan düşünürü Platon'dur. Platon'a göre kurban, bütün antikçağa egemen olan bir düşünceyle "Tanrılara sunulan bir hediyedir." (*Classical Dictionary*: 943'den ; Plato, Euthyphro: 14 c.)

Bu görüşün başta Philocorus olmak üzere çeşitli düşünürler tarafından ele alınıp işlendiğini görüyoruz. Antikçağ Yunan düşünürlerinden Theophrastus da kurban türlerini ilk sınıflayan kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun sınıflandırmasına göre antikçağ kurbanları şu ana başlıklar altında toplanmaktadır:

> *"Övgü kurbanları; teşekkür (şükran) kurbanları; dilekte bulunma, rica kurbanları ve ölülerin ruhlarına sunulan kurbanlar."* (Classical Dictionary, *934)*

Yukarıda değindiğimiz antikçağ düşünürlerini izleyen dönemde belki pek çok düşünür kurban konusuyla ilgilenmiştir. Ancak, günümüz antropoloji kaynakları bu ilginin bilimsel onurunu Edward Burnet Tylor'a vermektedir. Daha sonra değineceğimiz *Primitive Culture* adlı iki ciltlik eserinde ortaya koy-

duğu kurban kuramıyla Tylor, Platon'un hediye kuramını, yapmış olduğu ayrıntılı incelemelere dayanarak ve örneklendirerek yeniden gündeme getirmiş görünmektedir. Tylor'ın kurbanla ilgili varsayımı şudur: Kurban, doğaüstünün lütfunu güvence altına almak ve onun düşmanlığını en aza indirmek için, doğaüstüne sunulan özgün bir hediyedir. (Tylor, 1920: 2.c. 375)

Tylor kuramında, kurbanın zaman içindeki değişimini özetle şöyle açıklamaktadır: Kurban, başlangıçta insanların kendilerini sevdirmek için doğaüstüne sundukları hediyedir. Giderek tanrılar yücelip insanlardan uzaklaşmışlar ama insanlar onlara hediye verme gereksinimi duymayı sürdürmüşlerdir. Böylece kutsallaştırılmış kurban sunma geleneklerine geçilmiştir. Bundan sonraki basamakta, insanın tanrıya ait olduğu düşüncesi gelişmiş ve uzun bir zaman dilimi içinde basit hediyenin yerini, insanın kendisini kurban olarak sunmasına geçilmiştir.

Henri Hubert ve Marcel Mauss, Edward Tylor'ın, Adolf Bastian, Herbert Spencer ve Charles Darwin'den esinlendiğini; çeşitli ırk ve uygarlıklardan aldığı örnekleri karşılaştırarak kurban biçimlerine bir köken formüle ettiğini belirtmektedirler. Hubert ve Mauss, Tylor'ın kuramını eski, halka özgü düşüncelerin bilim dili ile yinelenmesi olarak değerlendirmektedirler. (Bkz.: Hubert-Mauss,1981:2)

Tylor'dan sonra konu üzerindeki yoğun çalışmalarıyla W. Robertson Smith'i görüyoruz. Robertson Smith, Samilerin dinleri üzerine yaptığı kapsamlı araştırması ile tanınmaktadır. Smith "communal type" kurbanın, "theanthropic" olarak bilinen ilk kuramında ortaya koyduğu, aynı zamanda Tanrı olan hayvan ve insan akrabalar düşüncesinden, yani totemizmden kaynaklandığını ileri sürer. Daha sonra, James Frazer'ın varlığını çeşitli belgelerle ortaya koyduğu, kutsal totem hayvanlarının eti ve kanıyla yıllık totem kutsamalarında toplulukça yenmesi olayını göz önünde bulundurarak kurbana kefaret *(expiatory)*, gönül alma *(propitiatory)* ayrımlarını getirmiştir. Bu kavramlar onun kurbana, Tanrıya sunulan bir hediye olarak bakmadığını ortaya koymaktadır. Smith'in kurban ritüeli alanına yaptığı önemli katkılardan biri, kutsal şeylerin belirsiz karakterlerinin

nasıl dönüşüme uğradığını açıklamasıdır. Robertson Smith, tamamının yakıldığı kurban motifi üzerindeki araştırmasında, şeylerdeki kutsallığın aşırı derecede artmasının onları dokunulmaz (tabu) kıldığını görmüş ve aşırı kutsal şeylerin toplum adına bir anlamda yasağa (tabuya) dönüştüğünü ileri sürmüştür.

Bununla ilgili olarak etnoloji literatüründe, çeşitli ilkel toplumlarda, özellikle Melanezya toplumları (Trobriand Yerlileri) arasında yaygın olarak görülen pek çok manaya sahip olan kabile şeflerinin tamamen tabulaştıkları, dokundukları her şeyi tabulaştırdıkları, böylece bu şeyleri halklarına yasak hale getirdiklerine bu nedenle hiçbir şeye el süremedikleri hatta yemeklerini çeşitli araçlardan yapılmış gereçlerle başkaları aracılığıyla yiyebildiklerine ilişkin zengin örnekler vardır.

Yine, her tuttuğunun altın olmasını isteyen Midas efsanesi de simgesel yönüyle bu durumu örneklemektedir.[1]

Robertson Smith, kurbanın kökenini totemik kültte bulmaktadır. Zaman içindeki değişimi de, Samilere dayalı olarak özetle şöyle açıklamaktadır: Başlangıçta totemin kurban olarak sunulması vardır. Totemizmden çıkışla, insanla totemin akrabalığından, giderek totem kurbanın yerini insan almıştır. Ancak, toplumsal yaşamda bireyin yaşamını güvence altına alan geleneklerin ağır basması nedeniyle insan kurbanı terk edilmiş, insanın yerine çiftlik hayvanlarının kurban olarak sunulması gündeme gelmiştir. Çiftlik hayvanlarına atfedilen kutsallık, insanoğlunun beslenmesi adına zamanla bozulmuş, böylece hediye kurbanı doğmuştur. Smith, primitif toplumlarda ve Sami dinlerde tamamının yakılarak sunulduğu kurbanlara ilişkin olarak şu açıklamayı getirir: İnsanın kurban olarak sunulması döneminde, insan eti yemenin doğru bir uygulama olmadığı düşüncesine ulaşıldığında, onun tamamının yakılması uygulaması doğmuştur. İnsan kurbanından vazgeçildiği dönemde, yani insanın yerini alan hayvanların kurban olarak sunulması döneminde bu kurbanların tamamının yakılarak sunulması uygulaması sürdürülmüştür. (Bkz.: *Ency. of Religion and Ethics*, IX.c. 2; Durkheim, 1926: 326-350; Hubert-Mauss, 1981: 2-8; Freud, 1971: 192-200; *Chambers' Encyclopaedia*, 1968: XII.c.128)

İnsanın kurban olarak sunulduğu dönemden önce ya da

sonra ortaya çıktığı konusu kesin olmamakla birlikte çeşitli toplumlarda çeşitli doğaüstü güç ya da güçlere parmak, el, kol, kulak, penis gibi organların vücuttan koparılarak sunulduğu uygulamalar vardır. Bu uygulamaların kurban ritüellerinin sınıflandırılmasında bağımsız bir dönem ya da ara dönem oluşturup oluşturmadığını bilmiyoruz. Ama insanın tamamının kurban olarak sunulması yerine onun bir organının kurban objesi olarak sunulması uygulamalarına geçilmiş olması akla uygun gelmektedir. Bununla ilgili olarak Ana Tanrıça Kybele'ye rahiplerin ve sıradan insanların penislerini sunmaları, Azteklerde diri diri insanların yüreklerinin sökülerek Kuş Tüylü Tanrı'ya sunulması, çeşitli Amerika, Afrika, Avustralya yerlileri ile Asya etnik grupları arasında görülen doğaüstüne kulak, parmak gibi organların kesilerek sunulmasına ilişkin etnoloji literatüründe son derece zengin örnekler vardır. Günümüzde Musevilik ve Müslümanlığın gereği olarak uygulanan sünnet ritüelinin, kökleri çok eskiye dayanan bu pratiğin bir devamı olduğu konusu kesinlik kazanmış görünmektedir.

Kurbanın, dolayısıyla kurban ritüellerinin kökeni ve gelişimiyle ilgili yukarıda değindiğimiz iki temel kuramcıyı izleyen diğer bilim adamlarının bir bölüğü onların görüşünü paylaşırken örneğin F. B. Jevons, Salomon Reinach, Robertson Smith'in görüşlerine katılırlar. Marillier, Henri Hubert, Marcel Mauss gibi kimi bilim adamlarıysa bu kuramların evrensel olamayacağını, eksik ya da yanlış olduğunu ileri sürmüşlerdir. Westermarc, James Frazer gibi kimi bilim adamları da diğerlerinden küçük farklılıklar gösteren değişik kuramlar ortaya koymuşlardır.

Robertson Smith totemizmin kültik yönüne ağırlık verirken, James Frazer totemizmin özellikle toplumsal yönünü öne çıkarmıştır. (Bkz.: *Encyclopeadia of Religion and Ethics* IX.c. Sacrifice)

Fransız Sosyoloji Okulu üyesi olan Henri Hubert ve Marcel Mauss *Sacrifice Its Nature and Functions* adlı çalışmalarında Smith'in ulaştığı sonuçların çoğunu onaylarken, en azından evrensel boyutta kurbanın temelde basit bir formdan türemediği, yani totemizm kökenli olmadığı; çünkü kurban ritüelinin bulunduğu her toplumun totemizmden geçmediği görüşünü ileri

sürerek araştırmasını teknik ve yöntemsel açılardan eleştirmektedirler. (Bkz.:Hubert-Mauss, 1981: 1-9)

Henri Hubert ve Marcel Mauss adı geçen çalışmalarında, Hint ve Yahudi kurban ritüelleri üzerinde durmuşlardır. Bu çalışmayla onlar, her kurbanın özel durumlara ve özel amaçlara yönelik olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Onların bu çalışmayla ulaştıkları diğer sonuçları şöyle sıralayabiliriz: Amaçların çeşitliliği, karmaşık sistemlerin farklılaşmasını doğurur ve bu sistemlerin bulunmadığı bir din de yoktur. Ayrıca, temelinde doğaüstü ile karşılıklı anlaşma düşüncesi ya da niyetinin bulunmadığı hiçbir kurban ritüeli yoktur. Bu konuyu Durkheim, "do ut des" (ben sana vereyim, sen de bana ver) kuralıyla açıklamakta ve bunu doğaüstü ile kurban sunan arasında bir tür hizmet değişimi olarak vurgulamaktadır. (Bkz.: Durkheim, 1926: 346-347) Hubert ve Mauss bunun tek kuraldışı örneğinin Tanrı kurbanı olduğunu belirtirler. Bu örnekte Tanrının kendisi kurban edilir, aracı yoktur. Kurbanın, toplumsal dayanışmayı yenilediği, birlikteliği pekiştirdiği, paylaşmayı ve özveriyi körüklediği vb. biçimlerde toplumsal işlevini yerine getirdiği görüşünü ileri sürerler. Hubert ve Mauss'un kurbanın işlevi ile ilgili olarak ulaştıkları bir başka sonuç da şöyle özetlenebilir: Kurban, dua ve büyü törenlerinde olduğu gibi, aynı zamanda şükran sunmak, ant içmek ve tövbe etmek adına kullanılarak çeşitli tinsel işlevleri yerine getirmektedir. (Bkz.: Hubert- Mauss, 1981: 95-103)

Sigmund Freud, *Totem ve Tabu* adlı çalışmasında Robertson Smith' in kurban kuramına değinir ve onun görüşlerine katıldığını söyler. Freud'un adı geçen çalışmasının malzemesi Durkheim gibi başkaları tarafından derlenmiş Avustralya materyaline dayanmaktadır. O, totem kurumunun kökenlerini Oidipus kompleksinde bulmaktadır. Freud, psikanalitik açıdan ele aldığı totemin kendisinin baba yerine konduğu düşüncesine dayalı olarak, ilk totem kurbanı ile ilgili ilginç bir varsayım ortaya atmıştır. Antropoloji çevrelerince pek dikkate alınmayan bu varsayım (bkz.: Beattie, 1970: 223; Malinowski, 1989: 122'den Kroeber, 1920: 48 vd.; Malinowski, 1989: 101-129) klanın ekzogam olması temeli üzerine kuruludur. Baba, farklı totem grubuna

dolayısıyla farklı toteme bağlı olan karısı ve kız çocukları üzerinde seksüel anlamda birtakım haklara sahiptir. Babanın, büyüyen erkek çocukları sürüden kovması ve öteki nedenlerden dolayı erkek çocuklar bu durumdan hoşnut değildirler. Güç birliği yaparak babayı öldürürler, ondaki özellikleri kendilerine geçirmek için onu yerler ve anne ile kız kardeşler üzerinde seksе dayalı hakları ele geçirirler. Ancak, aralarında sürekli bir anlaşma sağlayamazlar ve pişman olurlar. Freud bu varsayımının sınırlarını genişleterek hayvan, insan, Tanrı kurbanlarına ulaşır. Smith'in çalışmasına da dayanarak kurbanı bayram olarak kutlayanların duygularında bu "efsanevi trajedinin" doğrudan yansımasını görür. (Bkz.: Freud, 1971: 204-220) Freud bu varsayımıyla ilgili olarak şu görüşü ileri sürer:

> *"İnsanlığın belki de ilk bayramı olan totem şöleni, bu cinayetin, toplumsal örgüt, ahlak kuralları, din gibi birçok şeyleri başlatan bu unutulmaz olayın tekrarlanması ve anılması olmuştur."* (Freud, 1971: 205)

Freud'un adı geçen çalışmasında ortaya koyduğu psikanalitik temelli hipotezi ülkemizde [Ziyaeddin Fahri] Fındıkoğlu tarafından ele alınarak konu Türk sosyal bilimcilerine duyurulmaya çalışılmıştır. (Bkz.: Fındıkoğlu, 1943: 70-72)

Eski Türk söylencelerinde de babanın öldürülmesi olayını görüyoruz. Ancak, bunlara ilişkin açıklamalar doğrudan doğruya "töreyi bozmaya", "töreye uymamaya" dayandırılmaktadır. Mete ve Oğuz Kağan destanlarında gerek Mete gerekse Oğuz Kağan töreye uymayan babalarını öldürürler. Bu olaylarla ilgili olarak Ögel'de genel açıklamanın yanı sıra şu özel bilgiyi buluyoruz.

> *"Mete ile Oğuz'un babaları yanılmış,*
> *Tanrı vermiş cezayı, oğul yaptı sanılmış !"* (Ögel, 1971: 11)

Claude Lévi-Strauss, kurbanın köklerinin totemizmle ilişkilendirilmesi konusunda, kurban sunmanın ilk biçimleriyle totem yeme pratiği arasında bir ilişki kurulamayacağını ileri sür-

mektedir. Adı geçen çalışmasında, konuyu tartıştıktan sonra şöyle bir açıklama getirmektedir.

> *"Öyleyse intichiuma adıyla bilinen çoğalma kuttörenlerinde bazı totemsel türün yenildiğini görmemiz, bu kuttörenleri kurban sunmanın ilkel, hatta aykırı bir biçimi saymamız için yeterli değildir; bizi balinayla balığı özleştirmeye yönelten benzerlik kadar yüzeysel bir benzerliktir bu."* (Lévi-Strauss, 1984: 242)

Mircea Eliade *Kutsal ve Dindışı* adlı eserinde, özellikle mekânın farklılaştırılması üzerinde durarak, merkez simgeciliğini vurgulamaktadır. Çeşitli toplumlar, söz konusu merkez simgeciliğinden çıkışla, gerek içinde yaşadıkları gerekse genelde mekânı ve zamanı farklılaştırmışlardır. Böylece kültürler, özleri açısından bir örnek ama içerik açısından çeşitlenen kutsal ve dindışı ayrımını ortaya koymuşlardır. Eliade tapınakların, ibadete dayalı alan sınırlamalarının ve mimarinin kutsal mekânı kutsal olmayandan ayırmaya yönelik olduğunu belirtirken; kurban sunmanın farklılaştırılarak kutsallığı onaylanmış merkez simgeciliğine dayalı yerlerde yapıldığını belirtmektedir.(Bkz.: Eliade, 1991: 34)

"Bazı kanlı kurbanların meşrulaştırılmasının ilksel bir tanrısal eylemde bulunduğu..." nu (Eliade, 1991: 80) savlayarak örnekleyen Eliade, *"İnsan bu kanlı kurban edişi, bazen insan da öldürerek, bir köy, tapınak veya sadece bir ev kuracağında tekrarlamaktadır."* (Eliade, 1991: 80) demektedir. Eliade ilk tarımcı halkların söylen (mit) ve kuttören (ritüel) lerine dayanarak, insan olan tanrısal bir varlığın, grubun diğer üyelerinin zorlanmadan doymaları adına kendisinin kurban edilmesine onay verdiği; kurban adına, bu halklar için esas olanın söz konusu bu ilk cinayetin periyodik bir biçimde tekrarı olduğu üzerinde durur. (Eliade, 1991: 81-84)

Kanlı kurbana değgin antropolojik kuramlar çerçevesinde, çağdaşımız Amerikalı Antropolog Marvin Harris önemli bir ye-

re sahiptir. Harris, *Yamyamlar ve Krallar*, Kültürlerin Kökeni adıyla dilimize çevrilmiş eserinin 9. ve 12. bölümlerinde, pek azına bizim de değindiğimiz pek çok ülke ve çeşitli inanç sistemlerindeki kurban konusu üzerinde durmaktadır. Harris, konuyla ilgili kuramını şu özet tümceyle formüle etmektedir:

> *"Ayrıca ekolojik ve ekonomik maliyet ve kazançlar ile dinsel inanç ve uygulamaları belirleyen koşullar arasında her zaman bir geri besleme (feedback) bulunduğunu kabul ediyorum.*
> *Bir yandan hayvansal proteinlerin tükenmesi ile, öte yandan insan kurban edilmesi ve yamyamlık, dinsel dağıtım şölenlerinin gelişmesi ve bazı hayvanların etinin yasaklanması arasındaki bağlantı özdeksel (maddi) maliyetlerin ve kazançların ruhsal inançlar üzerindeki kuşku götürmez nedensel önceliği ispatlamaktadır."* (Harris, 1994: 206)

Harris, kanlı kurbanlarla ilgili kuramını, insanın beslenmesi adına protein ve yağ gereksiniminin karşılanması bağlamında ekolojik ve ekonomik koşullarla; üretim, dağıtım, tüketim faktörleri üzerine temellendirmektedir.

Kurbanın, çeşitli toplumların mit ve inançlarında yaygın bir biçimde yer alan ölüp dirilme motifiyle de ilişkisi bulunmaktadır. Bu motif bitki, hayvan, insan giderek ruh ve Tanrılara yönelik olarak öldükten sonra yeniden dirilme inancına temellenmektedir. Bir yönüyle ata ruhları inancıyla koşut, hatta onu içeren bir sınır genişliğine sahip olan bu inanç biçimi insanoğlunun din tarihinde ilk basamaktan başlayarak son basamağa dek uzanmaktadır. Tek Tanrıcı dinlerde de yer alan ölüp dirilme motifini antikçağ toplumlarının yoğun bir biçimde yaşadıkları görülmektedir. Reinach, efsane ve inançlardaki ölüp dirilme motifi ile kurban arasında şöyle bir ilişki kurmaktadır.

> *"Oziris de tıpkı Adonis, Dionysos Zagreus, Orpheus ve İsa gibi acı çeken bir kahraman, arkasından gözyaşı dökülüp sonra dirilen bir kahramandır; efsanesine uyularak yapılan*

çok eski kurban törenleri gereğince, onun şerefine kutsal bir boğa kurban edilip on dört parçaya bölündükten sonra bir araya toplanan müminler tarafından yenilmekte, sonra da Oziris'in dirilişini sembolleştirmek için yenilen boğanın yerine başka bir kutsal boğa konulmaktaydı. Eski Yunanlılar, Oziris efsanesinin Dionysos Zagreus'unkiyle olan benzerliğinden pek hayrete düşmüşlerdi. Dionysos Zagreus, Titan'lar tarafından parçalanıp yenilmiş yavru bir boğa idi ki, sonradan Tanrı Zeus onu diriltip şan ve şeref dolu bir hayata kavuşturmuştu. İkisi de kurban törenlerinden çıkma olan bu efsaneler, birbirlerine etki yapmamış olmakla beraber çok benzeşmektedirler."[1] (Challaye, 1963: 40'dan; Reinach, Orpheus)

Freud da aynı konu üzerinde durmuştur. (Bkz.:Freud, 1971: 221-223)

Frazer, Eskimolar, Laplar ve Kuzey Amerika yerlileri gibi avcı toplumlarda hayvan ve balıkların kemik ya da kılçıklarının kırılmadan saklandığını örnekler. O, bu uygulamaya ilişkin olarak iki neden ileri sürmektedir. Bunlardan birisi ölüp dirilme motifi olup diğeri bu motife dayalı olarak hayvanın kendi cinsinden diğer hayvanlara acı çektiklerini söyleyerek ava engel olacakları inancıdır. (Eröz, 1980: 22'den Frazer, 1967: 689-694)

Bazı eski Türk boylarındaki kurbanlarda, örneğin Beltirlerde ve Anadolu'da Aleviler, Bektaşiler arasında görülen kimi özel kurban ritüellerinde kurban olarak sunulan hayvan bütün olarak pişirilmekte, kemiklerine bir zarar gelmemesine özen gösterilmektedir. (Bkz.: Eröz, 1977, 1980; Yetişen, 1970; Noyan, 1987; Fığlalı, 1990 ; Birdoğan, 1990 ; Maynagaşev, 1974) Bu uygulamanın kökenleri, konuyla ilgilenen bilim adamları tarafından şamanizme dayandırılmaktadır. Yine bu uygulamanın kök nedeni, şamanistik inanç yapısı içinde yer alan yeniden dirilme (reenkarnasyon) inancıdır.

Etnoloji, sosyoloji, ya da din antropolojisi alanında kurbanla ilgili daha farklı kuramlar bulunabilir. Ancak, bizim bu konuyu ele alışımızın yalnızca kendi araştırmamıza açıklık kazan-

dırmak amacına yönelik olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bu nedenle kuramlar konusuna daha fazla girmeyeceğiz.

Notlar

1 Efsaneye göre Kral Midas , Dionysos'un arkadaşını tutsak eder. Ona iyi davranışı nedeniyle de Dionysos tarafından bir dilek dilemeyle ödüllendirilir. Midas, her tuttuğunun altın olması dileğinde bulunur ve dileği gerçek olur. Dokunduğu yiyeceklerin de altına dönüşmesi nedeniyle, açlıkla yüz yüze gelen Midas hatasının farkına varır. Dionysos onu Sardes nehrinde yıkayarak normal hale getirir. (*Ana Britannica*, 16.c.,58.s.)

Din Kurban İlişkisi

Bu başlık altında, konumuzu oluşturan kurban ritüelinin inanç sistemi, din kurumu içinde yer alması nedeniyle din ile kurban arasındaki ilişkiye açıklık getirmeye çalışacağız.

Genel bir yaklaşımla Morgan, fikir ve tutkulardaki gelişmeleri ortaya koyduğunu belirttiği **"birlikte yaşama kurumları"** adını verdiği temel toplumsal/kültürel kurumların ilk düşünce tohumlarından geliştiğini vurgulayarak onları şöyle bir sınıflamaya sokar.

" I. Varlık sürdürme,
II. Yönetim
III. Dil,
IV. Aile,
V. Din,
VI. Ev içi yaşam ve Mimarlık,
VII. Mülkiyet."
(Morgan, 1986 -A-: 71)

Konumuzla ilgili boyutuyla Morgan, söz konusu bu kurumların, kendilerinden önceki dönemlerdekilerin bir devamı olarak biçimlenip geliştiklerini söyler. Morgan, bu kurumlardan din kurumu ile ilgili olarak şu görüşleri ortaya koymaktadır.

> *"Dinsel fikir ve düşüncelerin gelişmesi öylesine kendine özgü güçlükleri olan bir sorundur ki, bu konuda doyurucu bir açıklama hiçbir zaman yapılamayacağa benzemektedir. Din öylesine tasarımsal ve duygusal nitelikte; dolayısıyla, öylesine belirlilikten uzak bilgi öğeleriyle ilgilidir ki, bütün ilkel dinler parlak, ama içi boş ve akıldışı şeyler gibi görünmektedir."* (Morgan, 1986 - A-: 71-72)

Morgan, dinsel törenlerin ortaya çıktıkları yer olarak kan akrabalığına dayalı çok eski bir toplumsal örgütlenme biçimi olan soy topluluğunu göstermektedir. (Bkz.: Morgan, 1986 -A-: 199-201) Eski toplumlarda soyların birbirlerine bağlanmalarında; soy içinde hak, ayrıcalık ve yükümlülüklerin belirlenmesinde söz sahibi kurumun din olduğunu görüyoruz. (Bkz.: Morgan, 1986-A) İlkel toplumlarda, günümüzde anladığımız anlamda bir din kurumundan söz etmek elbette yanlış olur. Burada söz edilen din, yalın bir tapınım ve doğaüstüne ilişkin karmaşık bir inanç sistemi olarak kabul edilmelidir. Totem inançlı toplumlardaki yalın düzeyde de olsa sosyal, politik, ekonomik, hukuksal yapı ve örgütlenmelerin temelinde bu inanç sisteminin içeriğindeki fikir ve eylemlerin oynadıkları rol açık bir biçimde bilinmektedir. Böylece ilkel toplumlarda, yukarıda alıntısını yaptığımız toplumsal kurumların her biri içinde, dine ilişkin öğelerin asal öğeler durumunda olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır kanısındayız.

Antropologlar, din kurumunun antropolojik açıdan incelenmesinin temellerini Edward Burnet Tylor'un attığı konusunda ortak görüşe sahiptirler. Evrimci bir etnolog olan Tylor, din kurumunun ortaya çıkışı ve evrim süreci ile ilgili olarak "animizm" kuramını ileri sürmüştür. Bu kurama göre din, ilkel insanın, bedeninden ayrı bir ruhu olduğu düşüncesine ulaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Tylor'a göre rüya ve hayal aracılığıyla ulaşılan ruh kavramının, çevredeki canlı, cansız tüm varlıklarda bulunduğu tasarımıyla animatizme, daha sonra sırasıyla manizme, fetişizme, politeizme ve monoteizme geçilmiştir. (Tylor, 1920: 1.c. 416-502) Durkheim, animistik teorinin, bir sonucu anlattığını, böylece de kendi kendini en iyi biçimde yalanladığını söyler. (Durkheim, 1926: 68) Bronislaw Malinowski de, bu kuramın yanlış ama kendi içinde tutarlı açıklamalardan doğduğunu vurgular. (Malinowski, 1964: 2)

Emile Durkheim'a göre basit ya da karmaşık, bilinen bütün dinsel inançlar ortak bir niteliğe sahiptir. Bu nitelikle onlar, gerçekte ya da idealde insan bilincinin dünyayı iki asal kategoriye ayırması koşulunu getirirler. Bu kategorilerden birisi kutsal *(sacred)* olan birimler kategorisi diğeri ise kutsal dışı *(profane)*

birimler kategorisidir. Kutsal dışı, doğal alandır. Günlük, alışılmış, sıradan işler alanını kapsar. Kutsal alan ise alışılmışlığın, güncelliğin, olağanlığın dışına yöneliktir. Bu alan ve içeriği hemen her toplum tarafından ve her zaman sembolleştirilmiştir. (Durkheim, 1926: 37; Eliade, 1991; 1992; 1993)

Eliade kendisinden önceki kimi bilim adamlarının belirli görüşleri üzerinde odaklaşmış, yoğunlaşmıştır. Esas olarak Durkheim'ın yukarıda değindiğimiz, insanın gerek düşünsel boyutta gerekse gereksinimlerini karşılama ve doğayla savaşımında evreni düalist bir yaklaşımla kutsal ve dindışı olarak ikiye ayırdığı görüşünü pek çok örnekle açıklar. Yapıtlarında insanın evreni, zaman ve mekânı kaos-kosmos; kutsal-dindışı biçimlerinde farklılaştırdığı konularını işlemekte ve bu farklılaştırmayla ilgili olarak neden, nasıl, nerede, ne zaman sorularına çeşitli toplumların mitlerinden, seremonilerinden, ritüellerinden yanıtlar ve kanıtlar göstermektedir. (Bkz.: Eliade, 1991; 1992; 1993)

Eliade, **"..XIX. yüzyıl hataları..."** (Eliade, 1991: XIII) olarak adlandırdığı özellikle Tylor ve Frazer'ın düşüncelerinden kaynaklanan **"...insan zihninin doğal olgular karşısında tek tipten bir tepkinin..."** (Eliade, 1991: XIII-XIV) genelgeçerliliği olmadığını vurgulayarak, dinsel tasarım ve olguların toplumların kültürleri, üretim tüketim ilişki ve biçimleriyle ilgili olarak özgün sistemler haline geldiğini savunur.

Bu görüş 19. yy. kültürel evrimcilerinin, kültürel evrimin açıklanmasında kullandıkları monistik yaklaşımın aksine, 20. yy. plüralist antropolojik bakış açısına sahip, kültürel görececi çizgideki antropologların genelde yeğledikleri temel bir öğretidir. Aslında ilk kültürel evrimcilerin, monistik bir yaklaşımla kültürel evrimi açıklamada kullandıkları modeller, özgün kültürlere hatta bu kültürlerin evrensel olmayan öğelerine dayanır.

> *"Ekonomi, kültür ve toplumsal örgütlenme farklılıklarının sonucunda ortaya bir deney farkı; tek kelimeyle bir tarih farkı çıkmaktadır."* (Eliade, 1991:XV)

Bu görüşüyle Eliade, Franz Boas'ın tarihi özgücülük *(histo-*

rical particularism) savına katılmaktadır. Ancak Eliade, bu tarihi özgücü yaklaşımında, toplumların ekonomik ve sosyo-kültürel farklılıklarına karşın, evreni kutsal ve dindışı biçimiyle farklılaştırmaları bakımından benzer, hatta bir örnek olduklarını belirtmektedir. (Eliade, 1991: XV) İşte bu noktada o, tek biçimcidir. Aslında Eliade, kendi alanında tek biçimcilikle, çok biçimciliği en iyi şekilde kaynaştıranlardandır.

Ruth Benedict'e göre, din dışındaki bütün sosyal kurumlar insanın hayvanlar âlemindeki yaşamında var olan temel bilgilerden kaynaklanır. Ona göre, çeşitli toplumlarda görülen farklı sosyal örgütlenmeler, gruptaki bireysel yaşamların birbirlerine bağımlılıkları, çocukluk, seksin fiziksel faktörleri üzerine kurulmuştur. Ekonomik kurumlaşmalar, insanın özdeksel şeylerdeki süreklilik gereksinimi, barınacak yer, yiyecek arama ve elde etme biçimlerinin değişik örgütlenmeleridir. Ancak din, bu yaşamdaki doğal yetenekler arasında farklılaşan noktalarla ilgilidir. Yani dinin temelleri hayvansal yaşamda görülemez ve o, kesinlikle bu yaşamla ilgili değildir. Din tam anlamıyla insan yetenekleri üzerine kurulmuştur. (Benedict, 1953: 627)

Herbert Spencer'a göre, ölüler ve atalar ibadetinden (manizm) (Durkheim, 1926: 53-55; Benedict,1953: 627; Ornek, 1971-B- 129); Tylor'a göre, insanın rüya ve vizyon aracılığıyla ulaştığı, bedeninden ayrı olarak bir ruhunun varlığı tasarımının tüm özdeksel evrene yayılmış olduğu görüşüne dayanan animizmden (Tylor, 1920 1.c.: 426-428; ayrıca bkz.: Durkheim, 1926: 48-70: Benedict, 1953:627; Hoebel, 1958: 528-529: Örnek, 1971 -A-: 20.,232 1971 -B-: 24-25.,128-129 ; Malinowski, 1964 3-4 ; Schimmel, 1955 :11); Emile Durkheim'e göre, totemizmle bağlantılı olarak, grup ritüellerindeki toplum heyecanının bireyce de izlenmesinden (Durkheim, 1926: 47; ayrıca bkz.: Benedict, 1953 : 627-628 ; Malinowski, 1964 : 5-7., 35-39); Petronious'a göre korkudan (Benedict, 1953 : 628); S. W. Hauer'e göre, herhangi bir toplumun bireylerinin belirli bir kesiminin diğer deneyleri dışlayan, ezici otoritesiyle kendi kendini aktaran mistik deneylerinden (Benedict 1953 628) ve daha pek çok değişik kaynaktan ortaya çıktığı ileri sürülen dinin çeşitli tanımları içinde, ge-

rek onun gerekse ona dayalı yaşamın ana öğelerini dikkate alan bir tanımı şöyledir:

> *"İnsanın, duygusal ya da bilinçli olarak bağlı bulunduğu birtakım doğaüstü kudretlere ya da varlıklara inanmasına ve bunlara ibadet etmesine din denir."* (Örnek 1971-B-: 127)

Bu tanım içinde yer alan ibadetin amacı da şöyle betimlenmektedir:

> *"İbadet, belli işlemler aracılığıyla insanın yüce kudretlerle bağını sağlama ve sürdürme, onları etkileme ve kendi yararına yöneltme amacını gütmektedir."* (Örnek 1971 -B-: 78'den Dittmer, 1954: 108)

Bu tanımlardaki sonuç, yani inanma ve tapınma, iki evren (insan ve doğaüstü) arasında karşılıklı bir etkileşim ortaya koyma çabasında bulunan insanın tasarımladığı doğaüstü evreni etkileme ile bu evrendekilerin sahip olduklarına inandığı tasarımsal doğaüstü erki şu ya da bu biçimde kendi lehinde kullanmaya yöneliktir.

"İbadetin amacı" tanımındaki yüce kudretler, üzerinde durduğumuz din tanımındaki doğaüstü evren içinde yer alırlar. Doğaüstü varlıklar tasarımı çeşitli topluluklarda değişik biçimlerde kendini gösterir. Yüceliği, başarıyı, bereketi, cesareti, doğurganlığı, varsıllığı, yoksulluğu, insanların çoğunda bulunmayan çeşitli yetenekleri, erki elinde bulunduran ve bunlardan dilediğini nasiplendirdiğine, dilediğini mahrum bıraktığına inanılan bu tasarımın öz niteliği bilinemezliği, ulaşılamazlığı, özetle doğaüstülüğüdür.

Bizim konumuzun sınırları içinde doğaüstü evren hemen her toplumun, kendisine değişik nitelikler atfettiği, bir anlamda tasarımsal mistik, majik güçlerin, bir başka deyişle bilinemeyen enerjilerin evreni olarak tanımlanabilir. İnsanoğlu varoluşundan bugüne çeşitli yollarla, bu evrenle bağ kurma, bu evrende varolduklarına inandığı çeşitli tasarımların güç, etki ve yete-

neklerini dünyevi amaçlar adına kullanabilme çabalarını sürdürmüş ve halâ da sürdürmektedir.

Özellikle, etnoloji terminolojisi aracılığıyla sosyal bilimlere yerleşen **mana** kavramı, bu tasarımsal evrenin içinde yer alan kişileştirilmemiş, mistik, majik bir gücün sosyal bilimler alanında en iyi bilinip tanınan ve betimlenmiş türüdür. Çeşitli toplumlar tarafından değişik biçimlerde adlandırılan bu güç, ilgili toplumlarca tüm evreni dolduran olağanüstü bir kuvvet olarak ortaya konmaktadır. Benedict bu gücü, bir tür enerji olan elektrik akımına benzetir. (**Mana, Wakan, Manitou, Orenda, Megbe, Elima, Sila** gibi adlarla anılan bu doğaüstü güçle ilgili geniş bilgi için bkz.; Benedict 1953 629-637; Freud, 1971; Hoebel, 1958: 525-540; Örnek, 1971-A-:161; Örnek 1971-B-: 28-35 ; Durkheim, 1926: 240-296; *Ency. of Religion and Ethics*.)

Söz konusu bu mistik, majik gücün değişik obje ya da doğal öğelerde eğleşerek, onlara farklı özellikler yüklediği tasarımlanmaktadır. Bunlar kimi kez alışılmışın dışında bir taş, bir ağaç, bir mağara, bir su birikintisi, bir dağ, bir kayık, bir ok, bir yay, bir mızrak, bir hayvan türü olurken kimi kez ölü bir ata, yaşayan bir insan ya da biçimsiz bir tasarım olabilmektedir. Bu durum yaygın olarak çeşitli toplumlarda bu tür güce sahip olduğu birey/toplum tarafından kabul edilen özdeksel ya da tinsel şeylere karşı şu tavırların gelişmesine neden olmuştur :

a) Korkulmalı, uzak durulup onlara dokunulmamalı,
b) Onlara korkuyla karışık saygı duyulmalı,
c) Arada sırada ya da düzenli olarak toplum tarafından onların istekleri sayılan şeyler yerine getirilmeli,
d) Çeşitli biçimlerde onları pohpohlamalı,
e) Gerektiğinde onlar için aç kalınmalı, can alınıp kan akıtılmalı,
f) Onların gönüllerini hoş etmek ya da tasarımlanan gereksinimlerini karşılamak için, elde edilen üründen, evcil ya da yabanıl hayvandan, avdan onlara pay verilmeli,
g) Belli zamanlarda, toplumun onlar adına kutsallaştırdığı yerler belli kurallar çerçevesinde ziyaret edilmelidir.

Bu inanç ve eylemleri düzenli bir biçimde, hatta bir ritüel

eşliğinde yerine getirmek, belli zaman aralıklarında yineliyerek dışa vurup göstermek gerekmektedir. Ancak böylelikle söz konusu güçten ya da güce sahip objenin hışmından uzak kalınırken, bir yandan da onun erkinden yararlanılabileceği inancı yaygındır.

Bütün bunlar, dinsel davranış şekilleri ana başlığı altında toplanabilir. Din etnolojisinde hakim olan bir görüşe göre her dinsel davranış şekli düzenli olarak iki teknik arasında hareket eder. Bunlardan birincisi, eşyaya yönelik davranışlar üzerine yoğunlaşmış bir teknik; ikincisi, kişileştirilmiş doğaüstü evrene yönelik davranışlar üzerine yoğunlaşmış bir tekniktir. Bütün dinsel davranış tiplerinde bulunan, doğaüstüne hükmetmek ya da onun yardımını sağlamak için başvurulan bu iki tekniğin birincisi majik gücün mekanik olarak işletilmesi olup zorlayıcı diğeri, kişileştirilmiş doğaüstü ile kişisel ilişki kurucu bir niteliğe sahiptir. (Bkz.: Benedict, 1953 : 637, 642, 647)

Sözünü ettiğimiz bu iki tekniğin ilgi alanlarının farklı olmasına karşın,yöneldikleri evrenin ortak oluşu ve dinsel davranışın bu iki teknik arasında gidip gelmesi, teknikler adına ortaya konulan eylemlerin sınırlarının kesin olarak çizilmesine olanak tanımamaktadır. Dolayısıyla eylemler yer yer birbirlerine girmektedirler. Çoğu kez tekniklerden birinin yerine getirilmesi sırasında diğer teknikten de yararlanılır.

Malinowski'ye göre büyü, doğadan çok insanın doğa ile olan bağına ve bunu etkileyen insana dayalı eylemlere yöneliktir. (Malinowski, 1964 : 52)

> *"Büyü tanrısal olanla ve öte dünya ile çok az ilgilenir. Tanrıya yaklaşma, Tanrı gerçeğini tanıma, günahlardan sıyrılma gibi dinsel istekler büyü yoluyla karşılanamaz. Büyünün çabası çocuğa, mala, mülke, iyi ürün almaya, zararlı etkileri uzaklaştırmaya, insanlara iyilik ya da kötülük etmeye, yani dünyasal şeylere yöneliktir."* (Örnek, 1971-B-:133'den Negelein 1948:63)

Dinsel davranış biçimlerinden ikincisi, kişileştirilmiş doğaüstü evrene, Tanrılar, ruhlar, hayaletler, cin, şeytan vb. tasarım-

lara yönelik davranışları içerir. Bu ikinci grup dinsel davranış biçimleri, bu tür doğaüstü güçlerin şu ya da bu biçimde yardımını sağlamaya; onlarla ilişki kurmaya; üründen paylarını vermeye; sayılıp sevildiklerini göstermeye; her şeye yetkin olduklarını vurgulayıp onları yüceltmeye yönelik olarak şu ana başlıklar altında açımlanabilir:

a) Dua,
b) Bakı (fal),
c) Hediye verme, kurban,
d) Dinsel normlara uyma, kaçınma,
e) Nazarlık (fetiş, amulet, talisman) gibi kötülükleri engelleyiciler kullanma,
f) Doğrudan ya da aracı kullanarak ilişki kurma çabasında bulunma.

Şurası açıktır ki bunlar, bize göre doğaüstü ile bağ kurma yollarının bir kısmıdır ve hangisinin diğerinden türediğine ilişkin herhangi bir ipucu yoktur.

Bu noktada, üzerinde asıl durmamız gereken konunun, yukarıda verdiğimiz "ibadet" tanımı ve buna dayalı eylemler gözönünde bulundurularak, kurban kurumunun hem büyü, hem de din içinde yer alması olduğunu belirtmem gerekir. Bu konuyu ileride "Üç Kutsal Kitapta Kurban Konusu" başlığı altında ele alacağız. İşte, son derece yüzeysel de olsa din kurumunu ele alış nedenimiz kurbanın temelde bu kurum içindeki yeri ve hangi amaca hizmet ettiği noktasına ulaşmaktır.

Din Kurumuna İki Farklı Yaklaşım

Sami dinlerini inceleyen ve kurbanla ilgili çeşitli görüşler ortaya koyan Robertson Smith, dinlerin bilimsel açıdan ele alınışı, eski inanç sistemleri ve ritüellerle ilgili olarak şöyle bir açıklamada bulunmaktadır.

> *"Hangi din olursa olsun, tarihsel veya modern, bir tarafta inançların, bir tarafta da belli kurumların, "ritüel" uygulamaların, davranış ve edim kurallarının bulunduğunu görüyoruz. Bizim modern düşüncemizdeki alışkanlığın sonucu olarak dinlere, uygulamalar açısından değil, inançlar açısından bakmaktayız. Nitekim, nisbeten son zamanlara gelinceye kadar Avrupa'da ciddi şekilde incelenmiş din biçimleri hemen neredeyse çeşitli Hıristiyan kiliselerinden ibaret kalmış, ve bunların hepsi de "ritüel" olanların önemlerinin sadece kendi yorumları ile olan ilintileri açısından olduğu görüşünde birleşmişlerdir. Kısacası din üzerinde yapılan incelemelerde büyük ölçüde, Hıristiyan inançların incelenmesi anlamına gelmiş, din öğretiminin öğrencilere öğretilen dogmatik hakikatlerden çıkan dinsel görevler ve iman olarak öğretilmesi âdet haline gelmiştir. Bu bize de o kadar olağan bir yol olarak görülmektedir ki, bazı eski tarihsel veya tuhaf dinler inceleme yapmak, bir yaklaşım kullanmak istediğimizde, hemen, önce bir iman -inanç sistemi- bulmamız, "ritüel" ve dinsel diğer uygulamalar için gerekli anahtarları burada aramamız gerektiğini düşünüyoruz. Fakat "antik" dinlerin hiçbiri bir imana dayanmaz; bütün bütüne çeşitli*

kurumlara ve dinsel pratiklere dayanırlar." (Radcliffe-Brown, 1969: 304-305'den Smith, 1907:16-17)

Aslında din kurumuna yaklaşım, ülkemizde de yukarıdakinden pek farklı görünmemektedir. Camilerde din görevlileri tarafından halka verilen öğütlerle, geleneksel tarz ya da eğitimle dinsel bilgi aktarımları bir yana, ilk ve orta dereceli okullarda verilen resmi din eğitimi bile tamamen dogmatik yükümlülükler ve kesin bir iman temeli üzerine oturtulmaktadır. Kökleri eskinin inanç sistemlerinde bulunan ölünün gömülmek üzere hazırlanması, ölünün gömülmesi, ağıt, yas, adak, kurban gibi sayısız ritüel, kökenleri, nedenleri düşünülmeksizin uygulanmakta ve bu uygulamaların sürdürülmesi bir anlamda din görevlilerince de desteklenmektedir.

Din ile ilgilenen antropologlar ve diğer sosyal bilimciler dinin ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı, işleyişi, diğer toplumsal kurumlarla ilişkileri konularıyla ilgilenmişler, tüm türleri kapsayan bir din tanımı ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu çalışmalar süresince kimileri ortak öğeler içeren, kimileri birbirleriyle çelişkin tanım ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Konuyla ilgilenenlerin bir bölüğü ilkel halkların dinlerini kendi inanç sistemleri açısından ele alıp değerlendirmişlerdir. Bu yaklaşımda onlar, daha çok ilkel halkların dinlerinin fikir ve inanca dayalı yönüyle ilgilenmişler, sonuçta da onların yanıltıcı ve aldatıcı inanç sistemleri olduğu kanısına ulaşmışlardır. Edward Burnett Tylor bilimsel bir yaklaşımla durumu ilk ortaya koyanlardan olmuştur. O, dinsel evrim görüşünü ileri sürerken ritüellere ağırlık vermiş, eyleme dayalı uygulamaların dindeki fikir ve inanca dayalı kesimi yarattığını ileri sürmüştür. Tylor, insanoğlunun Tanrı fikrine ulaştığı için tapınımı keşfetmediğini aksine, tapınımlar aracılığıyla Tanrı fikrine ulaştığını söyler. (Tylor, 1920: 2.c. 372-380) Bu görüş, Durkheim ve din biliminin öncülerinden biri olarak kabul edilen Robertson Smith tarafından da benimsenmiştir.

"İnsanoğlu önce bir hareketin nasıl yapılacağını gösteren biçimleri, kuralları bulmuş ve geliştirmiş; bunları ifade eden genel ilkeleri ifade etmeyi ise sonraya bırakmıştır; siya-

> *sal kurumlar bu yüzden siyasal teorilerden daha eskidirler. Bu benzeşim suni olarak seçilmiş değildir. Zira "ancient toplumlarda din ile siyasal kurumlar arasındaki paralellik tam bir parelellik idi. Her iki alanda da en büyük önem biçim ve teamüle (precedent) verilir; teamüle uymakta olmanın gerekçesi yerine geçecek açıklamalar ise teamülün ilk kuruluşu hakkında ileri sürülen, aslını kimsenin bilemiyeceği efsanelerden (legend) ibaret olurdu."* (Radcliffe-Brown, 1969: 305'den Smith, 1907:20)

Radcliffe-Brown, dinsel araştırmalarda fikir ve inançlara dayalı yaklaşımın en dolaysız yaklaşım gibi görünmesine karşın, dinlerin neliğini anlamada ve onları doğru bir biçimde kavramada sağlıklı olamayacağı görüşünü ileri sürer ve dinler konusunda yapılacak araştırmalara ilişkin bir başka yaklaşım ortaya koyar. Radcliffe-Brown konuyu antropolojik açıdan ele alarak, kültürün diğer kurumları gibi din kurumunun da, toplumun oluşum ve işleyişindeki rolünü ve konumunu yapısal ve fonksiyonel açıdan ele almak gerektiğini belirtir.

> *"Hiç olmazsa bir teori olarak dinler içinde yer alan herhangi bir dinin, ölümlülük ve hukuk kadar sosyal mekanizmanın bir parçası olduğunu, insanların birbirleriyle düzenlenmiş toplumsal ilişkiler içinde birlikte yaşayabilmelerini sağlayan karmaşık sistemin bir bölümü olduğunu savunabiliriz."* (Radcliffe-Brown, 1969: 302)

Radcliffe-Brown bu noktadan hareketle dinlerin nasıl ve ne zaman ortaya çıktıklarının değil, ne tür toplumsal görevler üstlendiklerinin ortaya konabileceğini ve dinlerin toplumsal yapının kuruluş ve oluşum dönemiyle, sürdürülmesindeki katkılarının neler olduğu konularının incelenebileceğini belirtir. Konuyla ilgili olarak ileri sürdüğü hipotezin içerik çözümlemesini şöyle yapar:

> *"Bizim ileri sürdüğümüz hipotez ise bir dinin toplumsal görevinin o dinin gerçekliğinden veya yanlışlığından ayrı*

ve bağımsız olduğu, bazı ilkel vahşi kabilelerin dinleri gibi bize yanlış ve hatta saçma ve günahkârca görünen dinlerin bile toplumsal mekanizmanın önemli ve etkin bir parçası oldukları, ve bu "yanlış" dinler olmasaydı toplumsal evrim ve çağdaş uygarlığın gelişmesinin olanaksızlaşacağı şeklindedir."(Radcliffe-Brown, 1969: 302)

Genelde din, yapısı ve işlerliği açısından ele alındığında başlıca iki yöne sahip görünmektedir. Bu yönlerden birisi fikir ve inançlardan oluşurken, diğeri bu fikir ve inançlarla ilişkili eylemler ve yükümlülükler alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütüncül olarak dinsel bir inanç sistemine ya da bir inanç sistemi içinde yer alan, eylemle desteklenen, kendi içinde bütünleşmiş bir kesite antropoloji terminolojisinde "kült" adı verilmektedir. Antropoloji sözlüğünde kült şöyle ele alınıp tanımlanmaktadır:

"KÜLT: Tapınım, özellikle doğaüstü olduğu tasarımlanan kişiler, objeler ya da onların sembolik temsilcileriyle ilişki kurmayı içeren geleneksel ritüeller [topluluğu olarak tanımlanabilir]. Bir kült belirli bir tanrısallık ya da sosyal grup ile birleştirilmiş düşünceler, etkinlikler ve uygulamalar koleksiyonunu içerir. Örneğin: Dionysius kültü. Her bir Yunan Tanrısının, oldukça belirgin ortak karakterleri olmasına karşın, kendine özgü bir kültü vardı. Örneğin: Onların hepsi insan niteliklerine sahiptir. Durkheim kültik seremonilerin periyodik olarak ortaya çıktıklarını vurgular. Kült hem insanın hem de tanrıların yücelmesini, gelişip çoğalmasını amaçlayan sembolik bir temsildir. Kült sadece ritüel etkinliklerden ibaret olmayıp, ritler çevresinde kümelenmiş inançlar ve mitleri de içerir. Kült objesi, Malay'ların pirinç kültü, Ainu'ların ayı kültündeki gibi genellikle günlük yaşam kutlamaları ile birleştirilir. Kült, genellikle bir göç, bir fetih etkisi altında değişir. Jane Harrison kültlerin, dinlerin gelişmesindeki önemine işaret eder. Kutsal kişiler kendi kültlerine sahip olabilirler. Kült belirli bir yere bağlanabileceği gibi, geniş bir alanı kapsayabilir ya da bir birey, bir ob-

jeyle sınırlı kalabilir." (Dictionary of Anthropology, 1956)

Sedat Veyis Örnek *Etnoloji Sözlüğü*'nde *kült*'ü daha öz bir biçimde şöyle tanımlamaktadır:

> *"Kült [Alm. Kult, Fr. Culte, İng. Cult]: Yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı, onlara tapınış. Bu saygı ve tapınış duayı, kurbanı, belli ritleri gerektirmektedir. Tapınaklar, toplantı evleri, kutsal olarak bilinen alanlar, tepeler, mağaralar, nehirler kült yeri olarak kullanılır; kült için bayram ve tören gibi belli zamanlar seçilir; kült araçları bulundurulur; en önemlisi de bu amaçla toplanmış bir cemaat ile cemaatı yöneten bir lider gereklidir."* (Örnek, 1971 -A-: 148-149)

İkinci yön olarak olarak gruplandırılan eylemlere ilişkin, değişik türdeki yükümlülüklerin yerine getirilmesine de antropoloji terminolojisinde *rit* ya da *ritüel* denilmektedir. Aşağıda verdiğimiz antropolojik tanımların dışında belirli aralıklarla yinelenen, bir anlamda tören niteliğine bürünmüş -İngilizlerin beş çayı gibi- alışkılara da ritüel gözüyle bakılırken, antropolojik anlamdan soyutlanamayacak olan drama da kendi yapısı içinde bir ritüeldir.

Dilimizdeki sözcük karşılığı *kuttören* olan ritüeli Metin And şöyle betimlemektedir:

> *"Kuttören kısaca bir örnek üzerine kalıplaşmış davranışlar ve töreler bütünüdür"* (And, 1985: 52)
>
> *"Aslında ritüel seyredilmek içindir;* ***dromenon*** *eylemdir, drama da sahnede bir eylemin benzetmecesidir. Böylece bir eylem, bir temsil, ya da yarış olarak yapılabilir. Ritüel, evrene değgin bir olguyu benzetmecedir. Bu benzetmece, burada daha çok mistik bir tekrarlama, bir olgunun yeniden gösterilmesi için bir özdeşleşmedir."* (And, 1974: 17)

And'ın, Huizinga'nın *Homo Ludens*'ini yorumlarken verdiği bu tanım dinsel/büyüsel ritüelleri de içermektedir. Örneğin belirli dinleri benimsemiş toplumlardaki dinsel ritüeller aslına benzetmecedir, mistik bir tekrarlamadır, yeniden göstermedir. Eliade'ın belirttiği gibi "**Her ritüelin bir ilahi modeli, arketipi vardır.**" (Eliade, 1994: 35) Bu durumu Hıristiyanlıktaki "communion" ve Müslümanlıktaki Kurban Bayramı ritüelleri en iyi biçimde örneklemektedir. Yine Eliade'a göre

> *"Kurban veren kişi arketip kurban verişi tekrarladığı sürece tam bir törensel eylem içinde ölümlülerin dindışı dünyasını terkeder ve ölümsüzlerin ilahi dünyasına girer."* (Eliade, 1994: 48 ; bkz.:, Combs-Schilling, 1989: 30)

Pek çok toplumbilimci ve budunbilimcinin de ilgilendiği, Eliade'ın her kuttörene ilk örneklik eden bir ilahi modelin varlığına ilişkin savına benzeyen, söylen ile kuttören arasında biri eylem alanında diğeri kavram alanında sürekli olarak birbirlerini üreten bir ilintinin olduğu varsayımı bugüne dek tam anlamıyla kanıtlanamamıştır. Bu bağlamda, her söylenin bir kuttörenle, her kuttörenin bir eylemle ilişkisinin kurulamaması gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Söz konusu türdeşliğin pek az örnekle kanıtlanmış olması, Claude Lévi-Strauss'u bu konuya yöneltmiştir. Lévi-Strauss, söz konusu ilintinin bir türdeşlik olamayacağını, eğer ilinti varsa bunun "mekanik" nedensellikte aranmasının bırakılıp, ilintinin eytişim düzeyinde kurulması gerektiği savını ileri sürmüş, bunun önkoşulunun da hem söylenin hem de kuttörenin yapısal öğelerine indirgenmesi olduğunu belirtmiştir. (Bkz.: Lévi-Strauss, 1983: 81.-92)

Ritüelin, söylenin "basit bir yeniden üretimi ya da bozulmuş türü" olarak ele alınması konusuna Marc Augé de kuşkuyla bakmakta ve bununla ilgili çeşitli örnekler ortaya koymaktadır. (Bkz.: Augé, 1995)

Antropolojik yaklaşımla dinsel/büyüsel nitelikli ritüele ve onun incelenme biçimine gelince:

> *"Rit ya da ritüel: gelenekler tarafından farklı zaman aralık-*

> *larında oluşturulmuş, genellikle din ya da büyü içeriğindeki eylemler dizisi.* (Dictionary of Anthropology, 1956)

Augé *Çağdaş Dünyaların Antropolojisi* adlı çalışmasında ritüeli "kimlik/özdeşlik ve ötekilik" bağlamında eş anlamlısı olan ayin olarak ele almakta ve onu şöyle betimlemektedir:

> *"görece kimlikleri/özdeşlikleri aracı ötekilerden geçerek kuran simgesel erekli bir düzeneğin yaşama geçirilmesi"* (Augé, 1995: 78)

Beals ve Hoijer de ritüeli şöyle tanımlamaktadırlar:

> *Bir ritüel belki de en iyi biçimde dinsel eylemleri -yani duayı, kutsal şarkı söylemeyi, Tanrılar için dans etmeyi, kurban sunmayı, sunuların hazırlanmasını- yerine getirmenin salık verilmiş bir yolu olarak betimlenebilir."* (Beals-Hoijer, 1971: 462)

Yukarıda sözünü ettiğimiz dinin iç içe bir yapılanma gösteren iki yönüyle ilgili olarak yapılan bilimsel incelemelerde çoğunlukla onun bir yönü, fikirler ve inançlar üzerinde durulmuştur. Radcliffe-Brown bu yaklaşımın yanıltıcı ve yanlış olduğunu vurgular. Dinin bu yönleriyle ilgili neden-sonuç irdelemesinin yanlış bir yönelmeye yol açacağını ileri sürerek, dinsel sistemi oluşturan inanç ve ritlerin kendi içinde tutarlı bir bütünün parçaları olarak geliştiklerini ancak, bu gelişim süreci içerisinde eylemlerin ve eylemde bulunma gereksiniminin inançlar üzerinde bir tür kontrol mekanizması işlevini üstlendiklerini ve inançları, ritlerin belirlediklerini savunur. Radcliffe-Brown ritleri, toplumdaki bireylerin toplumu oluşturan diğer bireylerle ilişkilerini kontrol eden belli duyguların dışavurumları olarak tanımlar. Din temelli bir araştırmanın dayandırılması gereken yönün de ritüeller olması gerektiği konusunda şu görüşü ileri sürer:

> *"Ben, bir dini anlamak ve özünü kavramak için yapılacak*

bir incelemede inançlardan ziyade "rit"ler üzerinde durmamızı; ilk olarak bunlardan başlamamızı, dikkatinizi bunlar üzerinde yoğunlaştırmanızı öneriyorum. Bu aynı görüş, kendi din analizini savunurken irdeleme konusu olarak kurbanla ilgili "rit"lerin üzerinde duran, ve bütün dinlerde en istikrarlı, en dayanıklı öğelerin "rit"ler olduğunu, bu yüzden de eski tarihteki "cult"leri anlamak için bunlara dayanmak gerektiğini söyleyen Loisy tarafından da savunulmaktadır." (Radcliffe-Brown, 1969; 304)

Durkheim, ritüellerin bilimsel anlamda incelenmelerinin önemini şöyle vurgulamaktadır:

"Toplumsal olguların yüzeysel ve kişisel izlenimlerinden onların temel yapısal özelliklerine doğru gidebilmek için şunlara bakmalıyız: Gelenek, kanun, töre diye adlandırılmış olan pratikle güçlenmiş eylem yollarına bakmalıyız. Biz burada kişisel hayatın basit alanlarıyla değil kuşakların hepsine öğretilmek suretiyle biçimlendirilmiş düzenli ve sabit pratiklerle, kolektif deneyimlerin artıklarıyla ilgileniyoruz." (Tiryakian, 1990: 212'den Durkheim, 1975: 18-19)

Ritüellerin İşlevleri

Bir disiplin olarak antropolojinin, ritüellerin kökenlerine ulaşmak için büyük çabalar gösterdiği, ancak bu çabaların "kolektif beden" ve "kolektif akıl" ikileminin gündeme gelmesiyle engellendiği bilinmektedir. Bu ikilem, önce kolektif beden mi, kolektif aklı yarattı yoksa kolektif akıl mı kolektif bedeni yarattığı sorusu; daha sonra da toplum/kültürü kolektif bedenin mi yoksa kolektif aklın mı yarattığı konuları üzerine odaklanır. Söz konusu bu ikilem, kültik yapıyı oluşturan inanç ve fikirlerle eylemler, ritüeller ikilemidir. Başlangıçta, ritüellerin incelenmesi bağlamında antropolojide kolektif bedene odaklanmanın egemen olduğunu görüyoruz. Bu görüşün sözcüsü Durkheim'dır. 1940-1950'li yıllarda İngiliz Antropoloji Okulu Durkheim'ı izler. Gerek Durkheim'ın gerekse İngiliz Antropoloji Okulunun, kolektif beden ve somut bedensel edimlere ağırlık vermesine karşı bir tepki olarak, birbirleriyle ilintili iki düşünce ekolü, yorumlama ve yapısalcılık doğar. Bu iki ekol "Simgesel Antropoloji" adıyla bilinir ve temelde sosyal varlığı oluşturmada kolektif aklın ve kolektif düşgücünün önemi üzerinde odaklanırlar. Yorumcular ve yapısalcılar Durkheim ve ardıllarının görüşlerine karşıt bir düşünceyle, önce kolektif aklın var olduğunu ve bu kolektif aklın kolektif bedeni yarattığı görüşünü savunurlar. Bu akım 1960-1970'lerde antropolojiye egemen hale gelir. Yine bu yıllarda Victor Turner iki karşıt görüşü, ritüel incelemelerinin sonuçlarına dayanarak birleştirmeye çalışır. 1970-1980'li yıllarda, antropolojik incelemelerde insan bedeni ve fiziksel edimler yeniden önem kazanır 1980'leri izleyen yıllarda

söz konusu yaklaşımların birleştirilmesine ilişkin çabalar görünmektedir. (Bkz.: Combs-Schilling, 1989: 26-40)

And, ritüellerle ilgili olarak Durkheim'ın saptadığı, günümüzde de geçerliliğini koruyan asal işlevleri şöyle özetlemektedir:

"1. *Kuttören, bireyi, toplumda yaşamak için, toplumun gerektirdiği düzen bağının sıkılığına, acı çekmeye hazırlar, bu yolda onu eğitir,*
2. *Kuttören, bireyleri biraraya getirir, bireyler arasındaki toplumsal bağları güçlendirir, ortaklığı pekiştirir,*
3. *Kuttörenin toplumda, canlandırıcı bir işlevi vardır. Toplumun ilişkilerini kalıtlarının bilincine vardırır; geleneklerin sürmesine, inançların tazelenmesine, değer yargılarının, törelerin kökleşmesine yardım ederek toplumu canlı bir biçimde ayakta tutar.*
4. *Mutluluk verici işlev: Toplumun bir üyesi olmanın mutluluk duygusunu verir. Özellikle toplumun bunalımlı dönemlerinde, kişilerin coşku ve duygularını bir arada dile getirmelerine olanak tanıyarak bozulan dengeyi düzeltir."* (And, 1988: 52)

Durkheim ritüellerin, toplum birliğinin bir tür dışavurumu olduğunu ve görevlerinin toplumsal dayanışmanın, özellikle de toplumsal düzenin dayanakları olan duyguları yineleyerek, güçlendirerek toplumu ya da toplumsal düzeni yeniden yaratmak olduğuna ilişkin bir kuram ortaya koyar. (Bkz.: Durkheim, 1926: 226., 370) Durkheim'm bu görüşüne katıldığını belirten Radcliffe-Brown, ritlerin görevini şöyle açıklar: Birarada yaşamak, bireye gerek atalara, gerek birlik üyelerine, gerekse gelecek kuşaklara ilişkin birtakım görevler yükler. Birey bu görevleri yerine getirirken sahip olduğu duygular kendisini denetler ve teşvik eder. Ritler, toplumsal dayanışmanın güç aldığı bu duyguları artırır, yineler, sağlamlaştırır. (Bkz.: Radcliffe-Brown, 1969: 314)

Toplumun birlikteliğinin sağlanması, pekiştirilmesi, birlik

ve beraberlik duygularının kuşaktan kuşağa aktarılması ritlerin asal görevleri arasında yer almaktadır.

Konumuzla doğrudan ilişkili olan ritüellerin görevlerine değgin bu görüşler sadece kurban değil diğer ritüellerin de sosyal ve kültürel yükümlülüklerine açıklık getirmektedir. Fransız kurban ritüellerini incelemiş olan Loisy'nin kurban ritüelinin görevleri konusundaki görüşleri şöyledir :

> *"İnsan toplumlarında, bu toplumun yaratılışına ve kuruluşuna geniş bir katkısı olmasa bile [kurbanlama] eyleminin toplumlardaki toplumsal bağları yaratma ve güçlendirme rolünü gördük. Bazı bakımlardan düşünülürse, kurbanlama bu bağların bir ifadesidir; amacı ise, bu duygularını açığa vurarak insanları duygularına daha sıkı şekilde tesbit etmek ve bağlamaktır. Kurban eylemi toplumsal hayatın bir ifadesi, toplumsal hissiyatın dışavurumudur, ve bu yüzden toplumun bir etmeni olmaktadır.*
> *Dinin serabını tel'in etmeden önce; kurban vermeyi toplumsal kaynak ve kuvvetlerin heder edilmesi olarak vasıflandırmadan önce, bir toplumsal bilinçlilik biçimi olan dinin, ve bu bilincin ifadesi olan kurbanlamanın bir kaybın yanı sıra bir kazanç yarattığını da gözden kaçırmamak gerekir. Ve, sadece maddi kayıplar olarak düşüneceksek, bunun konuşmaya değer bir önemi bile yoktur. Kaldı ki, kurbanlanması gerekli görülen şeyi, kendisinden beklenen sonucu yaratması bakımından gerçek bir kullanımının bile bulunmaması, bunun, feragatta bulunma sisteminin ve katkıda bulunma sisteminin bir parçası olduğunu göstermektedir. Feragat ve katkıda bulunma (renunciation and contribution) sistemi ise toplumun dengesinin kararlılığı ve korunması için gerekli şarttır."* (Radcliffe-Brown, 1964: 325'den Loisy, 1920: 535-537)

Loisy, alana dayalı araştırmalarımızda da karşılaştığımız, özellikle hac zamanı ve kurban bayramlarında aşırı sayıda kesilen kurbanlıkların gerçekten gereksinimi olanlara ulaşamadığı, eskiden kurban için kesilen hayvanın işkembesi, kellesi, paçala-

rı yenirken günümüzde bunların çöpe atılması gibi özdeksel kaynakların boş yere harcanması konuları üzerinde durmaktadır. Ancak Loisy, konuya bu açıdan bakmanın yanlış olduğunu ileri sürmektedir.

Bir yönüyle ritüeller, kendisine katılanları biraraya getirerek, toplumu oluşturan bireylerdeki dinsel ağırlıklı toplumsal birliktelik düşüncesinin pekişmesine katkıda bulunmaktadır.

> *"Ritüelin işlevi yalnız benzetmece değildir, tapınanları kutsal olgunun kendisine katılmasını sağlar."* (And, 1974: 17)

Ritüeli herhangi bir gruba, bir topluma üyelik, aidiyet, etniklik ve siyasal bağlamda "kimlik/özdeşlik ve ötekilik" ikilemiyle ilişkilendiren Augé, onun işleviyle ilgili olarak şu görüşü belirtir,

> *"Ayinsel etkinlik genellikle ötekilik ve özdeşlik kavramlarını bir araya getirir, birileriyle ötekiler arasındaki her zaman sorun yaratan ilişkileri istikrarlı kılmayı hedefler."* (Augé, 1995: 74)

Tinsel boyutuyla kurban ritüelinde tasarımlanan kutsallık diğer objeler arasında adanan objeye yönelir ve kurbanı sunan kişiye geçer. Kurbancı dinsel ve toplumsal kişiliği açısından törenden önceki kişi olmayıp, daha önce sahip olmadığı bir nitelik kazanmış ya da etkisinde bulunduğu bireysel, dinsel, toplumsal anlamdaki kötü bir nitelikten arınmıştır. (Hubert- Mauss, 1981:8-18)

> *"Ritüeller beden ile aklı birleştirdiğine göre, kültürün yapılanmasında etkili unsurlardır. Ritüelde, kültürün düşgücü yeniden ruh bulur ve aramızda yaşar."* (Combs-Schilling, 1989: 26)
> *"Ritüel hem kültürel bir kurumdur hem de yaşanan bir pratiktir. Hareketlerine ve tavırlarına ne denli değer verilirse, ritüel o denli yaşayan kültürün bir parçası olur."* (Combs-Schilling, 1989: 28)

Konumuz olan dinsel/büyüsel ritüeller içinde yer alan kurban ritüelinin çeşitli toplumlardaki uzun ömürlülüğü, dolayısıyla yaşayan kültürün bir parçası olması durumu doğaüstüne yapılan sununun, ilkörneğine (arketip) uygunluğuna verilen önem ve bu konudaki titiz davranışla açıklanabilir. (Bkz.:Eliade, 1992: 2) Buna bağlı olarak söz konusu ritüeller, bunlara değgin normlar sık sık yinelenir, bir kuşaktan diğerine hem sözlü hem de uygulamaya katılarak gözlemle pekiştirilir.

> *"[Ritüel] Belirli bir alanda, sıradan olmayan, çokkatmanlı bir medya olayıdır. İçindekiler [katılımcılar] ve dışındakiler [seyirciler] kesinlikle dünyasal olarak tanımlanamaz."* (Combs-Schilling, 1989: 29)
> *"Ritüel, anlamları iletmek, sosyal gerçeği yaratmak (ve) böylece, kozmolojik düzeni yaratmak ve yaşama geçirmek için bir aracıdır."* (Combs-Schilling, 1989: 29' dan Tambiah, 1985 129)

Dinsel/büyüsel ritüellerin uygulanmalarına yönelik amaçların ilk basamağında yer alanı, doğaüstü ile ilişki kurmaktır. Kurban ritüelinde bu amaca ulaşmada kullanılan aracı kurbanlıktır. Sunuya değgin ilk amacı izleyen diğer amaçlar kutsama, kutsanma, arınma olarak sıralanabilir. Kutsallık kavramı içinde yer almaları nedeniyle katılanların gerek fiziksel gerekse tinsel davranış, tutum ve beklentileri tam anlamıyla doğaüstü ya da ötedünya tasarımlarına yöneliktir. Yaygın olarak görülen kurbanlamaların öz niteliklerinde bulunan simgesel öğelerin taşıdıkları anlamlar da ritüelin uygulanması sırasında katılanlara aktarılır.

> *"Ritüeller bireyleri yaşamlarının sınırları ötesine taşır ve onları insanlığın, evrenin daha geniş süreçlerine bağlar. Örneğin, her yıl müslümanların İbrahim'in kurban ritüeli örneğinde, eşzamanlı bir kurban eylemindeki milyonlarca müslümanın kendi aralarında ve geçmişteki milyarlarca müslümanla bağlanmasında olduğu gibi. Tüm bu müslümanlar, 1350 yılı aşkın bir süredir her yılın son ayının*

onuncu günü Tanrının huzurunda Tanrı onların inancını görsün ve onları inayetiyle ödüllendirsin diye hayvanları öldürür." (Combs-Schilling, 1989: 29)

" Erikson'ın da tartıştığı gibi, ritüeller, anne ile çocuk arasında olduğu gibi, terkedilmişlik ve soyutlanmışlık duygularını, bireye "gereksinim duyulmadığıyla ilgili ürpertici duyguyu" ortadan kaldırmak için yakınlığın ve karşılıklı sevginin ısrarlı ve tekrarlanan bir güven tazelemesidir." (Combs-Schilling, 1989:29'dan Erikson, 1966: 605)

Ritüellere değgin bu son iki işlev, Anadolu insanının her yıl yaşadığı, katılıp uyguladığı bir eylemin içeriğinde yer almaktadır.

II. BÖLÜM

Kurbana Değgin
Tinsel Kültürün İlk Belgeleri

Kurbana Değgin Tinsel Kültürün İlk Belgeleri

Bu başlık altında ele alacağımız konular ve onlara yaklaşımımız, sadece kurban ritüeli ile onun içinde yer aldığı inanç sisteminin bu ritüelle doğrudan ilişkili öğeleri olacaktır. Bunu yaparken, konumuz sınırlarını fazla zorlamamaya, örtük noktalar bırakmamaya çalışacağız.

İnsanın atalarının, özdeksel kültürü yaratmaları konusunu kavramak pek öyle çetrefilli görünmemesine karşın tinsel kültürün ortaya çıkışı ve çeşitli toplumların tinsel kültürlerinin oldukça dikkat çeken kimi benzerlikleri konusu, yeterli sayıda açık seçik belgelerin bulunamayışı yüzünden kimi varsayımlara dayandırılmaktadır. Her ne kadar dünyanın her yerinde benzer türde belgeler bulunamamışsa da, söz konusu bu varsayımlar kendilerini evetleyecek kanıtlara sahip bir görünüm sergilemektedirler.

Tarihöncesi dönemlerde kültürün evrimine ilişkin bilgilerimizin büyük bir bölüğünü, çalışmalarını insan teknolojisinin ürünleri üzerine yoğunlaştırmış olan arkeoloji, prehistorya ve etnoloji bilimlerinin verileri aracılığıyla ediniriz. Paleoantropoloji ise daha çok insanın biyolojik evrimi ile ilgilidir. İşte konusunu doğrudan insanın ya da onun yarattığı kültürün oluşturduğu bilim dalları çalışmalarında çoğu kez fosil *Homo sapiens* türlerle onların teknolojik ürünlerini, taş endüstrileri birleştirmişlerdir. Bu gelenek, en azından yeryüzüne dağılmış olan fosil *Homo sapiens* türlere, saptanan taş endüstrileri aracılığıyla ulaşma ya da bunun tam tersi bir kolaylık sağlamakla kalmayıp, sı-

nıflandırma konusuna da yardımcı olur. Biz de bu geleneğe uyarak, fosil *Homo sapienslerin* alet endüstrilerini belirtmekte yarar gördük.

Orta Paleolitik dönemde yaşamış olan Neandertallerin oluşturdukları alet endüstrileri, bilim dünyasında yaygın biçimiyle Moustier olarak adlandırılmaktadır. Alet endüstrisi açısından adlandırmada bu dönemin adı Mousterian'dir. Çeşitli bilim adamları bu dönemin tarihlendirilmesinde değişik sayılar vermektedirler. Avcı ekonominin ağırlıklı olduğu bu dönem, günümüzden yaklaşık 220 000 yıl öncesiyle yine günümüzden yaklaşık 35 000 yıl öncesi arasında dünyaya egemen olmuştur. Neandertal öncesi insanın atalarının tinsel kültürleri hakkında bugün için somut belgelere dayalı bilgi sahibi değiliz. Neandertaller, ekonomileri gereği, nesilleri günümüze ulaşmamış çok iri ve kalm derili hayvan avcılığı yapmaktaydılar. Bu uğraş türü onların, belirli bir düzeyde de olsa toplumsal örgütlenmeye sahip olduklarının kanıtıdır.

Bu dönemden, yani *Homo sapiens neandertalensis* türle, insanoğlu atalarının tinsel kültüre değgin eylemlerde bulunuşunun somut belgeleri günümüze ulaşmıştır. Bu belgeler, bir kült oluşturmaya yeterli olacak kanılar uyandıran cesedin gömülmesi; gömme işleminin gelişigüzel değil belirli biçimlerde, çok rastlanılan şekliyle çömelmiş *(hocker)* durumda yapılmış olması; gömme sırasında cesedin çevresine, üstüne atılan toprağın basıncını azaltacak taşların dizilmesi; kimi yerlerde cesetlerin üstüne kırmızı renkli toprak serpilmiş olması; mezara et ve kemikler, kimi aletler, şifalı ot ve çiçeklerin konulması; baş altına destek yapılması; cesedin yaşanılan mekânda, ocak yanı gibi sıcak bir yere gömülmesi; mezarda ateş yakma; kimi örneklerde başın gövdeden ayrı olarak özenle gömülmesi; cesedin yakılması gibi daha çok ölü gömmeye ilişkin uygulamalardır. Tüm bu bulgular, *Homo sapiens neandertalensis* türün, ölümün bir son olmadığı ana teması etrafında yoğunlaşmış bir ölü kültüne, atalar kültüne (manizm); ötedünya ve doğaüstü tasarımına; giderek de büyüsel eylemlerle bunlara ilişkin ritüellere eriştiğini ortaya koymaktadır. (Geniş bilgi için bkz.: Arsebük, 1990: 86-88; Beals, 1971: 40-46; Childe, 1974: 55-58; Childe, 1978: 59-62; Ho-

ebel, 1958: 79-83; İlin: 1-20; Kansu, 1971: 178; Wells, 1972:15-16; Zubritski, 1968:19-36)

Bunlar dışında, Neandertal insanın kültik ve büyüsel eylemlerde bulunduğunu gösteren belgeler de vardır. Örneğin: İsviçre'deki Drachenloch mağara buluntuları, buralı Neandertal insanların ayı kültüne sahip olduklarını gösterirken; İtalya Savona yakınlarındaki Cadı Mağarası buluntuları da buralı Neandertallerin av büyüsü eylemlerinde bulunduklarını ortaya koymaktadır. (Bkz.: Arsebük 1990: 87-88; Childe 1974: 57) Tüm bu belgeler, bir anlamda Neandertal insanın dinamist dünya görüşünün ilk temsilcileri olduğunu göstermektedir.

Gerek ölülerin gömülmesi, gerekse bu işlem sırasında yapılan eylemlerle, ayı kültü ve büyüsel girişimler ötedünya tasarımı ile birlikte doğaüstü tasarımının da doğduğunun göstergesidir. Bu iki tasarım, Neandertallerle günümüzün tektanrılı dinleri (de dahil) arasındaki tüm inanç sistemlerinin iki temel öğesidir. Bu iki öğe, çevrelerinde sayısız tasarımın; bu tasarımlara ilişkin sayısız inanç biçiminin; bu tasarımlara ve inanç biçimlerine dayalı sayısız eylemin ortaya çıkmasının öncülleri olarak gösterilebilir.

Özellikle, külte dayalı kurumlardaki süreklilik söz konusu olduğunda, Childe'ın, günümüz ölü gömme törenleri ile Orta Paleolitik zamanlardaki ölü gömme törenleri arasında bulduğu koşutluklar göz ardı edilemeyecek öneme sahiptir. (Bkz.: Childe 1974: 56-57) Bu türden göreneklerin aşırı dayanıklılığı, kuşaktan kuşağa pek değişmeden aktarılması, kültürün tinsel yönünün sürekliliğinin ve en azından bu yönün kimi kesimlerinin ne kadar eskiye dayandığının göstergesidir.

Neandertal türü izleyen fosil *Homo sapienslerin* taş endüstri buluntuları, zaman ve yer olarak farklılık göstermekle birlikte, Avrupa'da Aurignacian ve Magdalenian olarak adlandırılmaktadır. Bu iki endüstri arasında, yeni alet çeşitleri ve yeni tekniklerle karakterize olan bir ara endüstri de Solutrean olarak tanımlanır. Bu üç endüstri periyodu Üst Paleolitik denilen zamanı karşılar ki, bu dönem günümüzden yaklaşık 10.000 yılın öncesine doğru uzanır. (Beals 1971:46,153; Hoebel, 1958:54-85)

Şurasını hemen belirtmek gerekir ki, bu endüstriler gerek

lokal, gerekse yaygın olarak kesin tarihlerde başlayıp, kesin tarihlerde bitmemiş, birbirleri içinde süregitmiştir.

Magdalenian, Aurignacian ve Gravettiyan endüstrilerini üreten insanlar *Homo sapiens*'in ilk modern örnekleri olarak kabul edilirler. Bunların yaygın bir biçimde ölülerini bütün süs eşyaları ve elbiseleri ile yaktıkları bilinmektedir. Bu dönemde, yaygın olarak kanibalizm izleri vardır. Üst Paleolitik insanıyla ilgili olarak onun ateşi kontrol ettiğini; dikdörtgen biçimli barınaklar inşa edebildiğini; soğuktan koruyucu elbise yaptığı ve kullandığını; kimi tıbbi uygulamaları bildiğini; Neandertal insana bakarak sosyal örgütlenmenin daha gelişmiş biçimlerine sahip olduğunu; kafatasından başarıyla kemik çıkarma operasyonlarını gerçekleştirdiğini gösteren bulgular vardır. Bütün bunların ötesinde bu dönem insanının büyüsel uygulamalarla, dinsel inanç ve ritüellerini, iki ve üç boyutlu sanatını geliştirdiğine ilişkin kanıtlar vardır. Üst Paleolitiğin günümüze ulaşan belgeleri arasında, bolluk ve bereket kültüne bağlı olarak tanrıça figürleri de yer almaktadır. (Bkz.: Arsebük, 1990: 85-89; Beals, 1971: 45-47; Childe, 1974: 63-74; Hoebel, 1958: 82-95: Wells, 1972: 17-22; Kansu, 1971: 178-193)

Gordon Childe'ın, son buzul *(Würm)* döneminin bitimine rastlayan periyodik bir kurban ritüeli ile ilgili olarak betimlediği bir tür yorum konumuzla yakından ilgilidir.

> *"Son buzul devrinin bitiminde, tundra bölgesi kuzeye kayarken, rengeyikleri de kuzeye göç ettiler ve insanlar onların arkalarına takıldılar. Her yaz güneyin uzak bölgelerinden gelen bir avcı takımı, Holstein'a gelmeyi ve Hamburg'un yakınındaki Meiendorf'daki küçük bir gölün kıyısında kamp kurmayı âdet edindi. Bu avcılar yüzlerce rengeyiği öldürmeyi başardılar. Fakat her yıl öldürdükleri ilk rengeyiğini yemediler. Öldürdükleri bu ilk hayvanın cesedine bir taş bağlayarak, onu olasılıkla sürünün ruhuna, ya da o toprakların koruyucu cinine bir kurban olarak göle attılar. Eğer bu yorum doğru ise, bu kaba vahşiler, kurban fikrine ve kurban fikri ile ilişkili olan öfkelerinin yatıştırılması ve*

kendileriyle barışılması gereken bazı ruhların bulunduğu düşüncesine, en az 10.000 yıl önce varmış olmalılar." (Childe, 1974: 66)

Childe'ı, sınanması olanaksız böyle bir varsayım kurmaya yönelten bulgu ya da bilgilerin neler olduğunu bilmiyoruz.

Yukarıda, fosil *Homo sapiens*'lere ilişkin olarak Avrupa yöresel alet endüstrilerinin üreticisi olan insan gruplarının tinsel kültürlerine ait buluntuları gözden geçirdik. Paleolitik dönemi, bir ara dönem olarak kabul edilen Mezolitik izler. Yine yöresel kültürlerle temsil edilen Mezolitik dönem, Avrupa'da yaklaşık İ.Ö. 15.000 ile 8.000 yılları arası ile tarihlenmektedir. Mezopotamya'da Mezolitik belirtileri ise yaklaşık İ.Ö. 18.000 dir. Paleolitik döneme ilişkin olarak Avrupa kültürleri diğer bölgelere oranla daha iyi bilinip tanınmaktadır. Mezolitik dönemde ise Avrupa ile birlikte, Asya ve Afrika yöresel kültürleri de tanınmıştır. Bu dönemin, bir önceki döneme bakarak ayırt edici nitelikleri: Gerek insanlar arasındaki her türden ilişkide gerekse alet yapım tekniklerindeki gelişme ile bu yapımda kullanılan hammadde çeşitliliği; gelişmiş avlanma teknikleri; ok ve yayın kullanılması; köpeğin evcilleştirilmiş olması gibi pek çok konudaki bilgi birikiminin kullanılması sonucu ortaya çıkan, eskiye oranla daha karmaşık bir sosyal ve kültürel yapı ve bunlara bağlı olarak daha çok kişileştirilmiş doğaüstü varlık tasarımlarını içeren tinsel yapıdır. (Hoebel, 1958 : 90-95 ; Childe, 1974: 67-74 ; Childe, 1978: 59-70 ; Ribard, 1974 : 8-16 ; Wells, 1972 : 22-24 ; Zubritski, 1968 : 31-49)

Neolitik ve Sonrası

Mezolitiği izleyen Neolitik dönem, yaygın biçimde ekonomik açıdan tarımın başlaması; hayvan evcilleştirme ve artı ürünün yenisi elde edilene dek depolanarak saklanması; köyler, kasabalar giderek ilk şehir merkezleri ile karakterize olur. Gerek Mezolitik gerekse Neolitik dönemlerde toplumsal örgütlenmenin, inanç sistemleri ve ritüellerin nasıl olduğuna ilişkin doğrudan bilimsel veri yoktur. (Childe, 1978: 71.,98) Ancak, bu dönemlerden günümüze ulaşmış olan sanata, tarıma, güncel yaşama, külte değgin özdeksel öğelerin bilimler arası işbirliği ile değerlendirilip yorumlanması sonucu, gerek toplumsal örgütlenmeye gerekse inanç sistemleri ve ritüellere dayalı birtakım bilgilere ulaşılmıştır.

Neolitik dönem Avrupa ve Ön Asya halklarının, ortak görevler üstlenen küçük köyler halinde yaşadıklarının belgeleri vardır. Bu dönemde insan yaşamının hemen her yönüyle ilgili gelişmeler, buluşlar olmuş, bilgi birikimi artmıştır. Yine bu dönemde *Homo sapiens* önceki dönemlere bakarak sayıca çoğalmış, daha geniş bir alana yayılmıştır. Bazı bilim adamlarınca teknik yetersizliğin; bazılarınca bilinemezlik ve korkunun; bazılarınca rüya ve vizyonun doğurduğu, doğaya, dolayısıyla yaşama başat olduğu düşünülen ölümün bir son olmadığı sanısı ile doğaüstü tasarımı ve ona dayalı kültik çeşitlilik, olması istenileni ya da onu olduracağı düşünülen şeyi sembolize edecek plastik simgeler ve eylemlerle, kendi yapısı içinde bir tür sembolizme yönelmiştir

Buna dayalı olarak İngiltere, Kıta Avrupası, Anadolu, Suri-

ye, Mısır, İran ve tüm Akdeniz çevresinde Neolitik toplulukların taş, kemik, balçık vd. hammadeden yapmış oldukları kadın heykelcikleri "Ana Tanrıça" figürleri olarak yorumlanırken, Anadolu, Balkanlar ve İngiltere'de bulunmuş sadece balçık ve taştan yapılmış penis (phallus)ler, döllenmede Ana Tanrıça'nın eşi olarak değerlendirilmiştir. (Bkz.: Childe, 1978: 98; Ribard,1974:7)

Her ikisi de bolluk ve bereketi artırma ritüellerinin temelini oluşturan bu tasarımlar ölüp dirilme motifini de içine alan birtakım majik ve mistik uygulamaların ortaya çıkmasına neden olmuş, bir anlamda onları doğurmuştur. Konumuzla doğrudan ilgili olarak, doğaüstünü denetlemeye yönelik büyü ve bir tür hediye verme biçimi olan kurban bu uygulamaların en belirginleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun bir uzantısını Hititlerde, yaşamları süresince kendilerine haksızlık edilmiş ya da politik entrikalarla öldürülmüş şahısların ruhlarını yatıştırmak için sunulan "mantalliya" –bir tür kefaret kurbanı– ritüelinde, bu şahısların birtakım semboller ve figürlerle temsil edilmelerinde görüyoruz. (Bkz.:Ünal,1976:173)

Tüm bu yoruma dayalı bilgilerimize karşın, Childe'ın ifadesiyle:

> *'neolitik dinin' varlığından sözetmek 'neolitik bilimden' sözetmekten de zordur.* " (Childe, 1978:97)

Bu dönemde, yaşam adına gerçekleştirilen eylemlerde işbirliğinin, iş bölümünün yoğunlaştığı; kan bağına dayalı soy (klan) ve aşiret (fratri) birlikleri biçiminde toplumsal örgütlenmelerin varolduğu; tek tek bireylerce ya da toplulukça uygun bulunan belli yer ve zamanlarda, açık ya da salt bu iş için inşa edilmiş kapalı mekânlarda kimi ritüellerin gerçekleştirildiği bilinmektedir.

Günümüzde Neolitik döneme ilişkin en zengin verilere sahip olan Anadolu'da yapılmış kazılar, o dönem insanının kültik yaşam biçimine değgin belgeleri de gün ışığına çıkarmıştır. Örneğin, günümüzden yaklaşık 9200 yıl öncesiyle tarihlenen Çayönü yerleşim birimi iskelet buluntuları, bura insanının kafata-

sı kültüne sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu külte dayalı olarak bir kült mekânı ya da tapınağının varlığı aydınlatılmıştır. Çayönü iskelet buluntularını inceleyerek değerlendiren ve yorumlayan Özbek, hangi amaca yönelik olduğu bilinemeyen Çayönü kafatası kültünün eylemsel yönünün insan kurbanı ritüeli olduğu kanısını belirtmektedir. (Bkz.: Özbek, 1986: 28-31; 1988: 129- 131; 1989: 164)

Yine aynı dönemle tarihlenen Konya/Küçükköy/Çatalhöyük ve Burdur/Hacılar yerleşim birimleri buluntularının büyük bölüğü kültik niteliktedir. Bu yerleşim birimlerindeki tapınaklarda, konutlarda ve mezarlarda tanrı, tanrıça ve hayvan heykelcikleri bulunmuştur. (Bkz.: Mellaart, 1988 ; 1965)

Neolitik dönemi izleyen zaman çizgisi üstünde, yazının ortaya çıkışı, kendilerinden günümüze ulaşmış yazılı belgeleri oluşturan toplumlar hakkında daha geniş ve kesin bilgiler edinmemize olanak sağlamıştır. Yazılı belgeleri günümüze ulaşmış toplumların o dönem siyasal, ekonomik, sosyal, hukuksal, dinsel vd. yapılarına değgin durumları hakkında yeterince bilgi edinebiliyoruz. Konumuzla doğrudan ilgili olan bir incelemeyi burada belirtmek isterim. Bu incelemede ele alınan bir Hitit tabletindeki metinde, tapınak görevlilerine verilmiş emirler kurban ekmeklerini yapanlarla, ekmeklerin yapıldığı yerin temizliği; bayramların kutlanmasında Tanrılara sunulacak kutsal maddeler; Tanrıya yemesi için hazırlanan kurban maddeleri gibi konular yer almaktadır. (Bkz.: Süel, 1985)

Hititlerin, Sümerlerin, Greklerin, Romalıların ve İbranilerin günümüze ulaşan yazılı belgelerinde öte dünya tasarımı, büyü, ruh ve kurbana ilişkin oldukça bol bilgi vardır. Mısır hiyeroglifleri, Hitit tabletleri, *Tevrat*, *İncil*, *İlyada ve Odysseia* bu konuda en bilinen örnekleri oluşturmaktadır. Kutsal kitaplara geçmeden, bu bölümde konumuz sınırları içinde Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia*'sına değinmek istiyorum.

Bu iki eseri dilimize kazandıran Azra Erhat çevirisinde, Homeros'un İzmirli olduğunu, sözlü edebiyata dayalı ilgili iki destanını İ.Ö. 9. yüzyılda yarattığını, destanların daha sonra yazıya geçirildiğini belirtir. İlin'in ifadesiyle bu iki destanın içerik çözümlemesi özetle şöyledir:

"İlyada" ile "Odysseia", Yunanlıların neye inandıklarını ve ellerinden neler geldiğini anlatır. (İlin, 130)

İlyada ve Odysseia'da Tanrılar başka bir evrende yaşarlar. Tüm Tanrılar kişileştirilmiştir. Onlar, insanlar gibi kin, nefret, acıma, acımasızlık, öç alma, sevgi, aşk vd. duygulara; yemek, içmek, korunmak, barınmak, evlenmek, çocuk sahibi olmak vb. insani bir yaşam biçimine sahiptir. Ama doğaüstülüğü ellerinde tutarlar. Bu nedenle de insanların yaşamlarına büsbütün başattırlar. İşte bu niteliklerinden dolayı, insanlar dilediklerince bir yaşam sürdürebilmek, olumlu ya da olumsuz her istediklerini gerçekleştirebilmek için tanrıları yüceltmek, kızdırmamak, arzu ettikleri ya da hoşlandıkları şeyleri yapmak, arzu etmedikleri ya da hoşlanmadıkları şeyleri yapmaktan kaçınmak, gönüllerini hoş tutmak vb. sanılara uymak zorundadırlar.

Çalışmamızın bu noktasında ilgi alanımız nedeniyle, bu destanlarda geçen kurban konularına değineceğiz. Ancak, gerek *İlyada* gerekse *Odysseia*'da pek çok kurbanlama geçmektedir. Günümüz kurban ritüellerinin kökenleri ile ilgili örneklemelerin, bu ritüellere yönelik neden, niçin, nasıl sorularını yanıtlayacağı ya da en azından aydınlatacağı inancıyla bunlardan bir bölüğünü serimleyeceğiz.

Azra Erhat, *İlyada* çevirisinin başında çeşitli konulara açıklık getirir. Bu bölümde, "Çoban Krallar" başlığı altında Akha Kralları betimlenir. Konumuzla ilgili olarak Çoban Kralların günlük işleri arasındaki dinsel görevlerini burada belirtmek yerinde olacaktır.

> *"Kralın günlük işleri dışında bir de dinsel görevleri vardır: Tanrılara adak adamak, yalvarmak, kurban kesmek ona düşer. Bu görev bütün görevlerinin başında gelir. Hayvan sürüleri de bol olduğundan, tanrılara yüz sığırlık, yüz koyunluk kurbanlar kesmesi işten bile değildir. Homeros dünyasında başrahip, kralın kendisidir. Öbür rahipler ya kralın oğulları, ya da akrabalarıdır."* (İlyada, 1988: 48-49)

İlyada'nın birinci bölümü, Akha kumandanı Atreusoğlu Agamemnon'un Khryses'nin kızını eş edinmek üzere esir alması olayıyla başlar. Khryses, karşılığında kızının verilmesi için Akhalara kurtulmalık mallar önererek, yurtlarına sağ salim dönmeleri için dua eder. Bu Agamemnon'un işine gelmez, yaşlı babayı kovar. Umarsız kalan Khryses, Tanrı Phoibos Apollon'a yönelir:

> *bir gün sana yaraşır bir tapınak yaptıysam,*
> *boğaların, keçilerin yağlı butlarını yaktıysam senin uğruna,*
> *şu dileğimi tezelden yerine getiriver.* (İlyada, 1/35-40)

diye dua eder. Apollon tüm haşmetiyle dokuz gün Akhalara ölüm yağdırır.

Baba Khryses daha önce Apollon'a karşı kültik görevlerini yerine getirmiş, ona kurbanlar sunmuştur. İşte şimdi, dar günde Apollon'dan bunun karşılığını istemektedir.

Ayağı tez Akhilleus, bu felaketin nedenlerini bilici aracılığıyla doğaüstünden öğrenmek ister.

> *Adak mı adamadık, yüzlük kurbanlar mı kesmedik ?*
> *Uzaklaştırması için başımızdan şu salgını koyunların, lekesiz keçilerin razı mı yağ dumanlarına ?* (İlyada, 1/65)

Bilicinin önerisiyle Agamemnon Khryseis'nin kızını göndermeyi kabul eder. Destanda Khryseis'in gönderilmesi şöyle betimlenir:

> *Atreusoğlu tez giden bir gemiyi sürdü denize,*
> *seçti yerleştirdi yirmi kürekçiyi,*
> *tanrı için yüzlük kurbanlar koydu içine,*
> *sonra bindirdi güzel yanaklı Khryseis'i .*
> *Çok akıllı Odysseus da geçti başlarına.*
> *Hep bindikten sonra gittiler suyun üstünde.*
> *Ordunun arınmasını buyurdu Atreusoğlu,*
> *ordular arındı, attı denize kirlerini,*
> *kurbanlar kesildi Apollon'a en iyi boğalardan, keçilerden,*

ekin vermeyen denizin kıyıları boyunca, kızaran yağlar
dumanlarla dolana dolana göklere ağdı. (İlyada,1/310-315)

Alıntıda da görüldüğü gibi kurbanların tamamı ya da bir kısmı yakılmaktadır. Kökleri çok gerilerde olan bu pratiğin benzeri İbranilerde, Romalılarda da görülmektedir. *Eski Ahit* de bu uygulama "Tanrıya hoş koku kurbanı" olarak geçiyor. *Eski Ahit*'e göre İbrahim'in oğlunu kurban etme ritüelinde, oğulun yerine gelen koç kesildikten sonra tamamen yakılarak kurban edilmektedir. (Bkz.: Bu çalışma, "*Tevrat*ta Kurban Konusu")

İlyada'nın üçüncü bölümünde, ant adına Tanrılara özellikleri belirlenmiş kurbanların nasıl sunulduğunu görüyoruz. Amerika ve Asya topluluklarında; eski Türk boylarında ant adına kurbanların sunulduğu bilinmektedir.

"Troyalılar, getirin koyunları hadi.
Erkeği ak olsun, dişisi kara,
Trak tanrıya biri, Güneş tanrıya biri,
Getirelim Zeus için biz de bir tane. " (İlyada, 3/100)

"Tanrılara ant töreni için haberciler
kent boyunca dolaştırdılar sunuları:
Bu sunular iki koyundu,
bir de keçi tulumu içinde
keyif veren şarap, toprağın ürünü. " (İlyada, 3/245)

"Ant töreni için saygıdeğer haberciler kurbanlar
getirdiler, karıştırdılar sağrakta şarabı,
su döktüler kralların eline.
Aldı Atreusoğlu kılıcının yanında taşıdığı bıçağı,
yün kesti koyunların başından iki tutam.
Haberciler Troya ve Akha ulularına pay ettiler bu yünü."
(İlyada, 3/265-270)

Böyle dedi, amansız tunçla kesti boğazını domuzun,
Talthybios aldı hayvanı salladı,
fırlattı balıklara yem olsun diye, " (İlyada, 19/265)

Çok yaygın olarak görülen ilk ürünün kurbanı motifini *İlyada*'da da buluyoruz:

> *"Yurduna, kutsal Zeleie kentine dönüşünde*
> *değerli kurbanlar kesmeyi adadı, ilk kuzulardan."*
> (İlyada, 4/115-120)

Kurbanlığın yaşı, türü, paylaşılıp yenmesi, ve nerelerinin Tanrılara sunulduğu konularına ışık tutan bir örnek de şöyle:

> *"Varınca Atreusoğlu'nun barakalarına,*
> *üstün güçlü Kronosoğlu'na, Agamemnon, erlerin başbuğu,*
> *bir öküz kurban etti dört yaşında.*
> *Deri yüzüldü, etler parçalandı, şişlere geçirildi,*
> *kızartıldı iyiden iyi, çekildi sonra ateşten,*
> *işler bitti, şölen hazır oldu, yenildi içildi,*
> *bu şölende eş pay aldı her insan,*
> *yakınmadı bir tek kişi.*
> *Gücü yaygın Agamemnon, yiğit Atreusoğlu,*
> *sırttan uzun parçalar bağışladı Aias'a."* (İlyada, 7/310-320)

> *"şimdi de durma benimle ol, beni koru,*
> *bir yaşında, geniş alınlı bir düve keserim sana,*
> *boyunduruğa girmemiş, başıboş bir düve,*
> *Boynuzlarına altın suyu döker, kurban ederim onu."*
> (İlyada, 10/290)

> *"Oysa ben, çok kürekli gemilerle*
> *buraya, başımı derde sokmaya geldiğimde,*
> *hiçbiri önünden boş geçmedim güzel sunaklarının;*
> *bir öküzün yağ gömleğini, butlarını yaktım her sunakta.*
> *Ne olur Zeus, yerine getir dileğimi,*
> *kurtulalım şu işten sağ salim, "* (İlyada, 8/235-240)

> *" Güzel akan, ak anaforlu ırmak da koruyamaz sizi,*
> *boşuna kurban ediyorsunuz ona bir sürü boğayı,*

tek tırnaklı atları diri diri atıyorsunuz akıntısına," (İlyada, 21/130)

Bunlar dışında *İlyada*'da kurban adınaTanrılara şarap sunma motifleri de yer almaktadır.

Odysseia da Tanrılara sunulan kurbanlara dayalı ritüeller açısından zengin bir görünüm serimler. Homeros, burada da kurban ritüellerini en ince ayrıntılarına dek betimlemiştir:

"Kurbanlar kesiliyordu denizin kıyısında,
kapkara boğalar sunuluyordu
toprağı sarsan lâcivert yeleli tanrıya.
Dokuz sıra olmuştu Pylos'lular,
oturuyordu her sırada beş yüz kişi,
dokuz boğa düşüyordu sıra başına.
Boğaların butlarını tanrılara yakmıştılar,
içeriklerini başlamıştılar yemeye." (Odysseia, 3/5)

" Toprağı saran Poseidaon, dinle beni,
ko gerçekleşsin isteklerimiz, ne olur,
ün bağışla Nestor'la oğullarına en başta,
sonra çok ünlü yüzlük kurbanlar için
iyi bir karşılık ver Pylos halkına. " (Odysseia, 3/55)

" Bir sürü kurban butları yaktık kutsal sunaklarda,
işlemeli kumaşlar, altınlar astık adak diye," (Odysseia, 3/270)

Dinsel yönüyle adak (nezir) ve kurban yaygın olarak iç içe bir görünüm sergilemektedir. Doğaüstüne adananların tamamı kurban kavramı içine girmektedir. Her ikisinin de temelinde doğaüstü alana kanlı ya da kansız bir şeyler sunmak düşüncesi yatmaktadır. Bir anlamda beşeri alandan kutsal alana bir şeylerin şu ya da bu biçimde aktarılması söz konusudur.

Odysseia'da bir kurban ritüelini hemen hemen baştan sona anlatan aşağıdaki alıntılarda, kendilerine kurban sunulan Tanrılar; kurbanlık çeşitleri; kurbanın hangi amaçla sunulduğu;

kurbanın sunuluş biçimi; tamamen yakılan kurbanlar; bir kısmı yakılıp, diğer kısımları yenilen kurbanlar; kesim aletlerinin hammadeleri; kesim biçimi; Eski Yunan ve Roma'da görülen yüzlük kurban motifini çok açık bir biçimde görüyoruz. Ozan Homeros, bu iki destanıyla halkın sahip olduğu inanç sistemini ve buna dayalı uygulamaları büyük bir ustalıkla bize aktarmaktadır. O, bu yönüyle etnoloji tarihine adını yazdırmış ilk etnologlardandır.

At sürücüsü yaşlı Nestor dile geldi, dedi ki:
"Sevgili çocuklarım, çabuk getirin yerine dileğimi:
Tanrılardan ilkin Athene'ye yakaralım,
Bereketli tanrı şöleninde göründü bana o.
Gitsin biriniz tarlaya, bir düve bulsun,
bir sığırtmaç tezelden sürsün getirsin onu,
gidin biriniz de ulucanlı Telemakhos'un gemisine,
alın getirin tekmil yoldaşlarını buraya,
iki kişi bekçi kalsın orada, yeter.
Biriniz de gidip kuyumcuyu çağırsın buraya, Laerkes'e,
gelsin altın döksün boynuzlarına düvenin.
Geri kalanların dursun hepsi burada,
buyrun, ünlü sarayda bir şölen hazırlasın kadınlar,
buraya da koltuklar getirsinler, odun ve parlak su."
Böyle dedi, hepsi koştu gitti.
Tarladan o saat düve getirildi.
Yoldaşları geldi ulucanlı Telemakhos'un,
denk yapılı, tezgiden gemiden.
Sonra elinde öteberisiyle kuyumcu geldi,
örs vardı elinde, çekiç vardı,
çok güzel yapılmış ateş kıskacı vardı,
altın dövmeye yarayan tunç araçlar vardı.
Athene de geldi kurbanda hazır bulunmaya,
at sürücüsü yaşlı Nestor altını verdi
kuyumcu da döktü altını düvenin boynuzlarına.
Özene bezene yaptı bu işi,
tanrıça görünce beğenmeliydi onu.
Stratios'la tanrısal Ekhephron,

boynuzlarından tutup sürüklediler düveyi.
Aretos, güzel kokulu mahzenden
kurban suyu getirdi çiçekli bir leğende,
arpa sepetini tutuyordu öbür elinde.
Savaşa dayanıklı Thrasymedes, elinde keskin balta,
kurbanlık düvenin yanında duruyordu,
baltayı hayvanın kafasına indirmeye hazır.
Perseus da kan çanağını tutuyordu.
At sürücüsü Nestor başladı törene,
yıkadı ellerini, arpaları saçtı,
uzun uzun yakardıktan sonra Athene'ye,
birkaç kıl kopartıp ateşe attı başından hayvanın.
Hepsi yakardılar, arpa tanelerini serptiler yere,
indirdi baltayı ulu canlı Thrasymedes, Nestor'un oğlu,
balta kesti boynunun kaslarını düvenin,
yitirdi düve gücünü, kadınlar çığrıştı,
kızlar Nestor'un, gelinleri, saygıdeğer eşi,
Klymenos kızlarının en büyüğü, Eurydike.
Erkeklerse bu ara, geniş yollu toprağın üstünden
kaldırdılar kurbanı, tuttular havada,
erlerin önderi Peisistratos boğazladı onu,
kanı aktı kapkara, can bırakıverdi kemiklerini.
O saat doğradılar hayvanı, butlarını ayırdılar,
yağlı gömlekle sardılar butları iki kat,
sonra etler kodular üstüne çığ çığ.
Odunların üstünde kızarttı ihtiyar onları.
Şarap döktü üzerine, ateş gibi, pırıl pırıl.
Beş dişli çatal tutuyordu yanında delikanlılar.
Butlar kızardı, ciğerler yürekler yenildi,
kalın etler parçalandı, şişlere geçirildi,
uzun şişler iki elle tutuldu, etler kızartıldı.
(Odysseia, 3/415-460)

" adadığım bir yüzlük kurbanı kesmedim diye,
tanrılar isteklerini boyuna hatırlatır dururlar.
(Odysseia, 4/350)

" - şarap rengi denizde varabilmen için yurduna,
güzel kurbanlar sunmalıydın yola çıkmadan
hem Zeus'a hem öbür tanrılara.
Gitmezsen Zeus'un akıttığı Aigyptos ırmağı kıyılarına,
orda yaygın gökte oturan ölümsüzlere
kutsal yüzlük kurbanlar kesmezsen,
nasip olmayacak sevdiklerini görmek sana,
yüksek çatılı evine, baba toprağına kavuşmak.
Bunu yaparsan açar tanrılar özlediğin yolu."
(Odysseia, 4/470-480)

"Varınca tanrılardan gelme Aigyptos ırmağına,
gemileri durdurup sundum yüzlük kurbanları,
son verdim hep var olan tanrıların öfkesine."
(Odysseia, 4/580)

Aralarında Alkinoos kurban etti on iki koyun,
sekiz ak dişli domuz kurban etti
ve kaypak kaypak yürüyen iki öküz,
(Odysseia, 8/55-60)

" Orda kurbanları Perimedes'le Eurylokhos tuttu,
ben de çektim kalçam boyuncu sivri kılıcımı,
ve bir çukur kazdım, eni boyu bir arşın,
çukurun üstünde sunu sundum tekmil ölülere,
önce ballı sütle sonra tatlı şarapla, sonra suyla,
sonra da çukurun üstüne ak un serptim
Öte yandan ölülerin güçsüz başlarına yalvardım yakardım,
kurban edeceğime söz verdim İthake'ye döner dönmez
kısır ineklerin en iyisini konağımda,
en güzel armağanlarla donanmış bir odun yığını üstünde.
Bir de koç adadım Teiresias'ın yalnız kendisine,
kapkara bir koç, sürülerimde en göze çarpan, en alımlı.
Adaklarla yakardıktan sonra ölülerin ünlü soyuna,
aldım koyunları çukurun üstünde kestim,
kanlar aktı, tüttü kapkara, ve ruhlar üşüştü,
Erebos'tan doğru, ölmüşlerin ruhları:

Gelinler, delikanlılar, çok çekmiş ihtiyarlar,
gönülleri yeni yaslı kızlar, körpecik körpecik,
ve tunç kargılar altında can vermiş savaş erleri,
tekmil silâhları hâlâ kan içinde.
Çok kalabalıktılar, sürü sürü dolaşıp durdular
çukurun üstünde korkunç çığlıklar ata ata,
bir korku sarmıştı beni, sarı yeşil bir korku.
O ara döndüm yoldaşlarıma, yüreklendirdim onları,
alın, dedim, insafsız tunçla kestiğiniz şu hayvanları,
yüzün derilerini ve adamakıllı yakın,
ve yakarın güçlü Hades'e ve korku saçan Persephone'ye."
(Odysseia, 11/20-45)

" ve çok güzel kurbanlar kes Poseidon efendimize:
Bir koç, bir boğa ve dişileri aşabilen bir erkek domuz,
kutsal yüzlük kurbanlar da kesmelisin evine döndüğünde,
engin gökte oturan ölümsüz tanrılara, sırayla, bunu yaparsan
denizin dışında gelecek sana ölüm, "
(Odysseia, 11/130)

" İşte böyle ağladık on yedi gün, on yedi gece,
ölümlü insanlar ve ölümsüz tanrılar ağladık sana.
Verdik seni ateşe on sekizinci günü,
kurban ettik çevrende semiz koyunlar, kaypak yürüyen inekler
Yakıldın tanrısal giysiler, kokulu yağlar, tatlı ballar içinde
(Odysseia, 24/ 60-65)

Hubert ve Mauss, *İlyada* satırlarında ilkel Grek kurbanlarının silik izlerini aramanın bile fazla bir şey olduğunu, onların bize Homeros dönemindeki kurbanlarla ilgili kesin ve yeterli bilgi veremeyeceğini vurgulamaktadırlar. Ancak, bu vurgulamanın hemen ardından yaptıkları araştırmaya ışık tutması, ulaşılacak sonuçların genel niteliklerinin kontrol edilmesi için etnolojik verilere ve klasik dönemlere ilişkin yazılara bakmadan da edemeyeceklerini belirtmektedirler. (Bkz.:Hubert-Mauss, 1981: 8)

Çeşitli Toplumlardan Kanlı Kurban Örnekleri

Bu başlık altında, konumuz olan kurban ritüelinin kaynaklarını örnekleyeceğini düşündüğümüz, yaygın olarak bilinen yazılı kaynaklar dışındaki kaynaklarda bulduğumuz çeşitli topluluklarda uygulanan değişik öğeli kurbanlardan örnekler vereceğiz. Bu örneklerde de görüleceği gibi, temelde *Homo saphiens neandertalensis*'in ulaştığı öte dünya tasarımına bağlı olarak, ölümden sonra bir başka âlemde, başka bir yaşamın olduğu düşüncesi ile belki daha geç bir dönemde erişilen ölümden sonra ruhun şu ya da bu biçimde yeniden dünyaya geleceği sanısı bu ritüellerin ana öğeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki öğede de ölenin, gittiği yerde ya da bir daha dünyaya gelişinde yeniden doğmayıp öldüğü yaşında olacağına ilişkin gizil bir düşüncenin varlığı yadsınamaz. Bu ilke, ölenin mezarına eşyanın konması; en yakını ya da yakınları ile atı, hizmetçileri, koruyucularının öldürülerek mezara konması ve benzeri uygulamalarda kendisini göstermektedir. Yine örnekler arasında göreceğimiz, çeşitli toplumlarda yaygın olarak görülen, öte dünyaya yolculuk tasarımındaki güçlüklerin aşılması da bu ritüelin diğer bir boyutunu göstermektedir.

Örnekler içinde yer alan aşırı uçlardaki motifler seyrek olarak görülmektedir. Maya, Aztek ve İnka kültürlerindeki insana yönelik katliam boyutundaki örnekleri bu gruba sokabiliriz. Ancak hemen belirtelim ki, bu kültürlerdeki kültik yapı kendi içinde uyumlu bir tapınım modelidir. Bu uygulamalarda her ne kadar esirler kurbanlık olarak sunuluyorlarsa da, toplumun asıl üyelerinin özellikle soylu bakire kızların, genç delikanlıla-

rın isteyerek kendilerini sundukları bilinmektedir. Din görevlilerinin de ototransa girerek kendilerini kurban ettikleri durumlar görülmektedir.

Aşağıda verdiğimiz örneklerin sıralanması, insanlık tarihi açısından kronolojik bir dizilim içinde değildir. Vurgulamak istediğimiz konu, yukarıda sözünü ettiğimiz tasarımlara dayalı, tabanında benzer düşüncelerin yattığı uygulamaların çeşitliliği ve yaygınlığıdır. Konumuz gereği daha çok "kanlı kurban" örneklerini serimlemeye çalışacağımızı da hatırlatmakta yarar görüyoruz.

Etnolojide, değişik toplumlarda konumuzla ilgili örneklerin serimlenmesindeki zenginlik açısından çeşitli kaynaklar içinde bir bilim adamının "dindışı kutsal kitaplar" diye nitelendirdiği Frazer'in *The Golden Bough* adlı çalışmasıyla Tylor'un *Primitive Culture* adlı çalışması ilk sıralarda yer almaktadır. Burada, çeşitli toplumlarda uygulanan kurban ritüellerinin ortak ve belirgin özelliklerini ortaya koymaları açısından, bir anlamda doğaüstü güçlere kurban sunmanın temelinde yatan asal düşünceleri örneklemeleri nedeniyle kimi uygulamaları serimlemeye çalışacağız. Frazer'in adı geçen 12 ciltlik eserinin her ciltinde çeşitli toplumlarda uygulanan, çok değişik amaçlı kurbanlamalar yer almaktadır. Konumuzun sınırlarını fazla aşmamak düşüncesiyle, bu akıl almaz zenginlik içine girmek istemiyoruz.

Tylor, sözünü ettiğimiz çalışmasının "Animizm" başlığını taşıyan XI. bölümünde bilinen kuramını ortaya koyduktan sonra, çeşitli halklardaki ruh tasarımları ile ilgili zengin örnekleri sıralayarak, ölü gömme törenlerindeki insan, hayvan, bitki kurbanlarını örnekler ve bunların temelinde yatan ana hedeflerle bağlarını açıklayarak yorumlar getirir. Bu örneklerden bazıları şunlardır:

Kuzey Amerika yerlilerinden Pawnee'ler ölen bir savaşçının atını onun mezarında öldürürler. Comanche'ler, yine ölen bir savaşçının piposunu, en gözde silahlarını ve en iyi atlarını birlikte gömerler. (Tylor, 1920 -A-: 472)

Kuzey Amerika yerlileri arasında yaygın olan bir inanç, köpek ruhunun çocuk ölülere ruhlar âleminde yol göstereceği inancıdır. Bu yüzden, ölen çocukla birlikte evin köpeği de öldürülerek gömülür. (Tylor, 1920 -A- 472)

Aztekler ölü gömme törenlerinde, boynuna pamuk bir ip bağladıkları köpeği keserek cesetle birlikte gömer ya da yakarlar. Köpeğin buradaki görevi ölen kişiyi, öte dünyaya giden yol üzerinde var olduğu sanılan Chiuhnahuapan nehrinin derin sularından geçirmektir. (Tylor, 1920 -A- 472)

Hindu çiftçiler arasında, öte dünyada geçilecek olan Vaitarani nehrini, Brahmanlara sunacakları siyah bir sığırın kuyruğunu tutarak geçebilmeyi garanti altına alma inancı vardır. (Tylor, 1920 -A- : 473)

Araplar arasında ölünün gömülmesi sırasında bir devenin kurban edilmesi, ölünün ruhunun öte dünyada bu deveye binmesine yöneliktir. (Tylor, 1920 -A- : 473)

Kuzey Asya etnik gruplarından olan Çukçiler'de, ölen bir insanın cesedi ren geyiğinin çektiği bir kızağa konarak uzaklara götürülür. Orada kızağı çeken ren geyiği kurban edilip ceset parçalanır. (Tanju, 1969: 202)

Kuzeydoğu Asya etnik gruplarından olan Yakutlar, Ostiyaklar, Çuvaşlar ve Vogullarda ölülere güçlü atlardan kurbanlar kesilir. (Tanju, 1969 : 263)

Bu örneklerdeki ana tema, eski dinlerin çoğunda Musevilikte ve İslami inançtaki öte dünya tasarımında yer alan "sırat köprüsü" ile aynıdır. Bize göre bu, çeşitli inanç sistemleri ve dinlerin kuşku duymaksızın benimsediği ve içine doğan bireyleri bu doğrultuda kültürlediği, insanın ilk atalarıyla başlayıp günümüze ulaşmış, salt tasarıma dayalı, bilinmezliğin ve bundan doğan korkunun, bu dünyadaki yaşam biçimiyle ilgili doğaüstünce gerçekleştirilecek bir tür sınanma kurgusunun ürü-

nüdür. Bu bilinemezlik tasarımlarının evrensel boyutta ortak olan türlerinden birisi de öte dünya; ölümden sonra başka bir yaşamın varlığı tasarımıdır.

Kimi toplumlarda görülen ölen erkeğin birinci derecede karısı, hizmetçileri ve koruyucularının ya zorla ya da görenek gereği rızayla kurban edildiklerine ilişkin örnekler de zengindir. Kocası ölen kadının, kocasının cenaze töreni sırasında öldürülmesi bir anlamda kurban edilmesi motifi çok yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Tylor, bu motife "dul kurbanı" demektedir. Aşağıda Tylor'dan seçtiğimiz örnekler konuya açıklık getirmektedir.

> *"Pasifik yerlileri arasında, özellikle Fiji grubunda son zamanlara kadar, topluluğun saygın, prestij sahibi erkeklerinin cenaze törenlerinin önemli bir kesimini karıları, arkadaşları ve kölelerinin boğazlanması oluşturmaktaydı."* (Tylor, 1920 -A- : 459)
>
> *"İlkel halklar arasındaki sosyal ve politik yaşamda, daha yüksek bir saygınlığa ulaşmak için bu pratikler bastırılmamış, aksine abartılmıştır. Merkezi Amerika, Meksika, Bogota ve Peru'da savaşçıların ürkütücü kurbanlarında, monark ya da şefin cenaze törenlerinde karıları ve köleleri sadakat görevlerini sürdürerek hareket ederler."* (Tylor, 1920 -A-: 461)

Marvin Harris, şef ya da kralların ölümlerinde karılarıyla muhafızlarının, hizmetlilerinin, atlarının kurban edilmeleri konusunu bu uygulamanın iki asal işlevine dayanarak açıklamaktadır. Bunlardan birincisi, öte dünyada yaşamın sürdüğü inancına dayalı olarak şef ya da kralın bu dünyadaki yaşam biçimini orada da sürdürebilmesi için diğerlerini de birlikte götürmesidir. İkinci işlevse, diğerlerinin şef ya da kralın yaşamına kendi yaşamları kadar değer vermelerini sağlayarak yönetim ve güvenliğe zarar vermelerini önlemektir. (Harris, 1994: 174)

Eski Türk boylarında, ölen kişinin ya da savaşa katılacak olan kişinin atının kuyruğunun kesilmesi âdeti vardır. Bu âdet "tullamak", dul yapmak biçiminde adlandırılmaktadır. "Tul at"

sözcüğü Çağataycada «savaşa binmek için hazırlanan at" anlamına gelmektedir. (Bkz.: İnan, 1972: 198-199) Bu konuyla ilgili olarak Ögel şu yorumu yapmaktadır.

> *"Eri ölen at, erin karısı gibi dul kalmış oluyor ve bu kuyruk kesme yoluyla da sembolleştirilmiş oluyordu."* (Ögel, 1991: VI.c. 199)

Kimi toplumlarda dul kurbanı, dul kadını sembolize eden bir figürle gerçekleştirilmektedir. Böylece, ölen kocanın ruhu aldatılmakta ve asıl kadın kimlik değiştirerek o an için ölümden kurtarılmaktadır. Acıpayamlı, ruhları aldatma pratiklerini örnekleyerek kadınların eşlerinin mezarlarında kurban edilmeleri uygulamalarının uzun süren aşamalardan geçerek bu sembolik yapıya kavuştuklarını vurgulamaktadır. (Bkz.: Acıpayamlı, 1963: 253) (Ruhu aldatma ile ilgili olarak bkz.: Bu çalışma, "*Kuran*'da Kurban Konusu ")

Tylor'dan seçtiğimiz çeşitli kayıtlara dayalı aşağıdaki örnekler de, saygınlık ve buna dayalı sadakat kökenli insan kurbanının ilginç belgeleridir.

Borneo Kayanları arasında ölen kişinin köleleri, köleliklerinin öte dünyada da süreceği inancıyla öldürülür. Dayaklarda aynı inançla kelle avcılığı, hem bu dünyada hem de öte dünyada bir saygınlık göstergesi olarak gelenekselleşmiştir. (Bkz.: Tylor, 1920 -A-: 458-460)

9. yüzyılda Güney Asya'da seyahat eden iki Müslüman, anılarında şu örneği anlatırlar: Burada kral göreve gelirken bir miktar pirinç hazırlanır. Üç yüz dört yüz kişi bu pirinçten hiçbir zorlama olmaksızın yerler. Kral öldüğünde bu pirinçten yiyenler cenaze töreninde bulunuyorlarsa hiç tereddüt etmeden kendilerini kralın yakıldığı ateşe atarlar. Marko Polo, seyahatnamesinde 13. yüzyılda Güney Hindistan'da kral Maabar'ın koruyucu ve seyislerinin, öte dünyada da onun hizmetine girebilmek için kendilerini kralın yakıldığı ateşe attıklarını anlatır. 17. yüzyılda bir Japon soylusu öldüğünde, onun onuncu ile otuzuncu hizmetçileri arasındaki yirmi hizmetçi harakiri yaparak kendilerini öldürürler. (Bkz.: Tylor, 1920 -A-: 463)

Tylor cenaze töreni kurbanlarının, eski dönemlerdeki insan psikolojisinin en değerli belgelerini oluşturduğunu belirtir. Ancak, ölüye hizmet için gönderilmesi uygun olmadığı düşünülen bitki türlerinin neler olduğunun bilinememesi ile bu düşüncenin niçin ve nasıl doğduğu konusunda bilgi sahibi olamayışımızdan yakınır. (Bkz.: Tylor, 1920 -A-: 476)

Gerek ölene öte dünyada yol gösterip yardımcı olmaya gerekse ölene karşı bağlılığın, sadakatın bir göstergesi olan yukarıda örneklemeye çalıştığımız kurbanlamalardan ayrı olarak karşılıklılık *(reciprocity)*, "ücreti ödenirse karşılığı gelecektir" ana fikri üzerine temellenmiş olan daha önce değindiğimiz *'do ut des'* prensibine dayanan kurbanlamalar da konuya değgin asal bir grubu oluştururlar. Özellikle ilkel toplumlarda, temelinde bu düşüncenin yattığı kurbanlamalarda doğaüstü güçlere sunu olsun için genelde bireyin, kendi kendine eziyet ettiğini, işkence yaptığını ya da birey/toplum için en değerli öğenin doğaüstüne sunulduğunu görüyoruz. ('Do ut des' prensibiyle ilgili geniş bilgi için bkz.: Durkheim, 1926: 346-347; Beattie, 1970: 233- 239)

Kimi toplumlarda, birey/toplum için en değerli olanı simgeleyecek bir öğenin asal öğe yerine konulduğunu görmek de olasıdır. Örneğin: Güney Sudan'da yaşayan Nuerlerde öküz kıymetli bir hayvandır. Nuerler genellikle bu hayvanı kurban olarak sunmaktadırlar. Ancak, öküzüne kıyamayan ya da fakir olan bir Nuer, Tanrısına öküz yerine onu simgeleyecek bir hıyar sunmaktadır. Ama bu sunuyu yapan Nuer, Tanrının hıyarı öküz olarak kabul etmesini ister. Aslında Nuer, bir öküzü ya da bir hıyarı kurban ederken, onu kendisinin bir parçası anlamında sembolik olarak sunmaktadır. (Bkz.: Örnek, 1971 -B-: 89; Battie, 1970: 236) Bu uygulamada da yukarıda Acıpayamlı'ya atıf yaparak değindiğimiz ruhun ya da Tanrının kandırılması motifini bulmaktayız. Kimi topluluklarda bu grup kurbanlama daha çok doğaüstü güçlerle bireysel ilişki kurmanın en belirgin yollarından biri olarak belirginleşirken, kimi topluluklarda ritüel bireysel ilişki kurmaktan çok, büyüsel bir işlemin tamamlayıcı bir bölümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu gruba ilişkin şu örnekleri verebiliriz.

"Orman Tanrısı! Bana orman hayvanları, sincap, tilki, ayı ver. Arı da ver, onları arı kovanına sok. Sen bunları yaparsan, ben de sana sunuda bulunurum." (Örnek, 1971 -B-: 86'dan Paulson, 1962: 176)

"İzin ver, bir Pawnee öldüreyim. Bak, derimi yüzüyorum bana acı. Bana bir kafa derisi ver." (Benedict, 1953: 633)

"Yerli çıkınından bir parça bufalo eti çıkarıp yukarıya kaldırarak: Merhaba Yaşlı Adam. Fakirim. Beni gör ve bana iyi şeyler ver. İzin ver, uzun yaşayıp yaşlanayım, çok sayıda at yakalayayım, saygınlığım olsun. Bir şef gibi kimseden yardım istemeyeyim, iyi bir yaşam sürdürüp, daima mutlu olayım." (Benedict, 1953: 633)

"O, parmağının bir boğumunu keser ve söyler: Kocakarı Grandson, sana bunu veriyorum. Karşılığında bana iyi şeyler ver." (Benedict, 1953: 633)

"Büyük baba, Gökgürültüsü, burada elimde tütün tutuyorum. Bizi bağışla, bağışlayıcı babamız. Bizim sıradan tütün sunumuzu kabul et. Sana, ayakkabı ya da şapka yapabileceğin güderiler gönderiyoruz; kendi etimiz gibi, bir hayvandan senin için et hazırlıyoruz. Ben yalnız değilim, benim klanımın ve diğer klanların bütün üyeleri burada bulunuyorlar, yalvarıyoruz hediyelerimizi kabul et. Kendimizi uygun bir durumda hazırladık, ben ve akrabalarım temiz bir kalple, hayırlarını almak, iyi bir yaşam sürmek için sana yalvarıyoruz." (Benedict, 1953: 643)

Ateş Adası'nda yaşayan Selknamlar (Güney Amerika), çokça kar yağdığı zaman, bir kadın bir parça odun kömürü alarak havaya atar ve şöyle der: 'Attığım şey senin olsun, bize acı da güzel bir hava ver!'" (Örnek, 1971-B-: 86'dan Hirschberg, 1965: 324)

A. Mayalarda Kurban

Mezo-Amerika'da, Yukatan yarımadasında çağdaşlarına bakarak daha gelişkin bir kültürel ve sosyal durum gösteren Mayaların esir kurban etme pratiklerinin on ikinci yüzyılda başladığı

sanılmaktadır. Mayalardaki esir kurbanının başlangıç sebebi olarak da düşmanlara korku vermek isteği gösterilir. Mayalar, Kafkas Arnavutlarında görülen bir esir kurbanı ritüeli uygularlar. Bu ritüelde, alınmış esirlerden birinde olağandışı bir durum görülürse, bu esirin boynuna kutsal olduğuna inanılan pamuk bir ip bağlanıp, bir yıl süresince tüm istekleri yerine getirilerek yaşatılır. Sonunda vücudu gül yağı ile ovulduktan sonra Ay Tapınağı'nda rahip tarafından kalbi çıkarılır. Rahip, bu kalp üzerine elini koyup dua ederek halkı kutsar.

Mayalarda kimi kadınların, kendilerini aşk tanrıçasına kurban ettikleri bilinmektedir. Bunlar dışında, Mayalarda kuraklık dönemlerinde genç kız ve delikanlılar bir ritüelle, dibinde büyük yılanların ve canavarların yaşadığına inandıkları ve kutsal saydıkları volkanik bir kuyuya atılarak kurban ediliyorlardı. (Bkz.: Ceram, 198: 284-333 ; Tanju, 1969 264; ayrıca bkz.: Harris, 1994: 153-154)

B. Azteklerde Kurban

Azteklerde insan kurbanı, hemen her devirde merak konusu olmuştur. Dış görünümüyle insan adına bir vahşeti sergileyen bu ritüeller, Aztek inanç sistemi içinde aile ve devlete refah sağlamaya, toprağın bolluk ve bereketini artırmaya yönelik olarak gerçekleştirilmekteydi. Geleneğe göre, pek çok toplumda yaygın bir biçimde görülen ilk doğan çocuk ya da onun yerine satın alınmış bir esirin kurban edilmesi gerekiyordu. Her yirmi günde bir kurban ritüelleri yineleniyor, kurbanlık öldürülmeden obsidiyen (volkan camı) bir bıçakla kalbi çıkarılıp, cesedi parçalanarak yeniyordu. Tanrı Huitzilopochtli ya da Vitzilipastli'nin bedenlerinin ekmek gibi ortaklaşa yenmesini temsil eden uygulamada, insan olan kurbanlığın eti ve kanı hamura karıştırılarak tapınanlarca yeniyordu. 1486 yılında Aztekli rahiplerin, bir tapınağın yapımını kutsama adına bir haftada 7.000 insan kurban ettikleri bilinmektedir. Bu ritüeller sırasında çoğu kez, rahiplerin vecde gelerek kendi göğüslerini parçalayarak kendilerini kurban ettikleri de bilinmektedir. Aztekler kur-

banlarını, başta yılan biçimli Tanrıları olan Huitzilopochtli olmak üzere çeşitli Tanrılara sunuyorlardı. Operasyon, genellikle obsidiyen bir bıçakla kurbanlığın kesilmesi ya da kalbinin çıkarılarak, atar durumda yılan biçimli Tanrı heykelinin açık ağzına konarak gerçekleştiriliyordu. Bunlar dışında da birtakım operasyonlar geliştirilmişti. Cesedin derisinin yüzülmesi; yüzülen derinin ritüele katılanlardan birisi tarafından giyilerek kanının akıtıla akıtıla hazır bulunanlar arasında gezmesi ve canın eyleştiği yer olarak kabul edilen kan aracılığıyla toprağın verimini artırma düşüncesi; cesedin parçalanarak yenmesi bu ritüelin diğer öğelerini oluşturuyordu. Azteklerdeki insan kurbanı, Tanrı etinin simgesel olarak O'na adanmış insan bedenin paylaşılarak yenmesi esasına dayanmaktadır. (Bkz.: *Ency. of Religion And Ethics*, Tanju, 1969 264- 265; ayrıca bkz.: Harris, 1994: 149.-207)

Cortez ve yanındaki heyet Aztek başkentindeki Teocalli sunağında, ahşap iskeletli bir binada tavana dek özenle dizilmiş 136.000 insan kafatasını saymışlardır. Bu konudaki çeşitli yorumlar, söz konusu kafataslarının Tanrılara sunulmuş kurbanlara ait olduğunu vurgulamaktadır. (Bkz. Ceram, 1982: 276)

C. İnkalarda Kurban

İnkalar arasındaki insan kurbanları Mayalar ve Azteklerde görülenden pek büyük farklılıklar göstermemektedir. İnkalarda insan kurbanlıklar, genellikle iyi insanlar olduklarına inanılan esirler arasından seçilirdi. Başlangıçta, işkencesiz hatta saygı gösterilerek kurban etme, sonradan yerini İspanyol Pizzaro'nun Azteklerden öğrenip İnkalara öğrettiği bilinen kurbanlığa işkence etme biçimine bırakmıştır. Oldukça kanlı ve tüyler ürperten operasyonlar Aztek ve Mayalarınkine benzemektedir. İnka inançlarına göre yaşamdan ayrılan her varlık, yaratıcı Tanrı Vira Koça'nın günlük gıdası olurdu. İnkaların satın aldıkları fakir çocukları kurban ederek etlerini yiyip kanlarını içtikleri, ara sıra kurban kanıyla yoğrulmuş kek ve kurabiyeler yedikleri belirtilmektedir. (Bkz.: Tanju, 1969 265) İnkalarda insan kurba-

nı, geviş getiren bir hayvan olan lamaların kurban olarak sunulmaya başlamasıyla son bulmuştur. (Harris, 1994: 188.-190)

D. Sümerlerde Kurban

Bu başlık altında, Sümer ülkesinde yapmış olduğu kazılarla tanınan arkeolog Leonard Woolley'in *The Sumerians* adlı kitabındaki kurbana ilişkin bölümü, konumuz sınırlarında kalarak özetlemeye çalışırken; Ceram'ın yine konumuz sınırları içinde Woolley'in kazı buluntularını değerlendirmesine yer vereceğiz.

> *"Aslında Sümer dini sevgi değil tam anlamıyla korku diniydi. Sümer dini, sınırları bu yaşamla çizilmiş, bütün güçlü olanların kaprislerinin, ahlaksızlıklarının korkusu üzerine kurulmuş bir dindi."* (Woolley, 1965:125)

Sümerlerin dinsel ritüelleri, genel olarak Tanrıları yatıştırma, formüle edilmiş büyüsel sözler kullanarak onlarla bağ kurma kurbanlarından ve diğer pratiklerden oluşmaktaydı. "Tanrı Evleri" adı verilen birkaç yüz nüfusun yaşadığı tapınaklarda, kendine yeterli bir tür köy yaşamı sürdürülürken bira, şarap, süt, ekmek, hurma ve her tür etten oluşan yiyecekler tanrılara yönelik günlük kurban ritüellerinde din görevlileri ve tapmak sakinleri arasında paylaşılıyordu. Bayramlarda özel bir beslenme uygulanıyordu. Tapmak sakinlerinin hemen hepsi, Tanrı'ya sunulacak kurbanı en iyi biçimde sunmak için tören hazırlıklarında çalıştırılıyordu. Dinselden çok büyüsel pratiklerin yer aldığı kurban ritüelleri arasında, kişisel kurbanlar da yer almaktaydı. Bu ritüellerde genellikle ekmek, susam şarabı, tereyağı, bal, tuz gibi yiyecekler kutsal mekândaki Tanrı heykelinin önüne konuluyor, sağ ayağı ve böbrekleri kızartılarak Tanrıya ikram edilecek olan bir sığır öldürülüyor, törene katılanlar arasında bir ritüelle paylaşılıyordu. Toplu tapınımlarda, hayvanların insanlar için yaratıldıkları vurgulanırken, bu durum şu sözlerle orada hazır bulunanlara özenle anlatılıyordu:

> *"Koyun, insanlığın vekilidir; insan yaşamı için bir koyun vermelidir, insan kendi başı yerine bir koyun başı vermelidir."* (Woolley, 1965: 126)

Woolley, bu buyruk ya da "vaazda" Sümer'in eski dönemindeki insan kurbanını bulmaktadır.

> *"Biz burada, Ur'daki prehistorik kralların mezarlarında bulunan gerçek insan kurbanını buluyoruz."* (Woolley, 1965: 126)

Woolley, gerek Ur kral mezarlarında gerekse Kraliçe Şubad'ın mezarında bulunan, öldürüldükleri kuşku götürmeyen insan buluntularını bir taraftan yazılı bir belgenin bulunmayışı, diğer taraftan arkeolojik kayıtlarda buna ilişkin bilgilerin yokluğu yüzünden, durumu açık seçik insan kurbanı olarak nitelendirmekte çekimser davranmaktadır. Ceram ise bunları kesenkes insanın insana kurbanı olarak yorumlamaktadır. Ceram bu yorumunu şöyle dile getirir: (Bkz.: Woolley, 1965: 31,39; Ceram, 1982: 253-258)

> *"Çünkü ölülerin duruşundan, buluntunun bütün durumundan bu saray halkının, askerlerin ve uşakların hiç de, ölü kocalarını odun yığını üzerinde izleyen Hintli dulların yaptığı gibi, isteye isteye kocalarının peşi sıra ölüme gitmedikleri anlaşılıyordu. Burada kurban sürü ile boğazlama haline gelmişti! Ölü kralın onuruna kanlı idamlardı bunlar."* (Ceram, 1982: 256)

E. Hititlerde Kurban

Hititlerde Tanrılara ve kutsal yerlere sunulan kurbanlara ilişkin törenleri anlatan metinler, Boğazköy arşivinden ele geçen metinler arasında en önemli yeri tutmaktadır. Hitit kültik yapısı içerisinde yer alan Tanrılar düzeni, onların tüm inançlarına hakim görünmektedir. Kefaret, gönül alma, şükran vb. amaçlarla

gerçekleştirilen kurban ritüellerinin tüm ayrıntılarıyla saptanıp, bir sisteme bağlandığını görüyoruz. İ.Ö. II. binde Tanrıların antropomorf olarak tasarımlanması, onların da insanlar gibi yemek, içmek, giyinmek vb. birtakım gereksinimleri olduğu sonucunu doğurmuş, genel inanç sistemi bu sanı etrafında örüntülenmiştir. (Bkz.: Coşkun, 1969; Süel, 1985 ; Kınal, 1987)

Boğazköy Yazılıkaya rölyefleri ve çeşitli ritüellere ilişkin okunabilir tabletler Hitit ritüellerinin çeşitlerini ve sahneleniş biçimlerini bize aktarmaktadır. Hititler, pis olarak kabul ettikleri köpek ve domuzu pek nadir olarak Tanrılara kurban diye sunmaktadırlar. Ulkenin ilk meyveleri, bir yaşındaki hayvanlar, yiyecek ve içeceğin ilkinin sunulması ile Tanrıların yatıştırılacağı ve lütuflarmın kazanılacağı inancıyla insanlar belirli bir zamanda, bir ritüelle kurbanlarını sunmaktaydılar.

Hititlerde, ilk ürün kurbanının oldukça katı bir kural olarak işlediğini görüyoruz. Tanrılara kurban için yeğlenen hayvanlar genellikle öküz, koyun ve keçidir. Hemen tüm toplumlarda görülen kurbanlıkların kusursuz ve iyi durumda olmaları koşulu Hititlerde de aranmaktadır. Hititlerde, hayvanlar boğazları kesilerek, dolayısıyla kanları akıtılarak kurban edilmektedir. Bu nedenle, Hititçede kurban kesme ile içecek sunma ya da libasyonun[1] aynı sözcükle karşılandığını görüyoruz. Gurney, sunma adına ekmek ve peynire uygulanan işlemin İngilizce *"broken"* terimiyle (koparmak, bölmek, parçalamak) karşılandığını, terimin kesin içeriğinin belirsiz olduğunu söylemektedir. Yaygın olmamakla birlikte Hititlerde insan kurbanı örnekleri görülmektedir.

Ele geçen bir tablette, askeri bir savunmanın ardından, bir arınma ritüelinde bir adam, bir köpek yavrusu, bir keçi ve küçük bir domuzun kurbanına ilişkin bilgi yer almaktadır. Tabletin İngilizce çevirisinden anlaşıldığı kadarıyla bu ritüel savaşın kazanılması için gerçekleştirilen büyüsel bir uygulamadır. Yine bir başka kırık tablette, bir mahkûm, küçük bir domuz ve bir köpeğin kurban listesinde yer aldığı görülmektedir. (Bkz.: Gurney, 1964: 132-169)

Gurney, insanın kurban edildiği ritüellere karşı arşiv kayıtlarında herhangi bir kınama ya da uygun görmemeye ilişkin

bilgi bulunmadığını ancak, "barbarca" diye nitelendirdiği bu uygulamaların devlet dini ya da kültünün bir dilimi olmadığını, halk dini içinde yer aldığını vurgulamaktadır. (Gurney, 1964: 151)

Hititlerden günümüze ulaşmış belgelerden, onların bir tür ölü kültüne sahip olduklarını çıkarabiliriz. Hititlerde ölü ruhu ile yaşayan insan ruhunu belirten terimlerin farklı olduğunu görüyoruz. Ölülerin, özellikle de zorla ve haksız yere öldürülmüş kimselerin ruhlarını yatıştırmak ve onların gönüllerini almak adına çeşitli kurbanların sunulduğu bilinmektedir. (Bkz.: Ünal, 1976)

Kınal, Hitit dininin çoktanrılı bir din olduğunu açıkladıktan sonra;

> *"Hititlerin de bir taraftan Romalılar gibi atalar kültüne, ocak ve harp tanrılarına, diğer taraftan Hintliler gibi ateş ve güneş tanrılarına taptıkları görülür."* (Kınal, 1987: 209)

biçimli ifadesiyle Hititlerde ölü kültünün varlığını dile getirmektedir.

Hititlerde, yaygın olarak görülen kurban ritüelleri adak ve kefaret kurbanlarıdır. Tanrıların gereksinim duyduğu tasarımlanan, yiyecek ve içecek maddelerinin sunulmasından sonra, uzun ömür, sağlık ve yaşamın her alanında başarı gibi kimi dileklerde bulunulduğunu görüyoruz. Diğer toplumlarda görüldüğü gibi Hititlerde de kimi kurbanlamaların temelinde karşılıklılık prensibini buluyoruz. Kefaret kurbanları işlenmiş bir günahın, çiğnenmiş bir dinsel normun yaptırımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hititler kral ya da kraliçenin ölmümünü onların Tanrı olmaları biçiminde yorumlamakta ve ölümün hemen ardından bir sığır, ölenlerin ruhu için de şarap ve içki kurban etmektedirler. O günün akşamında bir keçi kurban edilerek cesetlerin özel bir çadıra taşındığını, burada da yine kanlı kurban ve içki kurbanı sunulduğu tabletlerden öğrenilmektedir. (Bkz.:Kınal, 1987: 221-225)

F. Eski Yunanlılarda ve Romalılarda Kurban

Yukarıda oldukça geniş bir çerçevede vermeye çalıştığımız Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia*'sındaki kurbana ilişkin bilgiler dışında, Eski Yunan kurbanlarının kökenleriyle ilgili olarak Hesiodos'un aktardığı mitler de büyük önem taşımaktadır. Bu konuda Hesiodos *Theogonia* da, Tanrılara sunulan ilk kurbanın pay edilmesi olayını düzenleyen Titan soylu Prometheus'un, Kral Tanrı Zeus'u bir hileyle kandırıp, kurbanın yağ ve kemiklerini Tanrılara, etlerini ve iç organlarını insanoğluna vermesi olayını anlatır.

> *"Ölümsüz tanrılarla ölümlü insanların*
> *Mekone'de çatıştığı zamanlardı o zamanlar,*
> *O günlerden bir gün, Prometheus yaranmak için*
> *Koca bir öküzü ikiye bölüp getirdi sofraya:*
> *Zeus'u aldatmak istiyordu aslında;*
> *Öküzün yarısı yağlı etler ve bağırsaklardı*
> *Karın derisinin altında saklı,*
> *Öbür yarısıysa yalın kemiklerdi sadece*
> *Ak yağlar altında kurnazca saklanmış.*
> *İki eliyle kaldırdı öküzün ak yağlarını;*
> *Öfke sardı içini, safrası kabardı*
> *Görünce öküzün yalın kemiklerini,*
> *Apaçık ortaya çıkan sinsi kurnazlığı.*
> *İşte bu yüzdendir dünyada insanoğullarının*
> *Kurbanların yalın kemiklerini yakmaları*
> *duman duman sunaklarda tanrılar için."* (Theogonia, 530-555)

Burada gördüğümüz kurbanın kemiklerinin doğaüstüne sunulması ile ilgili olarak Eliade Karl Meuli'den bize şu bilgiyi aktarmaktadır.

> *"Oysa Karl Meuli bu Olympos'a özgü sungu biçimini, Kuzey Asya'da yaşamış arkaik avcıların ritüellerine benzetmiştir: Bu avcılar göklerde yaşayan Yüce Varlık'larına kur-*

ban edilecek hayvanın kemiklerini ve kafasını sunarak saygı gösterirlerdi. Aynı rit geleneği Orta Asya'daki hayvancılıkla geçinen halklarda varlığını sürdürmüştür." (Eliade, 1993: 142)

Hesiodos'tan yaptığımız alıntıda gördüğümüz, Tanrıları ve diğer doğaüstü güçleri kandırma motiflerine, çeşitli toplumların inançları içeriğindeki ritüellerde çokça rastlanmaktadır.

Grek asıllı her iki kültürde de 4. yüzyıla, putataparlığın son dönemlerine değin, kutsanmış etin simgelediği kutsallığı birlikte yeme ve eski "Dionysiac" ritüellerde insan kurbanının var olduğu bilinmektedir. Kurbanlık hayvana uygulanan işleme göre, Eski Yunan'daki ritüelleri iki ana grupta toplayabiliriz. Bunlardan birisi etinin hiç yenmediği, tamamının Tanrılara sunulduğu kurban ritüelleri diğeri ise, etinin bir kısmının Tanrılara sunulduğu, diğer kısımlarının törene katılanlar tarafından yendiği ritüellerdir. Örneğin, Olympos'taki Tanrılara daima gündüz, özellikle sabahleyin yüksekçe bir taş, ya da taş yığını üzerinde yakılarak sunulan hayvanın belli yerlerinden geri kalanlar, törene katılanlar tarafından yenmektedir. Oysa "sphagia" adı verilen kurban türü özellikle gece, alçak bir taş platform üzerinde tamamen yakılmakta ve hiçbir yeri yenmemektedir.

Eski Yunan'da sayıları oldukça kabarık olan Tanrı ve tanrıçalara, her biri için belirlenmiş ritüellerde evcil hayvandan, yabani hayvandan, kuşlardan hatta balıklardan kurbanlar sunulduğunu görüyoruz. Bu toplumda Tanrıya kurban sunma ritüelinin ayrıntıları şu şekilde özetlenebilir: Kurbanı sunan kişi yıkanarak arınır, sunakta yanan ateşe şarap döküp, arpa taneleri saçar. Kurbanın tüylerinden bir kısmını ateşe atar. Bir rahip Tanrıya övgüler düzerken, şükranlarını sunup yardımlarını diler. Bazı ritüellerde hayvanın bağırsakları ayrıca pişirilerek, toplu kutlama başlamadan bundan tadılır. Tanrı bu ritüellerin şeref konuğudur. Her iki kültürde de, diğer kültürlerdeki gibi kurban olarak sunulacak hayvanların sakat olmayanlarının, en iyi ve kusursuz olanlarının seçimine dikkat gösterilmektedir. Tanrılar genellikle erkek kurbanları tercih ederken, gök Tanrıları az tüylenmiş, yeraltı ve öte dünya Tanrıları kara kurbanları tercih etmektedirler.

Buradaki tercih, elbette insanoğlunun tasarımladığı Tanrılar evreninin ve bu evrendeki Tanrıların tasarımsal nitelikleriyle sıkı sıkıya ilişkilidir. Örneğin, eski Türk boylarında görülen kurbanlamalarda ışık evreninde bulunduğu tasarımlanan Ülgen ve öteki ruhlara besili ve en iyi hayvanlar sunulurken; karanlıklar evreninde bulunduğu tasarımlanan Eryik ve diğer ruhlara cılız ve makbul olmayan hayvanlar, ritüel için yeğlenmeyen yerlerde sunulmaktadır. Çünkü birincisi iyilik, güzellik, doğruluk, cömertlik niteliklerine sahip bir evren olarak tasarımlanırken, diğeri bunların zıddı niteliklere sahip bir evren olarak tasarımlanmıştır. (Bkz: İnan, 1972; 1976; 1987)

Gebe bir kadının doğurganlığını artırmak için, toprak tanrıçasına tohum saçması, savaş Tanrısına kömür sunması gerekmektedir. Tanrı Hecate, Eileithyia, Sparta'ya köpekler; Zeus'a yanmış sunular sunulurken, rüzgârlar için Poseidon'a, Skamendros nehrine atlar atılarak kurban edilmektedir. Bu toplumlarda Tanrıların çoğu kendilerine sunulan hayvan biçiminde tasarımlanmaktadır. Günümüze ulaşmış efsaneler ve arkeolojik bulgular bu kanıyı destekler biçimde, yeraltı Tanrısı olan Poseidon'un at biçiminde tasarımlandığını göstermiştir. Etinden yenen kurban ritüelleri, kurban etinin ritüellere katılanlarla Tanrılar arasında paylaşılması, birlikte yeme, Tanrı etinin yenmesiyle onu özümseme temel prensiplerini desteklemektedir. Roma Tanrıları, Eski Yunan Tanrılarından farklıdır. Romalı Tanrılar Etrüsk kökenlidir. Kurbanlamalar Eski Yunan'dan oldukça farklıdır. Örneğin etin birlikte yenmesi, Roma kurban ritüellerinde yoktur. Ayrıca, kurbanın amacı ve sunma teknikleri de farklılık gösterir. Roma kurban ritüelleri arasında, kurban edilen hayvanın bağırsaklarının biçiminden öndeyide bulunmayla ilgili olanlar özellikle belirginleşmiştir. (*Classical Dictionary* 1984: 934-935; *Ency. Britannica*, 1962: 9.c.803; *Ency. Americana*, 1982: 24.c. 82; *Ency. of Religion and Ethics*, IX.c 12-18; Harris, 1994:171-172)

Notlar

1 Kimi toplumlarda alkollü, kimi toplumlarda toksik olmayan "süt, üzüm suyu, yağ vb." sıvıların bir ritüelle doğaüstü adına bir yere dökülmesi, serpilmesi ya da saçılması işlemi.

III. BÖLÜM

Üç Kutsal Kitapta Kurban Konusu

Üç Kutsal Kitapta Kurban Konusu

Bu başlık altında Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın kutsal kitaplarında geçen kurbanla ilgili konular ele alınacak, bunların genel yapıları üzerinde durulacaktır. İncelememiz bütünü içinde "kutsal kitap" kavramını, aşağıda açıklandığı biçimiyle ele almadık. Bu kavramı ele alış biçimimiz, kitaplı dinlerin Tanrı buyruklarını içeren kitaplarının her birini tek tek ya da hepsini birden belirtmek amacına yöneliktir.

Yunanca ve Latince *Biblia*, Avrupa dillerinde *Bible, Biblia* vd. adlarla bilinen kutsal kitap, *Ahdı Atik (Eski Ahit)* ve *Ahdı Cedit (Yeni Ahit)* adları verilen iki ana bölümden oluşmuştur. *Eski Ahit (Tora)* ülkemizde *Tevrat, Yeni Ahit (Evangile),* ise *İncil* olarak tanınmaktadır. *Tevrat*'ın içerdiği kitapların çoğunluğu İbranice ve Aramice, *İncil* ise Yunanca kaleme alınmıştır. *Tevrat*'ın ele geçen en eski belgeleri İbranice olup, İ.Ö. I. yüzyıla aittir. Değişik kaynaklara göre Tanrı tarafından insanoğluna gönderilmiş peygamber sayısı çeşitlilik gösterirken, *Kuran*'da 25 peygamber adı belirtilmektedir. İslam inancına göre Allah'ın, emirlerini bir kitapla bildirdiği peygamber sayısı dörttür. Bu kutsal kitaplardan *Zebur*, Davut peygambere; *Tevrat*, Musa peygambere; *İncil*, İsa peygambere ve tektanrıcı dinlerin sonuncusu olan, Müslümanlığın Kutsal Kitabı olarak bilinen *Kur'an* Muhammet peygambere indirildiği kabul edilen Tanrı buyruklarını içerirler. (Bkz.: *Larousse*: "Kutsal Kitap, *Zebur, Tevrat, İncil,* Kur'an, Peygamber " ; Turan, 1990: 89-98; Challaye, 1963: 122-126/ 178-194)

Sözünü ettiğimiz üç dinde, Muhammet'ten önceki peygamberler, Tanrıyla bir tür antlaşma yapmışlardır. Bu antlaşma-

lar genellikle insanoğlu tarafından Tanrıya kurban sunularak yürürlüğe sokulmuştur. *Tevrat*'a, Eski Antlaşma *(Eski Ahit)* adının verilmesi Musa'nın, İsrailoğullarıyla Tanrı arasında yaptığı antlaşmadan kaynaklanmaktadır. Burada Musa antlaşmayı hayvan kanı ile geçerli kılmıştır. Bu antlaşma, *Tevrat*, Çıkış 24'de anlatılmaktadır. İsa, Musa'nın yaptığı antlaşmanın zamanla bozulması üzerine kendisini kurban olarak sunup, Tanrıyla yeni bir antlaşma yapar. Bu yüzden *İncil*, "Yeni Antlaşma" olarak adlandırılır. (Bkz.: Challaye, 1963: 179)

Bu durum *İncil*'de, Tanrı ağzından şöyle açıklanır:

> *"Oysa halkını kusurlu bulan tanrı şöyle diyor 'İsrail halkıyla, Yahuda halkıyla yeni bir antlaşma yapacağım günler geliyor' diyor Rab. Bu, atalarını, Mısır diyarından çıkarmak için onların elinden tuttuğum gün kendileriyle yaptığım anlaşma gibi olmayacak. Çünkü onlar antlaşmama bağlı kalmadılar ben de onlardan yüz çevirdim diyor Rab." (İncil,* İbraniler 8/8-9*)*

Tevrat'ta Kurban Konusu

"Elimizdeki en eski İbranice Kutsal Kitap elyazmaları M.S. X. yüzyıldan daha eski değildir." (Challaye, 1963: 123)

Tamamı otuz dokuz kitaptan oluşan *Eski Ahit*'in hemen her kitabında kurban konusuna değinilmiştir. Öyle ki, konu, kitaplarda tüm ayrıntılarıyla betimlenmiş, neyin, ne zaman ve nasıl yapılması gerektiği; hangi hayvanların, hangi tür normların çiğnenmesi durumunda kurban edileceği; kurbanın yağından derisine, butundan kellesine tüm organlarının ve diğer kısımlarının ne tür işlemlere tabi tutulacağı en ince ayrıntılarına dek anlatılmıştır. (Bkz.: *Tevrat*, özellikle Çıkış ve Levililer).

Konumuz gereği, söz konusu üç kutsal kitapta yer alan kurbanla ilgili uygulamalarda kurbanlık çeşitliliği pratiği uygulama farklılıkları, aracılık; ritüelin yöneldiği amaçlar, ritüele değgin Tanrı buyrukları, ritüelin işlevleri gibi konularla, Anadolu kurban geleneğindeki benzerlikleri bulup ortaya koymak amacıyla kutsal kitapları inceledik. Bu nedenle, özellikle *Eski Ahit*''teki her kurban konusunu ele almadık. Çünkü, *Eski Ahit* yoğun bir biçimde Tanrıya sunulan kurbanları konu edinmekte ve bunları sık sık tekrarlamaktadır.

Tevrat'ın birinci kitabı olan Tekvin, Allah'ın gökleri ve yeri nasıl yarattığı konusunu anlatarak başlar. Hemen ardından Adam'ı, onun kaburga kemiğinden de, sonradan adı Havva olan, Nisa'yı nasıl yarattığının ve onların cennetten kovuluşlarının öyküsünü verir. Artık Âdem ile Havva çalışarak, eziyetle üreterek geçinecekler ve ilk yaratıldıkları toprağa döneceklerdir. Âdem ile Havva'nın karı koca oluşlarının ardından ilk

oğulları Kain (Kabil), ardından ikinci oğulları Habil dünyaya gelir. Habil koyun çobanı, Kabil çiftçidir.

> *"Ve Kain, günler geçtikten sonra, toprağın semeresinden RABBE takdime getirdi. Ve Habil, kendisi de sürünün ilk doğanlarından ve yağlarından getirdi. Ve rab Habil'e ve onun takdimesine baktı; fakat Kain'e ve onun takdimesine bakmadı." (Tevrat,* Tekvin 4/3-5*)*
> *"Habil'in Tanrı'ya Kabil'den daha iyi bir kurban sunması iman sayesinde oldu."(İncil,* İbraniler 11/4*)*

Tekvin'in hemen başında, insanoğlunun ilk atası kabul edilen Âdem ve Havva'nın ilk oğulları, kardeşinin **"takdimesinin"** yani kurbanının Tanrı katında kendisininkinden daha makbul bulunması sonucunda öfkelenerek kardeşini öldürür. Bu yüzden de Tanrı, toprağı lânetleyerek, Kain ve onun soyu için verimini düşürür.

Burada, Habil'in kurbanının, daha önce değindiğimiz kimi ilkel topluluklarda görülen ilk doğan hayvanın, ilk ürünün, ilk doğan çocuğun kurban edilmesi motifini görüyoruz. Bu motif, Çıkış kitabında Musa'ya yönelik olarak, Tanrı ağzından açık seçik şöyle dile getirilmektedir:

> *"Bütün ilk doğanlar benimdir; ve inekten ve koyundan, bütün hayvanlarının ilk doğan erkeklerin hepsi benimdir. Ve eşeğin ilk doğanı için bir kuzu fidye vereceksin; ve eğer fidye vermiyeceksen, o zaman onun boynunu kıracaksın. Oğullarının bütün ilk doğanları için fidye vereceksin. Ve kimse önümde eli boş görünmiyecek." (Tevrat,* Çıkış 34/19- 20*)*
> *"Kendi toprağının turfandalarının ilkini, senin Allahın RABBİN evine getireceksin." (Tevrat,* Çıkış 34/26*)*

Hayvan yağının yenmesi, İsrailoğulları'na Tanrı tarafından yasaklanmıştır. Bu kitapta belirtildiği biçimiyle hayvanın yağları, makbul kurban öğeleri olarak Tanrı'ya sunulmalıdır. Öküz, koyun, keçi gibi hayvanların her neresinde olursa olsun yağlarının herhangi bir işte kullanılabileceği, ancak kesinlikle İsrail-

oğulları'nın bunlardan yememesi gerektiği, bunların yakılan takdimeler olarak Tanrı'ya sunulması özellikle vurgulanır. (Bkz.: *Tevrat*, Levililer 1-18) Kurban yağlarını, arkaik Yunan kurban ritüellerinde de Tanrılar için ayrılan makbul kısımlar olarak görüyoruz. Bununla ilgili olarak Prometheus

> *"Hayvanların bacaklarını, kollarını, sırtlarını*
> *Yağlara sardırıp yaktırdım."* (Aiskhiylos, 1968: 52)

diyerek bu durumu vurgulamaktadır.

Nuh[1] tufanının ardından suların çekilmesiyle Nuh'un gemisindeki canlılar ve Nuh ailesi karaya çıkarlar. Nuh, kendilerini bağışlayan Rabbe şükranlarını kurbanla sunar:

> *"Ve Nuh Rabbe bir mezbah yaptı, ve her temiz hayvandan, ve her temiz kuştan aldı, ve mezbah üzerinde yakılan takdimeler arzetti. Ve Rab hoş kokuyu kokladı; ve Rab yüreğinde dedi: Adamın yüzünden artık toprağı tekrar lânetlemiyeceğim;" (Tevrat,* Tekvin 8/20-21*)*

Burada, ilkel toplumlarda ve eski toplumlarda yaygın olarak görülen kurbanın tamamının yakılarak, dumanının gök Tanrılarına sunulduğu kurban motifini görüyoruz. 8. Bab'ın devamında Tanrı, Kabil dönemindeki toprağa yönelik lânetini, sunulan kurbanlara bir karşılık olarak kaldırmakta, onu her mevsimde ve her zamanda işlenebilir kılmaktadır. Yine Nuh'un, Tanrıya temiz hayvanlar ve temiz kuşlardan yakılan kurbanlar sunması karşılığı olarak 9. Bab'da Tanrı, Nuh'u ve onun oğullarını kutsayarak, bir anlamda yeryüzünün efendisi kılar. Nuh ve oğullarına, toprakta hareket eden her canlıyı, yeşil bitkileri, denizlerdeki balıkları yeme izni verir. Bu konuda tek bir yasak koyar:

> *"Fakat eti onun canı olan kanı ile yemiyeceksiniz." (Tevrat,* Tekvin 9/4*)*

Daha 17. yüzyıla, İngiliz hekimi William Harvey kan dola-

şımını buluncaya, büyük ve küçük kan dolaşımını kesin bir biçimde gösterinceye dek, can ile kan arasında çok sıkı bir bağ olduğu , kanın yaşamın özü olduğu pek çok toplumda olduğu gibi Avrupalı toplumlarda da kabul ediliyordu. (Sencer, 1978 85) Nitekim, Neandertal ve sonrası insanların, ölenin solgun bedenine eski rengini, dolayısıyla canını yeniden kazandırmak için mezara konan cesedin üstüne kan rengini simgeleyen kırmızı toprak serpmeleri bu inancın ilk örneklerini oluşturan sembolizmi yansıtmaktadır. Ancak, Hezekiel'de Rab Yehova, Âdemoğlunu İsrail dağlarında keseceği koç, kuzu, erkeç, boğa türünden kurbanların, doyuncaya dek etini, yağını yemeye, sarhoş oluncaya dek kanını içmeye davet eder. (Bkz.: *Tevrat*, Hezekiel 39/17-20)

İbraniler gelmeden önce Kenan ülkesinde, yeni doğmuş çocukların kurban edildiği bilinmektedir. (Bkz.: Challaye, 1963: 127-128; Hançerlioğlu, 1975; Arsel, 1977: 44) Yahudiler, İbrahim ile insan kurban etme yerine hayvan kurban etmeye geçmişlerdir. Bu toplumda insan kurbanına karşı ilk tepkilerin İ.Ö. VIII. yy.'da Amos, İşeya, İ.Ö. 750 yılına doğru Hoşea'dan geldiği bilinmektedir. (Bkz.: *Tevrat*, Amos 5/21-27; İşeya 1/11-17; Hoşea 6/6, 14/2; Challaye, 1963: 140-141; Arsel, 1977: 45)

Müslümanlar arasında İbrahim peygamber olarak bilinip tanınan ve yaptığı kurban uygulaması Muhammet tarafından Müslümanlara "vâcip" kılınan Abram, Yahudi dininin ilk kurucusudur. (Bkz.: Turan, 1990: 90) Rabbin isteğiyle, karısı Saray (daha sonraki adı Sara) ve sürüleriyle Haran'dan güneye doğru göç ederken, Rabbin kendisine görünerek vaadlerde bulunması üzerine iki kez kurban sunar. (Bkz.: *Tevrat*, Tekvin 12/7-8)

Hıristiyanlıktaki "*communion*" ayinlerinde yer alan şarap ve ekmek, *Tevrat*'ta Salem kralı Melkisedek'in savaşta galip gelmiş İbrahim'i kutsaması sırasında ritüel objeler olarak karşımıza çıkmaktadır. (Bkz.: *Tevrat*, Tekvin 14/18)

İbrahim'in karısı Sara'dan çocuğu olmaz. Tanrı'dan bu konuda yardım ister. Rüyasında, Tanrı bu isteğinin yerine geleceğini, zürriyetinin gökteki yıldızlar kadar çok olacağını bildirir. (*Tevrat*, Tekvin 15/1-5) Gerek İbrahim, gerekse karısı Sara çocuklarının olmamasına çok üzülürler. Sara, İbrahim'i, Mısırlı

cariyesi Hacar (Hacer) ile evlenmeye ve ondan çocuk sahibi olmaya ikna eder.

> *"Ve Hacar Abrama bir oğul doğurdu, ve Abram Hacarın doğurduğu oğlun adını İsmail koydu." (Tevrat,* Tekvin 16/15)

Bir süre sonra İbrahim'in Sara'dan da bir oğlu olur ve adını İshak koyar. Tanrı İbrahim'i sınamak ister.

> *"Ve bu şeylerden sonra vaki oldu ki, Allah İbrahimi deneyip ona dedi: Ey İbrahim; ve o: İşte ben, dedi. Ve dedi: şimdi oğlunu, sevdiğin biricik oğlunu, İshakı, al ve Moriya diyarına git, ve orada sana söyliyeceğim dağların biri üzerinde onu yakılan kurban olarak takdim et." (Tevrat,* Tekvin 22/1-2)

Bu sınav sonunda, ileride "*Kuran*'da Kurban Konusu" başlığı altında değineceğimiz Müslümanlara da "vâcip" kılınan kurban buyruğunun operasyonel arketipi ortaya çıkar. *Tevrat*'ta İbrahim'in, oğlu İshak'ı kurban için seçtiği belirtilmektedir. *İncil*'de de kurban olarak seçilenin İshak olduğu belirtilmektedir. (Bkz.: *İncil*, İbraniler 11/ 17-19) *Kuran*'da hangi oğulun kurban için seçildiği belirtilmemektedir. Müslümanlar arasındaki inançta ve Anadolu Müslüman halkı arasında İbrahim, ilk karısı Sara'dan olma İshak'ı değil ikinci karısı Hacer'den olan İsmail'i kurban etmek istemiştir. İlk doğanın kurban edilmesi kuralı ve Kâbe'nin yapılması sırasında İbrahim'e İsmail'in yardımcı olması, Müslümanların soyunun İsmail'den geldiği inancı Müslümanları bu kanıya yöneltmiştir. Bu inanç farklılığı, Müslümanlarla gerek Yahudiler gerekse Hıristiyanlar arasında tartışmaların çıkmasına neden olmuştur. (Bkz.: *Ency. of Religion and Ethics*, IX. V.: 30; Çağatay, 1971: 84) Bu tartışmaların ana nedeni, istisnasız bütün inanç sistemlerinde var olan –kurbanlık olarak adananın, doğal olarak kutsallaşacağı ve bu kutsallığın soy izleyeceği– temel düşüncesinde yatmaktadır. Bu olay için *Kuran*'da kurban edilmeye niyetlenilenin kim olduğu belirtilmemesine karşın, halkımız arasında bu durum, *Tevrat*'ın değiş-

tirildiği, gerçeğin saptırılmış olduğu biçiminde yorumlanmaktadır.

> *"Ve bu şeylerden sonra, vaki oldu ki, Allah İbrahimi deneyip ona dedi: Ey İbrahim; ve o: İşte ben, dedi. Ve dedi: şimdi oğlunu, sevdiğin biricik oğlunu, İshakı, al ve Moriya diyarına git, ve orada sana söyliyeceğim dağların birinin üzerinde onu yakılan kurban olarak takdim et. Ve İbrahim sabahlayın erken kalktı, ve eşeğine palan vurdu, ve kendisile beraber uşaklarından ikisini, ve oğlu İshakı aldı; ve yakılan kurban odunlarını yardı, ve kalkıp Allahın kendisine söylemiş olduğu yere gitti. İbrahim üçüncü günde gözlerini kaldırıp uzaktan o yeri gördü. Ve İbrahim uşaklarına dedi: Siz burada eşekle beraber kalın, ve ben çocukla beraber oraya gideceğim; ve secde edip yanınıza döneriz. Ve İbrahim yakılan kurban odunlarını alıp oğlu İshak'a yükletti; ve ateşi ve bıçağı kendi elinde taşıdı, ve onların ikisi birlikte gittiler. Ve İshak babası İbrahime söyliyip dedi: Ey baba; ve dedi: İşte ben, oğlum. Ve dedi: İşte ateş ve odun; fakat yakılan kurban için kuzu nerede? Ve İbrahim dedi: Oğlum, yakılan kurban için kuzuyu Allah kendisi tedarik eder. Ve onların ikisi birlikte gittiler. Ve Allahın kendisine demiş olduğu yere vardılar; Ve İbrahim orada bir mezbah yaptı, ve odunları dizdi, ve oğlu İshak bağlıyıp onu mezbah üzerine, odunların üstüne koydu. Ve İbrahim elini uzattı, ve oğlunu boğazlamak için bıçağı aldı. Ve RABBİN meleği göklerden ona çağırıp dedi: İbrahim, İbrahim; ve: İşte ben, dedi. Ve dedi: Elini çocuğa uzatma, ve ona bir şey yapma; çünkü şimdi bildim ki, sen Allahtan korkuyorsun, ve kendi biricik oğlunu benden esirgemedin. Ve İbrahim gözlerini kaldırıp gördü; ve işte, arkasında bir koç çalılıkta boynuzlarından tutulmuştu; ve İbrahim gidip koçu aldı, ve oğlunun yerine onu yakılan kurban olarak takdim etti." (Tevrat,* Tekvin 22/1-13*)*

İnsan düşüncesinin ürünü olan ve genelde onun tarafından doğaüstü güçlere yöneltilen karşılıklılık *(reciprocity)* kuralı burada sınama örtüsü altında Tanrı tarafından insana yöneltil-

mektedir. İbrahim'in oğlunu kurban olarak sunma girişimini Tanrı takdirle karşılar. Burada, 'do ut des' kuralının Tanrı tarafından tersine "sen bana ver, ben de sana vereyim" biçiminde işletildiğini görüyoruz. Tanrı bir meleği aracılığıyla davranışına karşılık olarak İbrahim'i mübarek kılacağı; zürriyetini aşırı sayıda artıracağı; onları düşmana hakim kılacağı vaadlerinde bulunur. Gerçekte İbrahim'in bu ritüelinde, primitif toplumlarda gördüğümüz doğaüstünü kandırma motifi vardır. İbrahim, kurban etmesi gereken oğlunun yerine koç kurban etmiştir.

İnsan kurban etme motifini, Tanrı'nın da onaylayıp yönlendirdiği bu didaktik ritüelle ortadan kaldıran tektanrıcı bu din kitabında, yukarıda belirtilenler dışındaki kurbanlıklar: Güvercin, kumru, sığır ve davar türlerinin cins ve yaş durumları da göz önünde bulundurularak özellikle erkek cinsi ve kusursuz olanları olarak tanımlanmaktadır. Bunlar dışında ince undan ve yağdan yapılmış, üzerine bol günnük konulmuş ekmek; fırında yapılmış ekmek; tavada pişmiş ekmek (ekmek takdimelerinin hiçbiri mayalı ve ballı olmayacak, istisnasız hepsi tuzlu olacaktır); ince undan mayasız pideler; üzerine yağ sürülmüş ince undan mayasız yufkalar; turfandaların ekmek takdimesi olarak kavrulmuş başakta buğday; dökülen takdime olarak şarap; mesh yağları, buhurlar sayılabilir.

Bu sıralamada da görüleceği gibi *Tevrat*'ta yer alan kurbanlıklar, kanlı ve kansız olarak iki ana grupta toplanmaktadır. Her hayvanın kurban ediliş amacı ve bu amaca bağlı olarak kurban ediliş biçimi farklılık göstermektedir. (Bkz.: Çıkış, Levililer ve Sayılar)

Tanrı, Sina dağında Musa'ya, İsrailoğullarından kâhin Harun (Musa'nın kardeşi) ve onun oğullarını ebediyen kendisiyle kurbancı arasında aracı olarak tayin ettiğini, kendisine sunulan her tür kurbandan onların belirli yerleri pay olarak almalarını emreder. Musa'nın da katıldığı, aracı Harun'un bu emir doğrultusunda gerçekleştirdiği bir ritüelde çeşitli hayvanların kurban ediliş amacı ve biçimi çok açık bir biçimde anlatılmaktadır. (Bkz.: *Tevrat*, Levililer 6-11)

Burada aracının kutsanışı; aracının kurbandan belirli yerleri pay olarak yemek üzere alışı; kurbanın kanının, yağının sü-

rülerek ya da serpilerek kutsallığın temas yoluyla aktarılması pratikleri de yer almaktadır.

Tevrat'ın bu noktasında, Musa tarafından İsrailoğullarına açıklanan Tanrı'nın kendisiyle kurbancı arasına bir aracı konması isteği ve bunun uygulanması, İsa döneminde hayvan kesme işleminin tapınak rahipleri lehine parasal bir değerle tekelleşmesine neden olmuştur. (Bkz.: Harris, 1994: 178.-179)

Daha önce de belirttiğimiz gibi özellikle *Tevrat*'ın Tekvin, Levililer ve Sayılar kitapları, hemen hemen salt kurbanı konu edinmektedirler. Ana başlıklar altında sınıflandırırsak, şu durumlarda, belirlenmiş kurbanlığın, belirlenmiş yer, zaman ve biçimde kurban olarak sunulması gerekmektedir:

1. Tanrının kendine ve külte ilişkin, inanca ve tapınıma değgin buyruklarını çiğneyenlerin sunmaları gereken kurban, kefaret olarak sunulan "günah kurbanı" (Dinsel içerikli kurban),
2. Toplumsal düzeni dengeli bir biçimde sürdürmeye yönelik, ahlaka ve hukuka ilişkin buyrukları çiğneyenlerin sunmaları gereken kurban, kefaret olarak sunulan "suç kurbanı" (Dinsel/sosyal içerikli kurban),
3. Tabuluktan çıkma; tinsel arınma; olumsuz koşullarda umar arama; halk hekimliği içerikli, kimi hastalıkların sağaltılmasına yönelik (Dinsel/büyüsel özlü kurban),
4. Yapılacak bir işin, çıkılacak bir göçün kazasız belasız atlatılmasına; yerleşilecek bir yerin kutsanmasına, merkez simgeciliği amaçlı (bkz.: Eliade, 1991) hayırlı uğurlu olmasına; kölelikten kurtulmaya ilişkin, eylemin başında ya da sonunda sunulan kurban "şükran kurbanı"

Şu nokta göz önünde bulundurulmalıdır ki, Musevilik de Müslümanlık gibi hem dinsel, kutsal olanı içermektedir, hem de toplumsal yaşamı düzenleyici niteliktedir. Bu yüzden, bu dinlerde özellikle hak, ahlak ve hukuk gibi aşırı gelenekçi üç kuruma dayalı normların, toplumsal olanla dinsel olanı iç içe bir görünüme sahip olup, biribirlerinden soyutlanamamaktadırlar. Toplumsal bir norm, aynı zamanda dinsel bir norm olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genel biçimiyle, birinci grupta yer alan günah kurbanlıkları davar ve sığır türü hayvanlardan; ikinci grupta yer alan suç kurbanlıkları, kumru, güvercin, kuzu, un, ekmek, yufkadan; üçüncü grupta yer alan dinsel-büyüsel içerikli kurbanlıklar, ilk iki gruptakilerden seçilmektedir. Dördüncü grubu oluşturan şükran kurbanlıkları, birinci gruptakilerle aynıdır. Hayvan boğazlandıktan sonra yakılarak sunulmaktadır. Başlangıçta tamamı Tanrı'ya sunulan kurban etinden, sonraları kâhinin pay alması, giderek kavme de yeme izni çıkmıştır. (Bkz.: *Tevrat*, Tesniye 12/6-7)

"Tanrıya hoş koku kurbanı" olarak da adlandırılan kurban pratiği, belirli kurallar içinde gerçekleştirilmektedir. Bu uygulama sırasında, hayvanın özellikle döş ya da but kısımları kâhin tarafından mezbah etrafında yukarı kaldırılmakta ya da sallanmaktadır. Bu eylemler nedeniyle bunlara "kaldırma takdimesi, sallama takdimesi" adları verilmektedir.

A. Değerlendirme

Genel bütünlüğü içinde değerlendirilirse, *Tevrat*'ta yer alan kurban, temelde kanlı ve kansız olmak üzere ikiye ayrılmakta ve bir anlamda evrensellik gösteren kurbancı adına "Ben sana vereyim, sen de bana ver" ya da bunun tersi olan Tanrı adına "Sen bana ver, ben de sana vereyim" prensiplerine dayanmaktadır. Konuyla ilgili olarak Eliade şu görüşü dile getirmektedir.

> *"Bu kurbanın neden istendiğini anlamaz; yine de bunu yerine getirir, çünkü Tanrı böyle istemiştir. Görünürde saçma olan bu eylemle İbrahim yeni bir dinsel deneyimi, imanı başlatmıştır."* (Eliade, 1994: 110)

Alıntıda gördüğümüz İbrahim'in bu eylemle yeni bir dinsel deneyimi, imanı başlatması kunusu *İncil*'de de vurgulanmaktadır. (Bkz.: *İncil*, İbraniler 11/17-19)

Eliade konuya, ilk çocuğun kurban edilmesi motifi açısından şu açıklamayı getirmektedir.

> *"Morfolojik açıdan bakıldığında İbrahim'in oğlunu kurban edişi Eski-Doğu dünyasında sıkça uygulanan ve İbranilerin Peygamberler dönemine kadar sürdürdükleri, ilk çocuğun kurban edilişi pratiğinden başka birşey değildir. İlk çocuk, çoğunlukla bir tanrının çocuğu olarak görülürdü, hatta, arkaik Doğu'da evlenmemiş kızların tapınakta bir gece geçirmeleri ve tanrı (onun temsilcisi, rahip ya da elçisi, "yabancı") tarafından hamile bırakılmaları âdet olmuştu. Bu ilk çocuğun kurban edilmesi Tanrıya ait olanın ona geri verilmesi demekti. Böylece genç kan, tanrının tükenmiş enerjisini artırıyordu (zira doğurganlık tanrıları dünyayı sürdürme ve bolluk sağlama çabasında kendi tözlerini tüketiyorlardı; dolayısıyla onların da periyodik olarak yenilenmeleri gerekiyordu) ve bir anlamda, İshak, Tanrının oğluydu, zira Sara doğurganlık çağını geçtikten çok sonra İbrahim ve Sara'ya verilmişti."* (Eliade, 1994 : 109)

Göründüğü kadarıyla, çoktanrıcı dinler dönemindeki kurban sunma amaç ve biçiminden pek farklı olmayan bu dönem uygulamalarındaki biricik fark, kendisine kurban sunulan doğaüstü güç tasarımının tekleşmesi ve bu gücün kendisine inananlardan kurban istediğini şöyle ya da böyle dile getirmesidir. *Tevrat*'ta görülen kurbanın yakılması, sözü edilen "hoş koku" kurbanı, kanımızca önceki dönemlerde çoktanrıcı dinlerde görülen ve yaygın bir biçimde uygulanan dumanın gökyüzü Tanrılarına gönderilmesi düşüncesiyle özdeştir. Eski Mısır ve Yunan kurban ritüellerinde de bu düşünceye dayalı çeşitli kurban motifleri yer almaktaydı. Çeşitli amaçlarla, çeşitli Tanrı ya da tanrıçalara sunulan kurbanların tamamının ya da belirli kısımlarının yakılarak sunulduğu bilinmektedir. (Bkz.: Heredotos, 1973; Hughes, 1991) İbrahim'in, oğlu İshak'ı kurban etme motifinin simgesel olduğu *İncil*'de belirtilmektedir. Bu belirtme, soyun devamına da dayandırıldığı için geçerliliğini de sergiler bir görünüme sahiptir.

> *"İbrahim sınandığı zaman, imanla İshak'ı kurban olarak sundu. Vaadleri almış olan, biricik oğlunu kurban etmek*

üzereydi. Oysa Tanrı ona, "Senin soyun İshak'la sürecektir" demişti. İbrahim, Tanrı'nın ölüleri bile diriltebileceğini düşündü ve nitekim simgesel bir şekilde İshak'ı ölümden geri aldı." (İncil, İbraniler 11/17-19*)*

Notlar

1 *Tevrat, Gılgamış Destanı, Sümer Kral Listeleri* ve Sümer efsanelerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, Sümer Nuhunun Akad topraklarındaki Shuruppak köyünde yaşamış iyi bir insan olarak tanımlanan, göçmen bir Sümerli olan Uta-Napisthim olduğunu ortaya koymuştur. (Bkz.: Woolley, 1958: 122-124 ; Ceram, 1982: 256-257)

İncil'de Kurban Konusu

İ. S. 4. yüzyılda kesin olarak ortaya konduğu bilinen (Challaye, 1963: 180) *Yeni Ahit*'de Tanrı her nedense artık türleri ve nitelikleri belirtilmiş hayvanlardan, buğdaydan, undan, ekmek ve yufkadan, şaraptan kurban istemez. İsa'nın yaydığı din, her ne kadar kendinden önceki peygamberlere dayanıyorsa da, öncekilerden ona yansıyan biçimiyle kurbanlamalara pek ilgi göstermemiştir. *İncil*, kurbana ilişkin açıklamalarında, kendinden önce kurban kapsamı içinde Tanrı'ya akıtılan kanların insanı yetkinliğe erdiremediğini vurgular. Kan akıtılarak günahlardan arınılamayacağını belirten İsa, ümmetine kurban bağlamında kan akıtmamasını öğütler. *İncil*'de, İsa ve 12 öğrencisinin "Fısıh Bayramı"[1] dolayısıyla birlikte yedikleri bir yemekten söz edilir. Bu, İsa' nın son mucizelerinden birini gösterdiği yemek, çeşitli ressamlara konu olan *"Son Akşam Yemeği"* olarak bilinir.

Tevrat, Çıkış 12'de betimlenen bu seremoni, kurban öğesinin de yer aldığı bir tür kurtuluş bayramıdır. İsa ve öğrencileri bu yemekte kurban eti yiyerek, şarap içerler. Bu yemek sırasında şu olay yaşanır:

> *"Yemek sırasında İsa eline ekmek aldı, şükran duasını yapıp ekmeği böldü ve öğrencilerine verdi. "Alın, yiyin" dedi, "bu benim bedenimdir." Sonra bir kâse alıp şükretti ve bunu öğrencilerine vererek "Hepiniz bundan için" dedi. "Çünkü bu benim kanımdır, günahların bağışlanması için birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır." (İncil,* Matta 26/26-28; aynı konu: Markos,14/22-24; Luka, 17-22 Paulus: Korinthoslulara I. Mektup, 11/ 23- 25*)*

Daha önce de değindiğimiz, Hıristiyan "The Eucharist, Communion"[2] ayinlerindeki beyaz ekmek ve kırmızı şarap ritüeli temelde İsa'nın 12 öğrencisiyle birlikte yediği Fısıh Yemeği'ne bağlanmaktadır. İsa'nın da belirttiği gibi ekmek onun etini, şarap ise onun kanını simgelemektedir. Günümüzde bu simgesel ritüelin altındaki yine simgesel örtük yönelme ise Tanrı'nın birlikte yenilmesiyle, tanrısallığı paylaşmak ve ona ulaşmaktır. (Bkz.: *Ana Britannica*, 8.c. Evkaristiya, 16.c. Missa maddeleri) *İncil*, *Tevrat*'ta Kurban Konusu başlığı altında sözünü ettiğimiz Salem kralı ve kâhin Melkisedek'in, İbrahim'i kutsayışını özellikle vurgular. (*İncil*, İbraniler 7) Büyük bir olasılıkla şarap ekmekle ilgili bu ritüel, Melkisedek'in uygulamasından kaynaklanmaktadır.

Harris, "Eucharist" ayininde rahip ve cemaatın yediği yufka biçimindeki mayasız ekmeğin adının (wafer) "host" olduğunu, bu sözcüğün Latince kurban anlamına gelen hostis'ten türetildiğini belirtmektedir. (Harris, 1994: 179)

İsa dininde kanlı kurban yoktur. *İncil*'de kurbanla ve İsa'nın çarmıha gerilmesi ile ilgili temel felsefe: İsa'nın kendisini, insanlık ve onun günahları için kurban etmesi üzerine kuruludur. O, son kurbandır. Bu yüzden, Hıristiyanlıkta kanlı kurban yoktur. Özellikle St. Paul, kurban kesmenin dindarlık olamayacağını vurgulamıştır. (Arsel, 1977: 46)

İsa'yı su ile vaftiz eden Vaftizci Yahya, O'nun Mesih olduğunu ilân ederken şu ifadeyi kullanmıştır:

> *"İşte, dünyanın günahını ortadan kaldıran Tanrı Kuzusu!" (İncil*, Yuhanna 1/29*)*

Bu konuyla ilgili olarak Harris, şu açıklamayı yapmaktadır:

> *"İsa'nın çarmıha gerilmesi Possover'in kutlanmasıyla birlikte olduğu için, onun ölümü ile gerek hayvan gerekse insan kurban edilmesine değgin imge ve simgeler arasında hemen benzerlik kuruldu. John the Baptist gelen Mesih'i "tanrının kuzusu" olarak isimlendirdi."* (Harris, 1994: 179)

> *"Ama Mesih, günahlar için sonsuza dek geçerli olan tek bir kurban sunduktan sonra Tanrı'nın sağına oturdu." (İncil,* İbraniler 10/12*)*

Vaftizci Yahya'nın İsa için "kuzu" deyimini kullanması, bir olasılıkla bu açıklamada anlamını bulmaktadır. Bu konu *İncil*, İbraniler 8, 9, 10'da detaylı bir biçimde anlatılmaktadır.

A. Değerlendirme

İncil, somut anlamıyla "kanlı kurban" ritüelini içermez ve hiç bir türünü önermez. Tam tersine, kurban sunma ile günahlardan armılamayacağını vurgular.

> *"Çünkü boğaların ve erkeçlerin kanı günahları ortadan kaldıramaz." (İncil,* İbraniler 10/4*)*

İsa'nın çarmıha gerilmesi olayı, *İncil*'in öğretisi adına, Tanrı ile Yahuda halkı arasında yeni bir sözleşmenin, şükran göstergesi olarak son kurban ritüelini simgelemektedir.

İsa *İncil*, İbraniler 10'da "Son Kurban"'la ilgili olarak sözü ediien Kutsal Yasa'nın yanlış anlaşılıp uygulandığını örtük bir ifadeyle belirtirken, kurban sunarak bir kez günahlarından sıyrıldıktan sonra tapınanlarda artık günah bilincinin kalmaması, böylece kurban sunmaya son verilmiş olması gerektiği üzerinde durur. İsa bunu yaparken, doğaüstü evreni insanın yarattığının bilincindedir. Bunun için de; bu evreni yaratıp, yasalarını koyduktan sonra söz konusu bu yasalara katı bir biçimde uyan ve onları uygulayan, uymayanları da cezalandıran tapınanları (toplumu) yasaları hatalı koyup uygulamakla ve yanlış anlayıp yorumlamakla suçlamak yerine tapınanların yarattığı Tanrıyı, sunulan kurbanları istememekle, bunlardan hoşnut olmamakla suçlamakta, oysa bunların Yasa'nın bir gereği olarak yapıldığını da vurgulamaktadır. Bu noktada İsa:

> *"Yasa kitabında benim için yazılmış olduğu gibi, senin iste-*

ğini yapmak üzere, ey, Tanrım işte geldim" (İncil, İbraniler 10/7)

diyerek, kendi bedenini insanlık adına insanın oluşturduğu yasalar gereği kurban olarak sunmaya hazır olduğunu belirtmektedir.

Buradaki Kutsal Yasa her ne kadar tanrısal olarak betimleniyor ise de *İncil*'in konumuzla ilgili bütünlüğü içerisinde bunun, toplumun kültik yasası olduğu düşüncesi daha güçlü görünmektedir. Çünkü İsa, o gün için var olan, kökleri çok gerilere giden inanç sisteminin ve buna dayalı olarak kurban ritüelinin, doğaüstü bir güçle hiçbir ilgisi olmadığının, tüm ritüeller gibi dinsel ritüellerin de Durkheim'm ileri sürdüğü gibi, "toplumun heyecanları ve buna dayalı tezahürler" olduğunun bilincine varmış bir görünüm sergilemektedir. Günümüzde de, toplumsal yapının çeşitli kurumlarında, sosyal rahatsızlıkların ritminin arttığı dönemlerde ortaya çıkan "Tanrılar kurban istiyor" ifadesinde anlamını bulan, bu türden olayları ya da ritüelleri yaşarız.

Notlar

1 Yahudilerin Mısır'da yaşadıkları kölelikten kurtuldukları günün kutlanması olan "fısıh bayramı" Anadolu'da "Hamursuz bayramı" olarak da bilinip tanınmaktadır. (*İncil*, 1989: 539) "Lods'a göre Fısıh, yani Yahudi paskalyası 'çok eski bir semitik bayram olmak gerekti.' Muhtemel olarak bu şenlik sürünün ilk doğan kuzularının kurban edildiği gün kutlanıyordu" (Challaye, 1963: 131-132)

2 Hıristiyanlıkta Yeni Ahit' in sürekli kılınmasına yönelik temel ayin olan Eucharist Katolik Kilisesinde uygulanan tapınım ve ritüeller bütünü Missa olarak adlandırılmaktadır. şarap ve ekmeğin kutsanıp, paylaşılması uygulaması olan Communion ise Missa'nın son bölümüne verilen addır. (Bkz.: *Ana Britannica*, 8.c.: Evkaristiya)

Kuran'da Kurban Konusu

Tektanrıcı, kitaplı dinlerin sonuncusu olan Müslümanlığın kutsal kitabı olan *Kuran*, bu dinin peygamberi olan Muhammet'e esin "vahiy" yoluyla ulaştığına inanılan Allah'ın buyruklarını içerir. Kurban sözcüğü bizim ele aldığımız anlamda, *Kuran* içerisinde üç ayrı yerde geçmektedir. Bu yerler, sırasıyla: Mâide sûresi 27. ayet, Hacc sûresi 28., 34-35., 36., 37. ayetler ve Kevser sûresi 2. ayetidir.

Bunlar dışında Ahkâf sûresinin 28. ayetinde geçen kurban sözcüğü bağışlayan, affeden, ilâh, şefaatçi anlamında kullanılmıştır. (Bkz.: *İslam Ansik.*, "Kurban" maddesi; Hançerlioğlu, 1975; 19)

> *"Ey Muhammed! Onlara, Âdem'in iki oğlunun kıssasını doğru olarak anlat: İkisi birer kurban sunmuşlar, birininki kabul edilmiş, diğerininki edilmemişti. Kabul edilmeyen, "And olsun seni öldüreceğim" deyince, kardeşi: "Allah ancak sakınanların takdimesini kabul eder" demişti." (Kuran,* Mâide 5/27*)*

Ayette, daha önce "*Tevrat*'ta Kurban Konusu" başlığı altında değindiğimiz, Âdem ve Havva'nın oğulları Habil ve Kabil'in Tanrı'ya sundukları kurbandan söz edilmektedir. Bu konu, *İncil*"de de ele alınıp örnek olarak kullanılmıştır. (Bkz.: *İncil*, İbraniler 11/17-19) Her üç kitapta da, iyilik yapan, Tanrı'ya inanan ve Tanrı'nın gazabından sakınıp, O'nun buyruklarına uyanların sunularının Tanrı tarafından kabul edileceği, bir an-

lamda karşılığının verileceği, suçlarının bağışlanacağı vurgulanmaktadır.

Kuran'ın Hacc sûresinde Allah, peygamberi Muhammet'e insanları hacca çağırmasını söyledikten sonra 28. ayette kurbanla ilgili şu buyrukları dile getirir.

> *"Tâ ki kendi menfaatlerine şâhid olsunlar; Allah'ın onlara rızk olarak verdiği hayvanları belli günlerde kurban ederken O'nun adını ansınlar. Siz de bunlardan yiyin, çaresiz kalmış yoksulu da doyurun." (Kuran,* Hacc 22/28*)*

Bu ayette, yılın belirli günlerinde Allah'ın adını anarak kurban kesilmesi buyurulurken, kesilen kurbanın etinin kesenler tarafından yenebileceği ve fakir fukaranın da bu kurbanın etiyle doyurulması belirtilmektedir. *Tevrat*'ta da, Tanrıya sunulan kurban etinin sunanlar tarafından yenebileceği belirtilirken, Tanrı'ya ve kâhine de pay verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Hacc sûresinin bu ayetinde, herhangi bir din görevlisine ya da doğrudan Allah'a yönelik bir paydan söz edilmemektedir.

Yine Hacc sûresinin 34-35. ayetlerinde kurbanla ilgili olarak şöyle denilmektedir:

> *"Her ümmet için, Allahın kendilerine rızk olarak verdiği kurbanlık hayvanların üzerlerine O'nun adını anarak kurban kesmeyi meşrû kıldık." (Kuran,* Hacc 22/34-35*)*

Bu ayet, Müslümanların kurban keserken diğer "ümmet"lere buyrulduğu gibi Allah'ın adını anmaları; kesim niyetinin yönünü belirtme gereğini; böyle yapıldığı taktirde kurbanın geçerli olacağını dile getirmektedir.

Yine bu sûrenin 36., 37. ayetlerinde kesim işleminin nasıl yapılması gerektiği; ne zaman yenebileceği; kimlere verileceği ve kurbanın niçin kesilmesi gerektiği konuları açıklanmaktadır.

> *"İşte kurbanlık deve ve sığırları Allah'ın size olan nişanelerinden kıldık. Onlarda sizin için hayır vardır. Bağlı halde keserken üzerlerine Allah'ın adını anın. Yan üstü düşüp*

ölünce onlardan yiyin, isteyene de istemeyene de verin. Şükredersiniz diye onları böylece sizin buyruğunuza verdik. Bu hayvanların ne etleri ve ne de kanları Allah'a ulaşacaktır. Allah'a ulaşacak olan ancak sizin O'nun için yaptığınız gösterişten uzak amel ve ibadettir. Size doğru yolu gösterdiğinden, Allah'ı yüceltmeniz için onları böylece sizin buyruğunuza vermiştir. Ey Muhammed! İyilik yapanlara müjde et." (Kuran, Hacc 22/36-37*)*

Dikkat edilirse, bu sûrenin 36. ayetinde kurban edilecek deve ve sığırın kesim işlemi anlatılırken hayvanın bağlı olması belirtilmektedir. Ancak, kurbanlığın ölüm hali "Yan üstü düşüp ölünce" biçiminde betimlenmektedir. İslamiyet öncesi Arap Yarımadasında kurbanların, genellikle boğazın dikine yarılarak sunulduğu bilinmektedir. Bir olasılıkla, Araplar deve ve sığır cinsi kurbanları yatırmadan, çökertip bağlayarak ve gırtlağı dikine yararak kesiyorlardı. Bu ayetteki betim bize göre, bu sunu biçimini anlatmaktadır.

Bu ayet, *Tevrat*'ta yer almayan, kurbanın ne kanının ne de etinin Allah'a ulaşmayacağını açık seçik belirtmektedir. Kurbanda asıl olanın, niyet ve ibadet olduğu vurgulanmaktadır. Yani *Kuran*'da Allah, kendisi için kan akıtılıp kurban kesilmesini istememekte ve bunlar aracılığıyla bir antlaşma önerisinde bulunmamaktadır.

Sâffât sûresinin, 100-105. ayetlerinde, İbrahim'in oğlunu kurban olarak Tanrı'ya sunması olayı anlatılır. Aynı sûrenin 106-107. âyetlerinde Tanrı, bunun bir deneme olduğunu ve İbrahim'e bu deneme karşılığı olarak büyük bir kurbanlık verdiğini söyler. Burada, İbrahim'in hangi oğlunu kurban etmek üzere götürdüğü belirtilmemektedir. Hatta, bu olayın anlatımının hemen ardından, oğul İshak'ın ödüllendirildiğine ilişkin şu ayetler yer alır.

"Ona iyilerden olan İshâk'ı peygamber olarak müjdeledik. Kendisini ve İshâk'ı mübarek kıldık;" (Kuran, Sâffât 37/112-113*)*

Kevser sûresinin 2. ayetiyle, Hicret'in ikinci yılında gerekli şartları taşıyan Müslümanlara kurban kesmek zorunlu kılınmıştır. Burada,

> *"Öyleyse Rabbin için namaz kıl, kurban kes." (Kuran,* Kevser 108/2*)*

buyruğu yer almaktadır. Çeşitli kaynaklarda, bu âyette yer alan "inhar" sözcüğünün açık olmadığı vurgulanmaktadır.

> *"Bu âyetteki "deveyi boğazla", "Kurban kes manasına gelen "inhar" emri, bizzat Peygamberimiz hakkında vârid olduğundan ümmeti için Kurban kesmek farz değildir. "* (Aydın, 1991:104)
> *"Burada "inhar" sözü açık olmamakla beraber Kurban bayramında kesilmesi icabeden hayvanı kesmeye delâlet etmektedir."* (Yavuz, 1978: 23)

İslamiyet öncesi Arap toplumunda, puta tapıcılığın aşırı boyutlarda olduğuna ilişkin çok sayıda belge vardır. Bu tapınımın dinsel ritüellerinin ana öğesi kurbandır. (Bkz.: Çağatay, 1971) Bu döneme ilişkin olarak insan kurban etme motifini Muhammet'in büyük babası Abdülmüttalip'in 10 oğlu olursa bunlardan birini kurban edeceğiyle ilgili anlatıda görüyoruz. (Bkz.: Çağatay, 1971: 93-94; Ency. of Religion and Ethics, 29) Her ne kadar İslamiyet'teki kurbanın, normal olarak eti için hayvan kesmekten pek büyük bir farkı yoksa da (Bkz.: Ency. of Religion and Ethics, Vol.: IX: 31), Kevser sûresi 2. ayetindeki ifade, onun İslamiyet öncesi kurbana ilişkin ritüellerin bir uzantısı olduğunu göstermektedir.

A. Değerlendirme

Puta tapıcılık dönemi Arap toplumundaki kurbanların, çoğunlukla kesilerek değil de hareketsiz bırakılarak ölüme terk etme; bağlayıp şah damarını delerek kanını içme ve parçalayarak yeme; gömme; yakma; gırtlağı dikine yararak öldürme gibi biçim-

lerde sunulduğu göz önüne alınırsa Kevser sûresi 2. ayetinin bunu tek biçime, keserek (gırtlaklayarak) öldürmeye indirgediği düşünülebilir.

Kurban, yukarıda Aydın'dan yaptığımız alıntıda da görüldüğü gibi Müslümanlara "farz" kılınmamıştır. Kitap dışındaki İslamın kaynaklarında[1] bu pratiği uygulayanların sevap kazanacakları vurgulanmaktadır. Bize göre, *Kuran*'daki dolayısıyla Anadolu'daki Müslüman toplulukça kurban bayramlarında uygulanan kurban olgusunun, İbrahim'in kurbanıyla ilgisi yoktur. En azından bunu, ritüelin uygulanması açısından rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü, İbrahim'in oğlu yerine bir koçu kurban etme ritüeli, *Tevrat*'ta belirtildiği biçimiyle kesildikten sonra tamamı yakılarak gerçekleştirilen *(holocaust)* bir ritüeldir. Oysa Müslümanlar arasındaki kurbanın asıl amacı etinin kesenlerce yenmesi ve yenmek üzere diğer insanlara dağıtılması uygulaması vardır.

Müslümanlar arasında yaygın olan bir inanç da, ruh göçü inancıdır. Ölüp dirilmeye ilişkin bu inancın eski Türk boyları arasında da var olduğu söylencelerde geçmektedir. (Bkz.: Ögel, 1971 15-17)

Smith, Samilerde ve Greklerdeki gibi eski kurbanlarda totemizm esaslı Tanrı etinin birlikte yenmesi ve Tanrıyla bütünleşmede, kurbanlık hayvanın bir dereceye kadar Tanrısallaştığını ve kutsallaşmış ruhun yeniden dünyaya geleceği inancı üzerinde durur. (Durkheim, 1926: 336-350) Bu inançta ölenin ruhunun yeniden dünyaya dönerek yaşayanlardan intikam alacağı, onları rahatsız edeceği inancı yagındır. Ruhun, bedeni burun deliklerinden çıkarak terk ettiği tasarımına dayalı olarak, keserek öldürme eyleminin kökeninde bir olasılıkla ruhun gırtlaktan çıkartılarak, Hoebel'in kimi Kuzey Amerika yerlileriyle, Eskimolardan verdiği örneklerdeki gibi ruhun yolunu şaşırtmaya, ölenin ruhunu kandırmaya yönelik olabilir.[2] (Bkz.: *Ency. of Religion and Ethics*, Vol.: IX: 30)

Notlar

1 "İslamiyetin kurallarını ve yöntemlerini belirleyen ve gerektiğinde başvurulabilecek kaynakların sayısı 4 olup bunlar şöyle sıralanmaktadır: Kitap-sünnet-icma-

kıyas." (Turan, 1990: 96-98; ayrıca bkz.: Aydın, 1991: 103-105)

2 E. Adamson Hoebel *Man in the Primitive World* adlı çalışmasında, ölmüş yakınların, ataların ruhlarının yeniden evlerine dönecekleri inancına bağlı korku ile Kuzey Amerika yerli kabilelerinde ve Eskimolar arasında bu ata ruhlarının yollarını şaşırtıcı pratikler uyguladıklarını belirtmektedir. Ova Yerlileri, Navaholar ölü çıkmış evi yıkarlar. Shoshonlar, ölünün ahşap evini yıkıp, ahşap malzemesini karıştırarak eski evden birkaç yüz adım uzakta yeni bir ev inşa ederler. Böylece ölenin ruhu yeni eve kendi evi olmadığı düşüncesiyle giremeyecektir. Eskimolar, ölünün cesedini igloo'nun ana kapısının tam karşısına gelecek biçimde açtıkları bir koridordan çıkardıktan sonra burayı kapatırlar. Cesedin evden çıkarılışını izleyen üç gece boyunca evin ana giriş kapısının kar zeminine bıçaklar yerleştirirler. Bununla ruhun, herhangi bir biçimde ana kapıyı bulsa bile içeriye girememesi amaçlanmaktadır. Üç gün sonra da ceset gömülür. (Hoebel, 1958: 548)

IV. BÖLÜM
Eski Türk Boylarında Kurban

Eski Türk Boylarında Kurban

Eski Türk boylarında kurban konusuyla ilgili olarak yapmış olduğumuz yazılı kaynak taraması sonunda, bu konuyu ele alan ya da bu konuya değinen yerli araştırmacıların tamamının esas olarak Radloff ve İnan'a atıf yaptıklarını gördük. Radloff, doğrudan kendi gözlemlerine; İnan ise hem kendi gözlemlerine hem de zengin yazılı kaynaklara dayanarak eski Türk boylarını, bizim konumuzla ilgili olarak onların kültik yapılarını ve kurban ritüellerini de araştırmışlardır. İnan'ın hemen hemen her yayın ya da çevirisinde bu konulara değinilmiştir. Biz de eski Türk boylarındaki kurban konusundaki incelemelerimizi Radloff ve İnan'ın çalışmaları üzerinde yoğunlaştırdığımızı belirtmeliyiz.

İslamiyet öncesi Orta Asya Türk boylarının dağınık ve genelde göçebe bir yaşam sürdürmeleri, onların çok çeşitli inanç sistemlerine sahip olmalarının nedenlerinden sadece birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli toplumlar/kültürler arası temaslar sonucunda ortaya çıkan değişimler, bu Türk boylarının inanç sistemlerine de yansımıştır. Saptayabildiğimiz kadarıyla, temel öğeler olarak gök, güneş, ay, yer, su kültleri ve bunlara ilişkin ritüeller eski Türk boylarının kültik yapıları içinde yer alan ortak ve belirgin öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine bu ortak öğeler arasında, ağaç kültü, ölü (atalar) kültü, ateş (ocak) kültü, dağ kültü gibi gerek animistik gerekse totemistik kökenli inanç biçimlerini de görmekteyiz. Bunlardan başka oldukça yaygın bir biçimde kendisini gösteren şamanizmin, tüm bu inanç biçimlerini içerecek ve onları pekiştirecek bir biçimde

geliştiğini gözlemleyebiliriz. Bütünü, doğaüstü tasarımlara dayalı bu sistemlerin ortaya çıkışlarıyla ilgili kronolojik bir düzenleme yapma olanağı yoktur.

Din tarihiyle ilgilenen Kafesoğlu eski Türk inanç sistemlerini üç ana başlık altında ele alır. Kafesoğlunun kendi ifadesiyle bunlar "Tabiat kuvvetlerine inanma; atalar kültü; Gök Tanrı inancı" dır. (Bkz.: Kafesoğlu, 1988: 289-301)

Emel Esin, çeşitli kaynaklara dayanarak verdiği bilgilerle eski Türk boylarındaki inanç sistemleri ve bunlara ilişkin ritüellerde yer alan kurbanlamalar hakkında ipuçları vermektedir. Örneğin: İ.S. 386-556 yılları arasında Çinliler tarafından Wei ve Toba adlarıyla adlandırılan Türk boyları, Tabgaçlar "İökük" denen ritüellerde kurban sunulan yerin çevresine dizdikleri kırk dokuz ağaç heykele kadın kamların davulları eşliğinde içki sunduklarını belirtmektedir. Yine, İ.S. 546'larda Çinlilerin "T'iele" diye adlandırdıkları Türk boyları Gök Tanrıya at kurban etmektedirler. (Bkz.: Esin, 1983: 40-41)

Radloff, yapmış olduğu araştırmalara dayanarak, Ural-Altay halkları ailesinin batı kolları olan tüm Asya halklarının yani, Tunguz, Moğol ve Türk boylarının eskiden şamanist olduklarını; zamanla bunların bir bölüğünün Budizm'i, bir bölüğünün Hıristiyanlığı, bir bölüğünün Müslümanlığı kabul ettiklerini belirtmektedir. Esin, Burkan ve Mani dinlerini benimsemiş Türk boylarından söz ederken, gök tapınımında kamların ayin yaparak Burkan ve Mani dinlerinde yasaklanan biçimde hayvan kurban ettiklerini dile getirmektedir. (Bkz.: Esin, 1983: 44) Büyük bir olasılıkla bu uygulamalar şamanist kalıntılardır. Radloff, Türklerin güneye ve batıya doğru olan büyük göçleri sırasında, Altay dağlarının verimli doğu kesimlerinde ana gruplardan kopmuş olan Türk boylarının şamanizmi sürdürdüklerini söyler. (Radloff, 1976: 212-213)

Söz konusu eski Türk boyları arasında bulduğu şamanizmin son derece karmaşık olduğunu, bütüncül bir yaklaşımla ele alınıp ortaya konamayacağını vurgulayan Radloff, şamanizmin genel betimlenmesinin yapılabilmesinin hemen hemen olanaksız olduğunu belirtir. Konuyla ilgili bilgilerin tutarlı olmadığını, yine konuyla ilgili hiç bir yazılı belge bulunmadığını, bu

nedenle doğrudan halkın konuyla ilgili bilgisine başvurmak zorunda kaldığını dile getirir. Radloff, halktan derlediği şamanizmle ilgili bilgilerde de açık seçik veriler elde edememiş, halkın kendi inançları konusundaki fikirleri örtük, karmaşık ve yetersiz bulmuştur. Konuyla ilgili olarak doğrudan bilgilerine başvurduğu şamanların da, gizlerini açığa vurmaktan kaçındıklarını dile getirir. (Bkz.: Radloff, 1976: 213-214., 230)

Tüm bu güçlük ve olanaksızlıklara karşın Radloff, yöresel de olsa kimi Türk boylarında bulduğu şamanizmle ilgili bilgileri derlemiş ve bu bilgileri bize aktarmıştır. Radloff, incelemeleri sırasında şamanist gruplar olarak Altay'lı Dağ Kalmıklarını, Teleütleri, Kara Orman Tatarlarını ve Şorları belirtmektedir. Bu boylar Radloff'un gözlemlerde bulunduğu ve şamanizmle ilgili bilgileri derlediği gruplardır. Kurban konusuyla ilgili olarak son derecede yüzeysel de olsa, şamanist inanç sisteminin oturduğu temel yapıya değinmek istiyorum.

Türk boyları arasındaki şamanist inanç, Radloff'un göçebe yaşam biçimiyle ilişkilendirdiği, dünyayı hatta evreni pek çok katlardan oluşmuş ve her katı birtakım belirtilerle birbirlerinden ayrılmış olarak tasarımlamaktadır. Bu katlar: 17 kat olarak gök "ışık âlemi"; 7 ya da 9 kat olarak yeraltı "karanlıklar âlemi"; ve bu iki ana kat arasında insanın bulunduğu yeryüzü "yersu"dur. Yersu ruhları ve Tanrıları insanlara en yakın doğaüstü tasarımlar olarak kabul edilir. İnsanlar, yersu doğaüstü güçleriyle aracısız ilişki kurabilmekte ve onlara doğrudan kurban sunabilmektedirler. Gök, insana yönelik iyilik ve koruyuculuklarıyla tasarımlanan iyi ruhların, Tanrıların bulunduğu katı; yeraltı, insana yönelik kötülük, düşmanlık, yokluk, acı ve ıstıraplarla yüklü olarak tasarımlanan kötü ruhlar ve Tanrıların bulunduğu katı simgelemektedir. Yaratıcı Tanrı Kayra Han'dır. O, göğün en üst katında oturur ve kâinatın kaderini belirler. 16. Katta Tanrı Ülgön (Ülgen) bulunmaktadır. Aşağıya doğru olan her katta çeşitli özellikleri kendilerinde topladıkları tasarımlanan değişik ruhlar ve Tanrılar yer almaktadır. Yeraltının hakimi ise Erlik'tir. Burada da Erlik'in emrinde çeşitli ruhlar bulunmaktadır. (Geniş bilgi için bkz.: Radloff, 1976: 212-303; İnan, 1972; 26-65 1976: 62-128; 1987; 389-453., 362-499 Ögel, 1971)

Atalar tapınımı ile şamanizm arasında var olan son derece sıkı ilişkiyi Radloff, şamanizmi diğer dinlerden ayıran özellik olarak göstermektedir. (Radloff, 1976: 232) Şamanist eski Türk boyları, çeşitli nedenlerle şamanizm panteonunda yer alan bu ruh ya da Tanrılara belirli zamanlarda, belirli yerlerde, belirli ritüellerle, belirli özelliklere sahip hayvanları ya da yiyecek içeceği kurban olarak sunmaktadırlar.

Konuyla ilgili çalışmalarıyla tanıdığımız Eröz, Türk boylarında kurban kurumuyla ilgili olarak şu görüşleri ileri sürmektedir:

> *"Türk içtimâî hayatının hiçbir safhası yoktur ki, kurbanla birlikte icrâ edilmesin. Doğumlar, ölümler, toy-düğünler, şölenler, bayramlar, yatır ve mezar ziyaretleri, hayvancılık ve ziraat hayatı ile ilgili bereket dilekleri, Tanrı'ya yakarışlar hep kurbanla olurdu."* (Eröz, 1980: 18)

Yine bu konuda Gökyay şu açıklamayı yapmaktadır:

> *"Şamanlıkta, kurban sunulmadan ayin ve tören yapılmaz, kanlı kurbanların en önemlisi de at kurbanıdır. En makbûl kurban erkek hayvan olur."* (Gökyay, 1973: CDXXIX)

Tüm toplumlarda olduğu gibi eski Türk boylarında da belirli koşul, yer ve zamanlarda, sahneleri ve bu sahnelerin dizilişi belirlenmiş, kültik yapının gerektirdiği birtakım ritüeller olduğu kesindir. Bu ritüellerde, gerek majik gerekse kültik amaçlı kurbanların, türüne göre sınıflandırmada yer alan "kanlı kurban", "kansız kurban" olarak sunulduğunu görüyoruz. Eski Türk boylarındaki değişik amaçlara yönelik bu kurban ritüelleri Çin kaynaklarında, Avrupalı ve Arap gezginlerin yazılarında ve pek çok araştırmacının konu üzerindeki araştırma raporlarında detaylı bir biçimde betimlenmiştir. Ancak, yukarıda belirttiğimiz kültik yapı zenginliği ve eski Türk boylarının dağınık yaşam biçimine sahip olmaları nedenleriyle detayda farklı inanç sistemlerine sahip oluşları, ilgili ritüellerin de farklı uygulanmaları sonucunu doğurmuş görünmektedir. Bu noktada,

eski Türk boylarında kurbana ilişkin ritüellerin yöresel farklılıklara sahip olduklarını söyleyebiliriz. Bu boylarda kurbanlık hayvan olarak çoğunlukla belirli özellikler taşıyan at, koyun,deve, geyik seçilmektedir. İnan, sığır türü hayvanların Kazak-Kırgızlar ve Kırgızlar dışında kurbanlık olarak pek yeğlenmediğini belirtmektedir. Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*'nda *Oğuzname*'den söz ederek 24 Oğuz boyuyla ilgili şu bilgiyi vermektedir.

> *"Toylarda ve şölenlerde bu boylardan her biri kurban edilen koç veya sığırdan kendilerine düşen üliişü almaktadırlar."* (Gökyay, 1973: XXXVIII)

Eski Türk boylarında, cinsiyetlerine bakarak kurbanlık olarak yeğlenen hayvanlar genellikle erkek olanlardır. (Bkz.: İnan, 1972: 100; 1987: 173; Gökyay, 1973: ÇC; CDXXIX) Bu konu, Dede Korkud hikâyelerinde şöyle dile getirilmektedir:

> *"Dirse Han dişi ehlinün sözüyile ulu toy eyledi, hacet diledi. Atdan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdurdu."* (Gökyay, 1973: 6)

İnan, eski Orta-Asya Türk boylarında şamanizme bağlı olarak "Gök-Tanrı, güneş, ay, yersu, ata (cedd-i ala), ateş (ocak)" kültlerinin varlığını bildirmektedir. (Bkz.: İnan,1972:2) Bu inanç sistemleri içinde çeşitli nedenlerle, çeşitli doğaüstü tasarımlara ki, bunlar çoğu kez ruh olarak karşımıza çıkmaktadır, kimi periyodik, kimi kendiliğinden ortaya çıkan bir durum nedeniyle kurbanlar sunulduğu saptanmıştır. İnan, eski Türk boylarında doğaüstü güçlere sunulan kurbanları iki ana grup altında toplamaktadır. Bu gruplardan birisi "kanlı kurban", diğeri "kansız kurban" olarak betimlenmektedir. Kanlı kurbanda belirli doğaüstü güçlere, belirli özelliklere sahip at, deve, koyun, keçi gibi hayvanlar kesilerek sunulur. Kansız kurbanda, bulgur, süt, yağ, rakı, şarap vb. çeşitli yiyecek içecek maddelerinin belirli bir yere konması, serpilmesi, saçılması; tüy, bez parçası, ip gibi nesnelerin bir yere asılması, bağlanması "yalma" gibi işlemlerle;

yukarıda belirttiğimiz türden hayvanlar bel kemiği kırılarak, karnı yarılıp bel hizasındaki omur kemiklerinden biri çıkarılarak, boğularak, sımsıkı bağlanarak ok ile vurulup sonra kesilerek ya da doğrudan kesilerek sunulmaktadır. (Bkz.: Radloff, 1976 237-281; İnan, 1972, 1976, 1987; Eröz, 1980; Esin, 1978; Gökyay, 1973; Birdoğan, 1990; Güngör, 1988; Maynagaşev, 1974; Çavdarlı, 1936)

Metin And, *Oyun ve Bügü* adlı incelemesinde ,

> *"Eski dinleri, dilleri, inançları ve ritüelleri incelemek için çocuk oyunları çok zengin bir kaynaktır. Çocuk taklitçi, tutucu ve güçlü belleği olduğundan, iyi bir saklayıcı ve koruyucu etkendir. Eski ritüel kalıntılarını sözleriyle bile saklamaktadırlar."* (And, 1974: 39)

diyerek, çocuk oyunlarından eskiye ilişkin neleri öğrenebileceğimiz konusunda, Anadolu çocuk oyunları örnekleriyle zengin bir tablo çizmektedir. And burada, konumuzla ilgili olarak şamanizm kalıntılarını içeren Anadolu dramatik köylü oyunları ve Anadolu çocuk oyunlarından örnekler vermektedir. Bu örnekler arasında Kars'ta görülen iki değişik "Köse Oyunu"nda görülen domuz yeme olgusunu, şamanizm kökenli olarak yorumlamaktadır. Bu oyunlardan birisinde domuz, kurban edilerek eti paylaşılmaktadır. And, İslamiyet öncesi Orta Asya'da domuzun çok önemli bir hayvan olduğunu; bu hayvanın şamanlıkla çok yakın ilintisi bulunduğunu; Sibirya'da Goldlar'da domuz kanının yalnız şamanlar tarafından içildiğini çeşitli kaynaklara dayanarak açıklamaktadır. (Bkz.: And, 1974: 40-42)

İnan, kansız kurban grubuna soktuğu ve bu grubun en önemlisi olarak belirttiği eski Türklerin "ıdık ya da ıduk" adını verdikleri kurbandan söz ederken, *Divanü Lûgat-it Türk*'e de atıf yaparak bu kurbanların ruhlara bağışlanarak başıboş bırakıldıklarını; bir hayvanın ıduk olarak salıverilmesinin, belirli bir ritüelle gerçekleştiğini; ayrıca, ıduk hayvana kadınların dokunmasının yasak olduğunu belirtmektedir. (Bkz.: İnan, 1972: 98-99)

Eröz, söz konusu kurbanla ilgili olarak, aşağıda alıntısını

yaptığımız *Divanü Lûgat-it Türk*'deki "ıdhuk" maddesi ve "Eski Türk Yazıtları"na atıfta bulunarak bu tür kurban hakkında şu açıklamayı yapmaktadır.

> *"Bir dilek sahibinin dileğinin yerine gelmesi halinde veya ataların ruhları için kesilen kurbana, Orta Asya Türk'leri, "ıdhuk" veya "idu" derlerdi. Kutlu, mübârek manâsına gelen bu kelime, Türkiye Türkçesinde "adak" şeklini almıştır."* (Eröz, 1980: 18)

İnan'm ilgili yayınlarında, çeşitli Türk lehçelerinde ıdık, ıduk, ıtık, ızık, iyik gibi adlarla belirtilen bu kurban türünü niçin kansız kurban sınıfına soktuğu pek anlaşılmıyor. Çünkü, ıdık bir süre özgür bırakılmakla birlikte sonuçta kesilmektedir. İnan, ızık'ın Altaylılarda bir süre sonra kesildiğini, Sagay boyunda ise, ızık hayvan üzerine belirli zamanlarda ayinler yapıldığını ve sahibinin bu hayvanı büyük bir titizlikle koruduğunu belirtmektedir. (İnan, 1972: 98-9) İnan'ın da alıntısını yaptığı *Divanü Lûgat-it Türk*'deki konuyla ilgili bilgi, ıdhuk hayvanın kesildiği anlamını vermektedir.

Divanü Lûgat-it Türk'de "ıdhuk" sözcüğü iki anlamla karşılanmaktadır.

> *"ıdhuk: Kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırkılmaz sahibinin yaptığı bir adak için saklanır.*
>
> *ıdhuk: 'ıdhuk tağ = geçit vermiyerek uzanıp giden dağ' "* (Kaşkarlı Mahmud, 1.c. 65)

İnan'm da saptadığı ancak tam bir açıklık getirmediği ıdhık'ın sunuluşu iki biçimli olarak "kanlı ve kansız" karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birisinde, bir ritüelle kutsanan hayvan belirli doğaüstü güçlere bağışlanmaktadır. Bağışlanmış olan bu hayvan kutsallaştığı için, hiçbir şeyinden yararlanılmadığı gibi; kendisine zarar verilmemesine özen gösterilmekte ve sahibi ta-

rafından bakılıp korunmaktadır. Cahiliye dönemi Arap toplumunda bu tür başıboş bırakılmış hayvana "saibe" adı verilmektedir. Saibe de kansız ıdık'taki davranışa benzer bir davranış görmektedir. (Bkz.: Çağatay, 1971: 139)

Idık'ın ikinci sunuluş biçiminde, yine bir ritüelle kutsanan hayvan bir süre özgür bırakılmakta; herhangi bir ürününden, gücünden yararlanılmamakta; kutsallık taşıdığına inanılmakta; sahibi tarafından bakılıp korunmaktadır. Ancak, sahibi tarafından bir dilek adına ıdık durumuna getirildiği için, dileğin gerçekleşmesiyle hayvan kurban edilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu kurbanlamada, ıdık yukarıda sözünü ettiğimiz gibi boğularak, bel kemiği kırılarak kanı yere akıtılmadan öldürülmektedir. Gözden geçirdiğimiz yazılı kaynaklara göre Anadolu'da bu tür kurbanlamaya benzer bir motif Bektaşi-Alevi cemaat arasında sürdürülmektedir. (Bu uygulamayla ilgili olarak bkz.: Eröz, 1977, 1980; Fığlalı, 1990; Noyan, 1987; Birdoğan, 1990)

Orhun Yazıtları'nda ıduk sözcüğü "kutsal, mukaddes" anlamlarında kullanılmıştır. Bu sözcük, Kültigin anıtının doğu yüzünde 10., 23. ve kuzey yüzünde 1.; Bilge Kağan anıtının doğu yüzünde 10., 25., 29., 35. satırlarda geçmektedir. (Bkz.: Tekin, 1988: 10, 14; 20-40, 46, 50; 136)

İnan, Zelenin'in araştırmalarına dayanarak, ıdık kültünü açıklayabilmek için onun çeşitli türlerini tarihsel gelişimleri ile incelemek gerektiğini vurgulamaktadır. Zelenin, bu kültün çobanlık döneminde ortaya çıktığını, bu dönemde canlı totemin ortadan kalktığını, onun yerini put kültü "ongon kültü"nün aldığını ve ıdık kültünün put kültü ile çok sıkı bir ilişki içinde birlikte geliştiğini belirtmektedir. Zelenin, bu dönemin ataerkil topluluğun olgunlaşma çağını oluşturduğunu da ileri sürmektedir. (Bkz.: İnan,1972: 99'dan Zelenin, [t.y.]: 332-333)

Eski Türk boylarında, yukarıda belirttiğimiz çeşitli yiyecek ve içeceğin değişik amaçlarla saçı gereci olarak kullanıldığı görülmektedir. Günümüz Anadolu'sunda, özellikle düğün törenlerinde gelinin başına buğday, çerez, para vb. saçılması, su dolu toprak kapların kırılması, gelinin kapı eşiğine, ocak kaşına yağ sürmesi tam anlamıyla eski kansız kurban geleneğinin kalıntılarıdır. Bu konuyla ilgili olarak İnan şu bilgiyi vermektedir.

"Şamanist ve müslüman Türklerin evlenme törenlerinde müşterek olan şamanizm unsuru gelinin geldiği gün başına saçı saçmaktır. Bu saçı, yukarıda zikrettiğimiz veçhile, her devirde topluluğun istihsal ettiği en mühim mahsulünden oluşmuştur. Avcılık devrinde avın kanı, yağı ve eti, çobanlık devrinde süt, kımız ve hayvanların yağı, çiftçilik devrinde darı, buğday, muhtelif meyvalar saçı olarak kullanılmıştır. Saçı -yabancı soya mensup olan bir kızı kocasının soyunun ataları ve koruyucu ruhları tarafından kabul edilmesi için- yapılan bir kurban ayininin kalıntısıdır." (İnan, 1972: 167)

Genel hatlarıyla baktığımızda, eski Türk boylarında Tanrılara ya da ata ruhlarına sunulan kimi kurbanların yeniden dünyaya gelecekleri, öte dünyada ölenin ya da Tanrının hizmetinde olacağı tasarımı bulunmaktadır. Bu tasarım nedeniyle özellikle kimi kurbanların deri, baş ve kemiklerinin zedelenmemesine dikkat edilir. Hayvanın bu organları titizlikle toplanarak, özelliği olan bir yere gömülür, konur. Örneğin, Tanrı Ülgen'e sunulan bir at kurbanında ya da cenaze törenleri sırasında kurban edilen hayvanların söz konusu organlarına bu işlem uygulanmaktadır. (Bkz. Radloff, 1976: 237-281; İnan, 1987:404-453: Esin,1985: 4)

Kurban edilen hayvanın kan, kemik, baş ve kimi organlarının özenle korunması işlemini Anadolu'da Bektaşi-Alevi kurban ritüellerinin kimilerinde görmekteyiz.

Eski Türk boyları arasında görülen bir kurban türü de at kuyruğunun kesilmesidir. Daha önce "Çeşitli Toplumlardan Kanlı Kurban Örnekleri" başlığı altında "dul kurbanı" motifinde değindiğimiz bu uygulama, savaşta ölen kişinin atının kuyruğunun kesilerek atın öldürülüp mezara konması ya da sadece atın kuyruğunun kesilmesi biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Eski Asya halkları arasında görülen bu uygulamanın atasözlerimiz içinde yer alan "At, avrat, silah kimseye verilmez, emanet edilmez" özdeyişinde gizli olan anlamıyla üçlünün bireyin namusu, şerefi, şanı ve prestiji gibi en yüce bildiği değerleriyle özdeşleştirmesine dayalı olarak gelişmiş olduğu söylenebilir.

Eski Türk boylarındaki kurban ritüelleriyle ilgili olarak vereceğimiz daha fazla bilgi, bizden önce konuyla ilgilenmiş olan araştırmacıların raporlarını yinelemekten öteye geçemeyecektir.

Türk boyları arasında İslamiyetin kabul görmeye başlamasıyla, onların Anadolu'ya gelmeye başlamaları arasında çok büyük bir zaman farkı yoktur. Zaten Anadolu'ya gelişin dalgalar ve birbirlerinden kopuk gruplar halinde olduğu, bu grupların da inanç yapıları açısından ya İslamiyeti reddetmiş ya da İslamlaşmaya yeni başlamış oldukları göz önünde bulundurulursa gelen grupların tek tip bir inanç yapısına sahip olmadıkları görülür. Bu nedenle, Anadolu'ya gelen Türk boylarının inanç yapılarının yeni biçimlenmesinin asal süreci, burada yani Anadolu'da gerçekleşmiştir, diyebiliriz.

Yine Anadolu'ya gelen grupların, kökenden gelen kopukluğu ve Anadolu'da çok eskiden beri var olan gruplar, Türklerin yeni topraklar üstünde de dağınık yaşam biçimini seçmiş olmalarının nedenlerindendir.

İslam Peygamberi Muhammet'in ölümüyle başlayan hilâfet etme kökenli kavgalar, esas olarak üç ana grupta toplanan din içi bölünmenin ilk aşamasını ortaya koymuştur. Ana hatlarıyla din içi bölünme, yani mezhep ve tarikatların ortaya çıkış nedenleri,

A. Siyasi nedenler,
B. "İtikadi" inanç ayrılıkları esaslı nedenler,
C. Fıkıh, İslam hukuku ve yoruma ilişkin nedenler.

olarak gruplandırılmaktadır.

İslam asıllı mezheplerin ortaya çıkışlarıyla ilgili bu genel sınıflandırmadaki son iki grup için verilen başlangıç tarihi VIII. yüzyıldır. Yani, IX. yy. olarak gösterilen Türklerin İslamlaşmaya başladıkları dönemde değişik Türk grupları gerek kendi içlerinden doğan gerekse dış kaynaklı çeşitli İslami mezheplerin savunucu ve yayıcılarıyla yüz yüze gelmişlerdir. Tüm bu etkenler göz önünde bulundurulduğunda, Anadolu Türklerinin dinsel inanç açısından benzeşik bir yapıya sahip olmayışlarının

nedenleri anlaşılabilir. Bu çeşitlilik içerisinde, gerek inanç biçimi açısından merkezi otoriteyle aynı çizgide olan, bir başka söyleyişle egemenliği elinde bulunduran kitlenin özdeksel ve tinsel baskıları, aynı dinden olsalar da farklı inanç biçimlerine sahip olan grupların dinsel ritüellerinin gizlenmesine neden olmuş görünmektedir. Dinsel/büyüsel eylemlerin doğasında var olan gizlilik gereği de bu tür ritüellerin bir bölüğünün dışa kapanmasının ana nedenleri içinde yer almaktadır.

Araştırma sınırlarımız içinde, yazılı kaynakların taranması sırasında Anadolu Beylikler ve Anadolu Selçuklu dönemlerine ilişkin olarak doğrudan kurban ritüelleri konusunda bilgi bulamadık. Bu dönemlerin bir uzantısı olan Osmanlı dönemiyle ilgili bulgularımızsa son derece azdır.

Konumuzla ilgili olarak Osmanlı dönemine ilişkin bilgileri günümüze aktaran yazılı kaynakların büyük bir bölüğü, *halka* özgü olandan çok saray, âyan, eşraf çevresini konu edinmektedir. O dönemde yaşayan *halk*ın kültürünü kimi yerli gözlemciler, sefirler, sefir karıları, seyyahlar, ressamlar gözlemlemiş, bulgularını mektuplarla, makalelerle, kitaplarla, kara kalem, sulu boya, yağlı boya çalışmalarla günümüze aktarmışlardır. Bu aktarmalarda inanca dayalı uygulamalar çerçevesinde daha çok bayram niteliğindeki ritüeller üzerinde durulduğu, bunlardan da Ramazan ve Ramazan Bayramı'na ilişkin uygulamaların daha çok ele alındığı dikkat çekmektedir. Ulaşabildiğimiz yazılı kaynaklarda değinilen kurban konuları bir bütünlükten uzak olup ritüele ilişkin kimi bölümleri ele almışlardır. Örneğin, D'Ohsson XVIII. yy.'da Anadolu Müslümanlarının hayvanları boğazlama usulünü anlatırken kurban kesmeye ilişkin dinsel kuralları ortaya koyar.

> *"Çelik olsun, keskin taş olsun veya diş, tırnak, sivri bir tahta parçası deriyi ve atardamarı kesmeye yarayan herhangi bir âlet kan akıtma işinde kullanılabilir. Bıçağı hayvanın boynunun gerekli yerine ansızın sürmek lâzımdır. Develer daima alt taraftan boğazlanır. Sığır ve koyun ise üst taraftan. Bu arada kesilen hayvana mümkün olduğu kadar az ıstırap çektirmeye dikkat etmek lâzımdır.*

> *Bunun için her şeyden önce kesim sırasında oyalanmamak, bıçağı temiz ve bilenmiş bir halde bulundurmak, kesime doğrudan doğruya kesimin yapılacağı yerde başlamak, bağlanan hayvanı sürüklememek, bıçağı boynunun altına sürmemek, başı vücuddan tamamen ayırmamak, henüz sıcak olan hayvanın derisini yüzmemek lâzımdır."* (D'Ohsson, 17)

Ubucini,

> *"İki bayram vardır: Bir büyük, bir küçük. Ramazandan sonra geldiği için a'id fıtr (oruç bozma) denen bu ikincisi bizdeki yılbaşına ve karnavala benzer.....*
> *Büyük bayram yani Kurban Bayramı,Yahudilerin Tabernacles yortusuna tekabül eder. Birinciden yetmiş gün sonra kutlanır; bütün ailelerde o gün bir kuzu veya başka bir büyükbaş hayvan kesilir ve yoksullara dağıtılır, adını da bu âdetten alır."* (Ubucini, 97)

bilgilerini verdikten sonra, 1847 yılında katıldığı padişahın bayram tebriklerini kabul etme törenini anlatmaktadır.

Busbecg ise 1559 yılında Sultan Süleyman'ın karargâhında orucu, Ramazan'ı ve karargâhtaki bayram törenini anlatır. (Bkz.: Busbecg, 146-153)

Baron De Toot, Ramazan'a ilişkin dinsel ve geleneksel uygulamaları anlattıktan sonra, Kurban Bayramı ile ilgili çok kısa şu bilgiyi verir:

> *"Birinci Bayram'dan on hafta sonra gelen bu Bayram'da Padişah, devlet büyükleri ve hali vakti yerinde olan herkes bir veya birkaç koyunu kurban eder. Bu maksatla koyunların yünleri taranır, boynuzları süslenir; ve ilk kurbanın Mekke'de yapılacak ilk kurban saatına getirilmesine dikkat edilir."* (Toot, 110-112)

Osmanlı Devletinin son dönemlerine ilişkin önemli bir belge de çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş, 1933 yılında Trabzon mebbusu seçilmiş olan Ali Seydi Bey'in *Teşrifat ve Teşkilâtı-*

mız adı altında toplanmış olan yayınlarıdır. Ali Seydi Bey de saraya ilişkin kurban bayramında yapılan töreni anlatmaktadır. Çok kısa olan bu betimlemenin konumuzu ilgilendiren kesimini buraya alıyoruz.

> *"Öteden beri kurban bayramlarında padişah için 9 baş kurban kesilir. Bunların ikisi arefe günü akşamı Topkapı Sarayında kesilip adandığı medreseye gönderilir. Diğer yedisi ise bayramın birinci günü sabahı, hünkârın merasimden saraya dönüşünde binek taşı önünde arabadan, (eski zamanlarda attan) inişlerinde merasim ile kesilirdi. Şöyle ki: Padişahın binek taşına inmesini takiben orada bulunması mutad olan kimselerden hazine kethüdası ilerliyerek yanında getirdiği süslü kitabeli kurban duasını hünkâra gösterdikten sonra bir memura verip okuturdu. Kethüda bey yanında getirdiği (sâfi) ve (vahi) gibi sanatkârların yaptığı üç süslü bıçak bulunan gümüşlü kadife mahfaza padişaha gösterilir. Hünkâr bu bıçaklardan birini alarak kurbanların kesilmesine memur kimseye verir. Bundan sonra padişah dairesine gider ve kurbanlar kesilip dağıtımı yapılır."* (Ali Seydi Bey, 35)

Osmanlılar dönemine gelindiğinde, Anadolu halkının büyük bir bölüğünün, çeşitli mezhep ve tarikatlarla farklı dinlerden azınlıkların varlığına rağmen İslamiyeti benimsemiş olduğu yadsınamaz. Ancak bu durum, çeşitli ritüellerin tam anlamıyla din buyrukları sınırları içinde gerçekleştirildiği anlamına gelmemelidir. Türkler öncesinde Anadolu'da var olan kültürlerin sahip oldukları inanç sistemleriyle Türklerin eski inanç sistemlerinin ve İslamiyetin yavaş yavaş kaynaştığı bu dönemlerde çeşitli inanç sistemlerine özgü ritüellerin yaygın olarak uygulandığı bir gerçektir.

Bir Doğubilimci ve arkeolog olan Hasluck 1899-1916 yılları arasında Yunanistan ve Anadolu'da araştırmalar yapmıştır. Hasluck, bu araştırmalarında derlediği verileri çok zengin yazılı kaynaklarla destekleyerek Osmanlı döneminde Hıristiyanlık ve İslamiyetin karşılıklı etkileşimlerini, saptamaya çalışmıştır.

Hasluck'un *Christianity And Islam Under The Sultan* adlı eseri, Türk din folkloruyla Hıristiyanlık ilişkilerinin ilk ve en detaylı görünen karşılaştırmalı incelemesidir. (Bkz.: Hasluck, 1973)

Hasluck bu çalışmasında konumuzla ilgili olarak çeşitli mezhep ve tarikatlardaki ağaç kültü, taş kültü, ölü kültü, tekke, yatır ve türbelerle birlikte kanlı ve kansız kurban uygulamalarını da incelemiştir.

Osmanlılarda bayram kutlamalarına ilişkin olarak Fatih öncesi dönem hakkında dikkate değer bilgilerin bulunmadığı, konuyla ilgilenen araştırmacıların bir anlamda ortak görüşüdür. *Fatih Kanunnamesi*'nde, padişahın da katıldığı saray çevresindeki bayram törenlerinin nasıl yapılacağı tüm detaylarıyla belirlenmiştir. Söz konusu belirlemelerle ilgili uygulamalardan bizim konumuz alanına gireni "Sürre-i Humayun" adı verilen sürre alayıdır. İlk kez Çelebi Sultan Mehmet Han'ın gerçekleştirdiği *sürre alayı*, büyük bir törenle Osmanlı Devletinden "İslamiyet'in kutsal topraklarında" yaşayan insanlara *yükte hafif, pahada ağır* hediyeleri götürecek olan deve ve katırlardan, hediyelerin koruyucularından ve hediyelerden sorumlu Sürre Emini'nin katıldığı bir kervandan oluşmaktadır. Recep ayının 12. günü, kurban bayramından beş ay önce İstanbul'dan yola çıkan bu kervandan başka bir kervan da Mısır'dan hareket etmektedir. Kara yolunu izleyen kervanlar Kurban Bayramına yetişmekte, hac görevi yerine getirilmekte, kurbanlar kesilip, padişahın gönderdiği hediyeler halka ve gerekli yerlere dağıtılmaktadır. (Geniş bilgi için bkz.: D'Ohsson, 1968: 36-41; Şapolyo, 1966: 13-14; Ali Seydi Bey: 152-155; Naci, 1967: 8-9; Preyger, 1973: 71-75; Ubucini: 97-99; Koçu, 1972: 6-11; Busbecg: 147-153)

> *"Saraya kesilecek kurbanlardan bir veya birkaçını bizzat padişahın kesmesi an'ane idi. Namazdan dönünce enderûnda Hırka-i Saadet dairesi önündeki şadırvan yanında kurban kapısı denen yere konulmuş bir iskemleye otururdu. Silâhdâr ağa, padişahın keseceği koçları getirir, duası edilir, Hazinedar ağanın getirdiği tülbendlerle hayvanların gözleri bağlanır ve yine hazinedar ağa padişahın beline bir futa sarardı. Bıçakçıbaşı bir gümüş tepsi içinde bıçakları getirir,*

başlala bunlardan birini seçerek padişahın eline verirdi. Padişahlar için 18 kurban kesilirdi, bizzat kestiklerinden gayrisi için kızlarağasına vekâlet verirdi." (Koçu, 1972: 6-11)

Osmanlı Devleti döneminde, Kurban Bayramı'nda ve diğer kurban ritüellerindeki geleneksel uygulamaların günümüz Anadolu'sundakinden pek farklı olmadığı kanısındayız. Müslüman ortodoks kesimin kurban ritüellerinin İslami kaynaklarda betimlenen biçimde olması gerekmektedir. Müslüman heterodoks kesimin uygulamaları da, büyük bir olasılıkla günümüzdeki biçimlerinden çok farklı değildi. Anadolu Alevi-Bektaşi topluluğunda uygulanan kurbanlamaların, çeşitli inanç sistemlerinden öğeler barındırarak günümüze ulaştığı düşünülebilir. Özellikle bu topluluk içinde görülen kansız kurban geleneğinin, geleneksel eğitim ve sözlü gelenekle günümüze dek sürdürülmüş olması, bu ritüelin köklerinin çok eskilere dayandığını göstermektedir.

Bu dönemde, Yeniçeri ocağının genel anlamda inanç dokusu açısından Alevi-Bektaşi ağırlıklı olması, bu inanç sisteminin ve onda yer alan ritüellerin İmparatorluğun geniş bir alanına yayılmasının ana nedenlerinden biri olmuştur.

Hicri 1309 tarihli Kastamonu Ulemasından Evliya Efendi'ye ait el yazması bir "Kurban Risalesi" oldukça zengin yazılı kaynaklara dayanarak, Müslüman ortodoks mezheplerdeki kurbanlamalar ile Kurban Bayramı'nda kurban kesmenin dinsel gerekleri ve koşullarını betimlemektedir. Günümüz Türkçesi ile yazılmış kurbana değgin kaynakların ilk örnekliğini yapmış görünen bu kaynak konuyu tam anlamıyla dinsel boyutta ele almıştır.

A. Değerlendirme

Eski Türk boylarında ant törenlerinde; cenaze törenlerinde; düğünlerde; bir başarının kazanılmasında; evlat sahibi olma isteğinde; hastalıklardan kurtulma adına ve kurtulduktan sonra;

kötülüklerden korunmada; mal mülk sahibi olma isteğinde ve daha pek çok durumda doğaüstü güçlere, bunların eğleştiği kabul edilen yerlerde kurban sunulmaktadır.

Söz konusu Türk boylarındaki doğaüstü güçler, genellikle ruh ve Tanrı kavramları içeriğinde ele alabileceğimiz tasarımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Gök, yer, su, ateş, ağaç, dağ ve ata ruhları diğer toplumlarda görülen biçimiyle doğaüstülüğe sahiptirler. Kimileri kaprisli ve düşman, kimileri sevecen ve dost, olan bu tasarımların, belirli zaman ve yerlerde gönülleri hoş edilmelidir. Bunu yapmanın bir anlamda evrensel yolu, çeşitli ritüellerle onların gereksinim duydukları biçimde tasarımlanan şeyleri onlara vermek, yalvarıp yakararak gönüllerini hoş tutmak ve onlar adına kan akıtmak, yani kurban sunmaktır.

Özetle eski Türk boylarında da kurban, tapınıma dayalı yönüyle tam anlamıyla ötedünya tasarımıyla iç içe olup, temelde iki yönlü "Ben vereyim, sen de bana ver" ilkesiyle işlerlik kazanmaktadır. Ancak, diğer toplumlarda olduğu gibi eski Türk boylarındaki tüm kurbanlamalarda salt bu ilkenin yer aldığını söylemek yanlış olur. Hediye verme ve teşekkür etme, ritüellerin önemli bir parçasıdır. Bu boylarda da ister animistik, ister totemistik, isterse şamanistik esaslı olsun kurban toplumsal yönüyle toplum birliğine süreklilik kazandırıcı; dayanışmayı artırıcı; tinsel yapıyı güçlendirici ve kuşaklar arasında bağ kurma işlevlerini yerine getirmektedir.

V. BÖLÜM
Günümüz Anadolu'sunda Kanlı Kurban Ritüelleri

Konuyla İlgili Ön Çalışma

Bu araştırmaya başlanırken yazılı kaynaklarla ilgili tarama elden geldiği ölçüde kapsamlı tutulmaya çalışılmıştır. Yurtdışı taramalar son on yıllık dönemle ve "Anadolu'da Kurban" kavramıyla sınırlandırılmıştır.

Yabancı yayınlarda doğrudan bu konuyla ilgili yazılı kaynağa rastlanmamış, Türkçe yayınlardaysa konunun süreli yayınlarda makale; çeşitli kitap boyutlu çalışmalarda kimi kez bir ana başlık kimi kez de bir alt başlık altında ele alındığı görülmüştür. Yazılı kaynakların taranması sırasında konuyla ilgili görünen bir çalışma Güngör Dilmen Kalyoncu'nun *Kurban* adlı oyun kitabıdır. Yapıt, Yunan mitolojisindeki *Medeia* motifinin Türk kültürü içerisinde işlenmesi üzerine dramatik bir çalışmadır. Gerek *Medeia* gerekse *Kurban*'daki ana tema, kocanın karısı üstüne bir başkasıyla evlenmek istemesi, yani çok eşli evliliğin doğurduğu rahatsızlık konusuna temellendirilmiştir. Euripides'in kaleme aldığı *Medeia* Ahmet Hamdi Tanpınar tarafından 1943 yılında dilimize kazandırılmıştır. Ancak, gerek Euripides'in *Medeia*'sında gerekse Kalyoncu'nun *Kurban*'ında geçen öldürme olguları bizim anladığımız anlamda kurban (doğaüstüne sunu) olmaktan uzaktır. Her iki yapıtta da kurban olarak nitelendirilen olgu, doğrudan kocadan öc almaya dayalı çocukların öldürülmesi olayıdır. Bunun bir cinayet olduğunu, yaklaşık İ.S. II. yüzyılda yaşamış olan İskenderiyeli Aelius Theon'un *Progymnasmata* adlı eserinde tartıştığını Eliade'de görüyoruz. (Bkz.: Eliade, 1993: 144-145)

Araştırmamız sırasında yazın, sinema, halk müziği alanları-

na girmekten kaçındık. Ayrıca, saptayabildiğimiz kadarıyla 9.6.1988 ve 13.10. 1990 tarihlerinde Anadolu'da meydana gelen ve çeşitli tarikatlarla ilişkilendirilen, iki babanın kendi ifadelerine göre "kurban ettikleri" çocuklarını kesme olaylarını kurban etmekten çok sapkın iki davranış olarak görüp konuya eğilmedik.

Yurtiçi yayınlarda kurban olgusu daha çok dinsel yönden ele alınmış bir görünüm sergilemektedir. Kurbanla ilgili kitap ya da broşür boyutlu bu yayınlar, konuyu dinsel buyruklar açısından ele almakta, bu eylemde bulunacak inananların nelere dikkat etmeleri, neyi nasıl yapmaları gerektiği konularını dinsel kaynaklara ve tarihsel örneklere dayanarak açıklamaktadırlar.

Yazılı kaynakların incelenmesi çalışmaları tamamlandıktan sonra, alana dayalı gözlemin gerçekleştirilebilmesi için konumuza uygun düşeceği kanısına vardığımız tamamı açık uçlu sorulardan oluşacak görüşme cetvelinin hazırlanması çalışmalarına başlanmıştır. Görüşme cetveli görüşmeciye yönelik bir sayfalık yönergenin ardından, kaynak kişi künyesine ilişkin sorularla Anadolu'da kurban sunma biçimleri, amaçları, kurbana değgin inançlar ve kurbanın işlevlerini saptamaya yardımcı olacağı kanısına vardığımız 7 grupta toplam 56 sorudan oluşmuştur. İlgili cetvel, çalışmanın sonunda belirttiğimiz yerleşim birimlerinin bir bölüğünde bizzat tarafımızdan, bir bölüğünde de DTCF Halkbilim Anabilim Dalı son sınıf öğrencileri tarafından uygulanarak konuya ilişkin veriler derlenmeye çalışılmıştır.

Anadolu'nun Konumuz Açısından Bugünkü Durumu

Anadolu'nun, geçmiş zaman içinde çok sayıda kültürün doğurganlığını yapmış toplumlara yurt olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir. Ve yine bu topraklar üzerinde gelmiş geçmiş tüm toplumlar, biri diğerinin kalıtçısı olarak kendinden önceki toplumun ve toplumların gerek özdeksel gerekse tinsel varlıklarının kimilerini olduğu gibi, kimilerini kendininkine uydurarak alırken, kimilerini de dışlamıştır. Bu kültürel kalıt alışverişi sonucunda, yaşamını sürdüren toplumun kültürü hiçbir zaman o toplumun salt kendi öz kültürü olarak kalmamış, sürekli bir bireşimin ürünü olarak değişimini sürdürmüştür. Böylece, günümüz Anadolu'sunun sosyo-kültürel yapılanması ortaya çıkmıştır.

Anadolu'nun yukarıda ana hatlarıyla çizmeye çalıştığımız bugünkü toplumsal/kültürel görünümü içinde dine dayalı inanç çeşitliliği, kurban konusunda da kendisini göstermektedir. Bu çeşitlilik içinde, dinsel farklılık bir yana sadece Müslüman topluluğun (sayılarını kesin olarak saptayamadığımız) mezhep ve tarikat çokluğu bile konumuz açısından çok geniş bir boyuttadır. Bu nedenle, Anadolu'da kurban konusundaki bu çalışmamızı, katılarak gözlemlerde bulunduğumuz Sünni topluluk ile, pek azına katılma olanağı bulabildiğimiz Alevi-Bektaşi topluluğun kanlı kurbanları üzerinde yoğunlaştırdık. Böylece, bir yönüyle Müslüman ortodoks ve heterodoks inanç sistemleriyle bunlara ilişkin uygulamalar açısından son derece zengin bir görünüm sergileyen, diğer yönüyle yalın bir ritüel olan kanlı kurban olgusunu ortaya koymaya çalışacağız.

Kurbanın genel olarak sınıflandırılmasıyla oluşan kanlı ve kansız ayrımındaki kurban sunumunun günümüz Anadolu'sundaki amaç ve uygulanış çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda, bu kurbanlamalara dayalı ritüellerin aynı din ancak farklı yol üyesi gruplarda kimi farklılıklar gösterdiği gözlemlenmektedir. Bu gözlem bizi, Anadolu'da Müslüman topluluk içinde İslamiyet'e dayalı gibi görünen kurban ritüellerinin bir bölüğünün salt bu din kökenli olmayıp, eski kültürlerden öğeler barındırdığı ve halka özgü dindışı geleneklerle, yine halka özgü düşgücünün kurbana değgin ritüelleri biçimlendirdiği kanısına götürmektedir.

Anadolu'daki Kanlı Kurbanlamaların Yöneldiği Amaçlar ve Bu Amaçlara Dayalı Sınıflandırma

Kurbanın tarihsel durumuna baktığımızda, bu ritüelin yöresel kimi farklılıklar göstermesine karşın bir anlamda evrensel bir uygulanışa sahip olduğunu görürüz. Bu nedenle, genel çizgileri içerisinde ele aldığımızda, günümüz Anadolu'sunda uygulanan kurbanlamalar gerek amaçları gerekse işlevleri açısından diğer toplumlarda uygulananlardan pek de farklı görünmemektedir. Aşağıda ortaya koymaya çalıştığımız Anadolu kurban ritüelleri sınıflandırması, doğrudan bu ritüellerin amaç ve işlevlerine dayanmaktadır.

Kurban olgusuna evrensel boyutuyla baktığımızda, onun yöneldiği amaçların ve ona ilişkin ritüellerin, son tanımın içerdiği üç asal kategoride toplandığını görürüz. Kurban objesinin niteliğine, ona uygulanan işleme ve onun sunuluş biçimine göre ise iki asal kategori ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birisi kanlı kurban, diğeri ise kansız kurban olarak adlandırılmaktadır.

Kanlı kurban: Kimi toplumlarca yaşatıcı gücü, canı oluşturduğuna, taşıdığına inanılan insan ya da hayvan vücudundaki kanın şu ya da bu biçimde doğaüstü tasarım adına akıtılması olayını kapsamaktadır. Kanın akıtılması olayı evrensel biçimleriyle, kan taşıyan kurban objesinin kesilmesiyle (boğazlanmasıyla) olabileceği gibi herhangi bir yerinin kesilmesi; kulak memesi, parmak boğumu, deri, adele gibi küçük bir parçanın koparılması; bir damarın delinmesi gibi işlemlerle de gerçekleştirilebilmektedir. Kansız kurban ise kan taşıyan kurban objesinin kanının akıtılmadan sunulması; başıboş bırakılması (azat edil-

mesi) süt, şarap, bira, rakı vb. alkollü/alkolsüz sıvıların; kimi bitkilerin; çeşitli yiyecek, içeceğin ya da eşyanın yine şu ya da bu biçimde doğaüstü tasarıma sunulması olgusunu içerir. Yaygın olarak hemen tüm kurbanlamalara bir tür ritüel eşlik etmekte ve gerek kurban sunma gerekse buna dayalı ritüelin uygulanması çoğu kez belli yerler, belli zamanlar gerektirmektedir.

Sünni kökenli dinsel kaynaklar, İslamiyet'te dört tür kurban olduğunu belirtmektedirler. Bunlar: *Udhiyye kurbanı, kıran kurbanı, müta kurbanı, ihsar kurbanı* olarak adlandırılmaktadır. Bu kurbanlardan *udhiyye kurbanı* Anadolu'da da uygulanan, kurban bayramlarında kesilen kurbanın adıdır. Burada sözü edilen öteki kurbanlar, hac sırasında sunulan kurbanlardır. (Bkz.: Dilaveroğlu, 1983: 51)

Yine aynı kökenli dinsel kaynaklarda, kurban bayramları dışında sunulan kurbanlar olarak aşağıda değineceğimiz ölüler için ya da ölüler adına sunulan kurbanlarla, *akika (nesike)* ve adak kurbanlarından söz edilmektedir.

Yukarıda alıntısını yaptığımız kurban tanımında (Bkz.: *Dictionary of Anthropology*) konuyla ilgili çeşitli kuramların açıklık getirmeye çalıştığı, amacına yönelik olarak kurban sunma tipleriyle ilgili sınıflandırmaya benzer bir başka sınıflandırma şöyledir:

> *"Yönelmiş olduğu amaçlara göre, kurbanı dört grupta toplayabiliriz. a) İstenilen şeyi elde etmek için sunulan kurbanlar; b) elde edilen şeye teşekkür için sunulan kurbanlar; c) bir günahı, bir kusuru bağışlatmak için sunulan kurbanlar; d) ilk üründen, ilk avdan vb. Yüce Varlık'a sunulan hak kurbanları."* (Örnek,1971 -B-: 88)

Bu sınıflandırmadaki son iki grup, ilk sınıflandırmadaki birinci grubun içeriğindedir. Yani kefaret ve ilk üründen pay verme, doğaüstü güçle ya da güçlerle barışıklığı sürdürme biçimleridir. Örneğin kimi toplumlarda, fal bakmaya değgin kurbanlar sunulmaktadır ki, bu uygulama doğrudan doğruya geleceği öğrenme adına bir istekle ilişkilidir ve istekte bulunma kurbanları sınıfına girmelidir.

Araştırmamız sırasında, Anadolu'da uygulanmakta olan kanlı kurbanlamaların yöneldikleri amaçların ve ritüellerin uygulamaya dayalı çeşitliliğinin, Anadolu Müslümanlarının ortodoks ve heterodoks grupları arasında var olan inanç farklılıklarından kaynaklandığını gözlemledik. Anadolu'daki Müslüman ortodoks grupların konumuzla ilgili ritüellerinin dışa açık bir yapıda olmasına karşın, heterodoks grupların bazı ritüellerinin grup (cemaat) dışına kapalı olması, gözlem için katılımın olanaksızlığı bu konudaki bilgilerin yazılı kaynaklardan sağlanması zorunluğunu getirmiştir. Bu nedenle, gerek görsel gerecin sağlanmasında gerekse alana yönelik gözlemlerde heterodoks gruplara değgin veriler tam bir açıklık kazanamadığı için bunların değerlendirilmesinde çekimser davranılmıştır. Gerek dinsel kaynaklarda gerekse Anadolu halkı arasında saptadığımız kurban türlerini sınıflandırdığımızda şöyle bir görünüm ortaya çıkmaktadır.

Çeşitli Kurban Sunma Motifleri ve Anadolu'daki Uygulamaların Bunların İçindeki Dağılımı

A. İstenilen Şeyi Elde Etmek İçin Sunulan Kurbanlar: "İstek Kurbanları"

Anadolu'da günümüzde de bir umar olan yağmur duası ritüelindeki kurban sunma motifi ile geleceğe yönelik *kaza, bela defi* için sunulan kurbanlar bu gruba girmektedir.

B. Elde Edilen Şeye Teşekkür İçin Sunulan Kurbanlar: "Şükür ya da Adak Kurbanları"

Günümüz Anadolu'sunda daha çok adak (Arapça *nezir*) kavramı kapsamına giren kurbanlamalar bu sınıf içinde yer alırlar. Bu grup kurbanlamaların birinci gruptakilerden farkı, gerçekleşmesi istenen dileğin karşılığının peşin olarak ödenmeyip, dilek gerçekleştiğinde ödenmesidir. Örneğin, doğması adına kurban adanan çocukların doğumundan sonra; herhangi bir dileğin -ev, araba, traktör, biçerdöver vb. sahibi olmak gibi- gerçekleşmesinin ardından; hastalıktan kurtulma, evlenme, uzun yolculuklardan, askerden gelme, herhangi bir olaya dayalı olumlu olumsuz etkinin ya da durumun ortaya çıkması gibi isteklerin gerçekleşmesi üzerine daha önce sözü verilen, adanan kurbanlar bu grupta yer alırlar. (Bkz.: Bu çalışma, "Çapar Köyünde Adak Kurbanı"; Adak'la ilgili geniş bilgi için bkz.: Tanyu, 1965)

C. Doğaüstü Güç ya da Güçlerle Barışıklığı Sürdürmeye Dayalı Kurbanlar

Anadolu kurban ritüelleri arasında en yaygın olarak görülen, kurban bayramında sunulan kurban bu sınıfın asal öğesidir. "*Kuran*'da Kurban Konusu" başlığı altında değindiğimiz Müslümanlara yönelik bu buyrukta eylemin Tanrı için olduğu vurgulanmaktadır. Kurban bayramı ritüelini ayrı bir başlık altında ele alacağız.

Doğaüstü güç ya da güçlerle barışıklığı sürdürmeye dayalı kurbanlamalar çeşitli alt başlıklara ayrılabilir. Bu alt başlıklar içinde en yaygın olanları *kefaret* kurbanlarıyla *hak kurbanları* da denen ilk üründen pay verme kurbanlarıdır.

D. Bir Günahı, Bir Kusuru Bağışlatmak İçin Sunulan Kurbanlar: "Kefaret Kurbanları"

Daha çok dinsel normların bilerek ya da bilmeyerek çiğnenmesi karşılığında, ilgili normun yaptırımına dayalı olarak sunulan kurbanlar bu sınıfta yer alırlar.

Anadolu'da yaygın olarak görülen, geçirilmiş bir kazanın ya da art arda ortaya çıkan tersliklerin nedeni çoğu kez bilerek ya da bilmeyerek işlenmiş bir kusura, dinsel bir normun çiğnenmesine yorumlanırken kimi kez de doğaüstünden gelen birtakım olumsuzlukların yoğunlaşmasına bağlanır. Böyle durumlarda Anadolu insanı ya yoksullara sadaka vererek ya da kurban adına kan akıtarak olumsuz etkilerden sıyrılabileceğine inanır. İşte bu amaçla gerçekleştirilen kurbanlamalar bu grupta yer alırlar.

Bunlar dışında dinsel kaynaklar arasında bulduğumuz, tam anlamıyla bu sınıfa giren, hac görevinin yerine getirilmesi sırasında çiğnenen dinsel normların yaptırımları olan kurbanlamalar da bu grupta yer almaktadır. Ancak bunlar, Anadolu kaynaklı olmadıkları için bu konuda aşağıdaki alıntıyla yetindik:

> *"1) Kurban (cezasını) gerektiren cinayetler şunlardır. Bulûğa ermiş bir kimsenin (hac esnasında) azalarından herhangi birisine koku sürmesi, başına kına yakması, zeytin yağı, (briyantin ve) benzeri şeylerle saçını yağlaması, tam bir gün dikili (elbise) giymesi, başını örtmesi, başının dörtte birini tıraş etmesi, aynı yerde iki el ve iki ayağının tırnaklarını kesmesi, haccın vaciplerinden birini terk etmesi."* (Şurunbilâllı, 1965:179-180)

İlgili kitapta bunlara ek olarak altı maddede toplanan uygulamaların da kefaret anlamında kurban kesmeyi gerektirdiği belirtilmektedir.

Yine, hac sırasında kurban bayramında kesilmesi gereken "şükür kurbanı"nı bayramın ilk üç gününde Harem de Mekke ve civarında kesmeyen hacının, bu kurban dışında bir de ceza kurbanı kesmesi gerekmektedir. (Bkz.: Aydın, 1991: 135)

E. İlk Üründen, İlk Avdan vb. Yüce Varlığa Sunulan Kurbanlar: "Hak Kurbanı"

Bu gruba giren kurbanları Anadolu'da görmüyoruz. *Tevrat*'ta bu gruba giren kurban sunma örnekleri açık bir biçimde belirtilmektedir. (Bkz.:Bu çalışma, "*Tevrat*'ta Kurban Konusu")

Uzakdoğu Asya, Avustralya, Afrika, Kuzey ve Güney Amerika etnik gruplarında bu sınıfa giren sayısız örnek bulunmaktadır. Örneğin, araştırma sırasında bilgisine başvurulan Guatamela'lı bir öğrenci, köylerinde ilk mısır ve ilk sebze ürünlerinin toplanıp yakılarak Tanrılara sunulduğunu belirtmiştir.

> *"İlginç bir kurban şekli olan hak kurbanı, hemen hemen bütün ilkellerde görülmektedir. Elde edilen ilk ürün, ilk av, onu insanlara gönderen Yüce Varlık'ın hakkıdır. "* (Örnek, 1971-B-: 88)

F. Gruplararası İlişki, Akika Kurbanı ve Törenlik Şölenlik Kurbanlar

Yöneldiği amaçlar açısından aynı anda bu grupların iki hatta üçüne birden giren kurbanlamalar vardır. Bir inşaata başlarken ve inşaat bittikten sonra sunulan kurbanları bu tipe örnek gösterebiliriz. Bu tipte amaç, inanç sistemlerine göre farklılık göstermektedir. Örneğin böyle bir kurban, Anadolu'da başlanacak bir işin o noktaya gelmesine ilişkin teşekküre; başlanmış bir işin kutsanmasına; kazasız belâsız başarılmasına; alınmış bir eşyanın ağız tadıyla kullanılmasına yöneliktir. Tylor'un İskoçya, Almanya, Danimarka, İtalya gibi pek çok Avrupa ülkesi ile Güney ve Kuzey Asya, Afrika, Polinezya halklarının kimi söylencelerindeki ya da kimi gerçek anlamdaki ev, kilise, sur, kule, şato, köy girişi gibi yapıların temellerinin atılması sırasında sunulan kurban anlamında insan ya da hayvan kanının akıtıldığına ilişkin olarak verdiği örnekler, ilgili yerin kötü ruhlardan arındırılmasına; kötü ruhların bu yerlere musallat olmamasına yöneliktir. (Bkz.: Tylor, 1920 1.c. 104-107)

Eliade, inşaat kurbanlamalarını, çeşitli toplumların evrenin yaradılışıyla ilgili söylencelerine bağlamakta,"Temel atma eylemi evrenin yaratılışı eylemini tekrarlamaktadır." (Eliade, 1991: 35) biçimli açıklamasıyla, çeşitli amaçlara yönelik inşaatların yerlerinin seçiminde ve inşaata başlarken sunulan kanlı kurbanlara açıklık getirmektedir. Ona göre:

> *"Bir 'inşaatın' sürebilmesi için (ev, tapınak, teknik yapı vb.), ruha bürünmesi, aynı anda hem bir hayat, hem de bir ruhun ona verilmiş olması gerekir. Ruh aktarımı ancak bir kanlı kurban verilmesi yolu ile mümkündür."* (Eliade, 1991: 36-37)

Batı dünyasında ve çeşitli toplumlarda görülen ev ruhları, cinli, perili ev ya da bina inançları Anadolu Müslümanları arasında pek görülmemektedir. Ancak son zamanlarda birtakım cin kovucular, kâhinler, medyumlar kısaca doğaüstüyle ilişkide olduklarını medya aracılığıyla halka duyuran ve bu kanalla bir-

takım çıkarlar sağlayan kimi kişiler, medyanın da akıl almaz desteğiyle Anadolu insanının az da olsa var olan bu tür sapkın düşüncelerini pekiştirip geliştirmede büyük rol oynamaktadırlar.

Anadolu'da Kurban Bayramı dışındaki kanlı kurban uygulamalarının dinsel buyrukla hiçbir ilişkisi yoktur. Bunlar, bütünüyle halk tarafından din ile ilişkilendirilmiş, değişik neden ve kökenli taklide dayalı ritüellerdir.

Özellikle Anadolu'da yaygın olarak görülen bir inşaata başlarken sunulan kurban, inşaatın *kazasız belasız*; kısa sürede; zorluk çıkmaksızın tamamlanması dileğine yöneliktir. Burada, büyünün çalışma prensiplerinden biri olan, tasarımlanan bir olumsuzluğu benzeriyle önleme ya da etkisizleştirme temel düşüncesi yatmaktadır. Buna göre, kurban sunularak kan akıtılmazsa, insan kanı akabilir. İnşaat tamamlandıktan sonra sunulan kurban, bir yönüyle birincinin amacına ulaştığına ilişkin şükür kurbanıdır, diğer yönüyle de inşaatın kutsanarak, içinde *ağız tadıyla yaşamaya* yönelik dileğe ilişkindir.

Anadolu'da ev, kanal, tünel, köprü, baraj vb. inşaatların temeline kesilen kurbanlar, yeni alınan otomobil, otobüs, kamyon, traktör, biçerdöver vb. bir gereç için kesilip, kanının bu gereçlerin bir yerine ya da sahibinin genellikle alnına sürüldüğü kurbanlar bu grupta yer alırlar. Bu kurbanlamalar bir yönüyle adak kurbanları sınıfına girerken diğer yönüyle şükür kurbanları sınıfına ayrıca, kutsama kurbanları sınıfına girerler. Akıtılan kanda var olduğu tasarımlanan kutsallık, kökleri çok eskilerde olan kanın ilgili yere sürülmesiyle, büyüdeki temas prensibine dayalı olarak eşyaya ya da eşyayı kullanacak olana geçirilmektedir.

Kimi kaynaklar, sınıflandırmamızdaki (B) grubuna giren adak kurbanlarında, kurban etini kurbancının yememesi gerektiğini vurgulamaktadır. (Bkz.: Bilmen, 1947: 423; Aydın, 1991: 137)

> *"Adak kurbanının eti, gerek adayana ve gerekse adayanın çoluk çocuğuna ve şer'en nafakalarını vermiye mecbur olduğu kimselere haramdır, yenmez. Eğer yerlerse yedikleri*

mikdarın yerine o değerde sadaka vermeleri lâzımdır." (Feyzi, 1951: 14)

Adak konusundaki detaylı çalışmasıyla tanıdığımız Tanyu, konuyla ilgili çeşitli kaynakları da değerlendirerek, bireysel adak kurbanlarında bunun aksine bir durumla karşılaşmadığını, ancak Anadolu'da toplulukça yerine getirilen adak kurbanlarında bunun aksi uygulamaları göstererek, kesin bir şey söylemenin Anadolu genelinde detaylı bir araştırma sonucunda olanak kazanacağı kanısını belirtmektedir. (Bkz.: Tanyu, 1967: 8-18) Bizim yapmış olduğumuz alana dayalı araştırmada yaygın biçimde gördüğümüz durum, adak kurbanının etinin adakçı ve ailesi tarafından yenmemesi biçimindedir. Ancak, söz konusu adaklar bireysel adaklardır. Tanyu'nun bulgusunu doğrular bir örnek için (Bkz.:Bu çalışma, "Çapar Köyünde Adak Kurbanı")

Şükür kurbanı sınıfına sokulan bir kurban tipi de *akika (nesîke)* kurbanıdır. Bu kurban Arap kökenlidir. Herodot'un da benzer bir gelenekten söz ettiği bilinen bu uygulamanın (Bkz.: *Ency. of Religion and Ethics*, IX.c.31) din aracılığıyla Anadolu'ya geçtiği anlaşılmaktadır.

Bu tipe dayalı ritüel, yeni doğan çocuğun doğumunu izleyen 7. günde (bazı kaynaklarda 7., 14., 21. ve 24. günlerden birinde, ya da erginlik dönemine kadar olan zaman içinde) çocuğun adının duyurularak, başının tıraş edilmesi sırasında kanlı kurban sunulması olarak betimlenmektedir. *Akika* yeni doğmuş çocuğun saçı anlamına gelmektedir. Kesilen saç ağırlığınca altın, gümüş ya da bunların karşılığı para sadaka olarak dağıtılır. Adına kurban sunulacak olan çocuğun cinsiyeti önemli değildir. Bu tören, dinsel kaynaklarda yukarıdaki gruplardan ikinci gruba, şükür kurbanları içine sokulmaktadır. (Bkz.: Feyizli, 1988: 151; Feyzi, 1951: 15; Aydın, 1991:137-138: *Ency. of Religion and Ethics*)

Kanımızca Arap kökenli olan *akika kurbanı* etnolojik anlamda iki amaca yöneliktir.

A) Bu kurban, çocuğun gelecekteki kişiliğini simgeleyecek olan ve onun içerdiği anlamla çocuk arasında yazgısal bir bağ

olduğu tasarımlanan adı ile ilişkili olup, ad koyma ritüelinin bir parçasıdır. Ad koyma, doğum, sünnet, evlenme, askere gitme, ölüm gibi insan yaşamındaki geçiş dönemlerinden birisidir. Bu geçişin de diğerleri gibi kutsanıp, kutlanması doğaldır. Bizi böyle bir kanıya götüren Arap kökenli bu uygulamada çocukların cinsiyetlerinin göz önünde bulundurulmamasıdır. Oysa, eski Arap toplumunda kız çocuk makbûl olmadığı gibi, bazen, doğar doğmaz öldürüldükleri de bilinmektedir. Bu nedenle, kız çocuğu için böyle bir ritüelin yapılması ancak ad koyma gelenekleriyle ilişkilendirilebilir kanısındayız. (Ad koyma ve buna bağlı ritüelle ilgili olarak bkz.: Örnek, 1977: 149-160)

Konuyla ilgili saç kesme pratiğine değgin olarak Frazer'de bulduğumuz bir örnek dikkat çekicidir.

> *"Uganda'da çocuk bir ad alıncaya kadar saçı kesilmez. Eğer saç kazara kesilirse, kesilen saç, başa şu ya da bu biçimde tutturulur."* (Frazer, 1955: 265'den Roscoe, 1902: 30)

B) *Akika kurbanı*'nın yöneldiği ikinci bir amaç, doğan çocuğu yaşamayan ailelerin, yaşatmayla ilgili olarak çocuğu doğaüstü bir güce adaması ya da çocuğu bir başka aileye sembolik olarak satması pratiklerine eşlik etmesidir. Her iki pratiğin de örneklerine Anadolu'da rastlıyoruz. Bu pratiklerde eğer çocuk bir yatıra, tekkeye adanmışsa o yatırın ya da tekkenin adının çocuğa verildiğini; satma pratiği söz konusuysa kız çocuğa *Satı*, erkek çocuğa *Satılmış* adlarının verildiğini görüyoruz. (Bkz.: Örnek, 1977:149-160) Bununla ilgili olarak da yine Frazer'da şu örneği buluyoruz.

> *"Bugün Suriyeli bir anne, bazan çocuğunu Hannah gibi bir tanrıya adar. Çocuk, belli bir yaşa geldiğinde saçları kesilir ve tartılır. Saç ağırlığınca para dağıtılır. Eğer çocuk bir Müslümansa gelecekte derviş olmaya, Hıristiyansa rahip olmaya adanır."* (Frazer, 1955 3.c.: 263'den Curtiss, 1902: 153)

Bize göre bu son örneğin, Anadolu'nun geleneksel kesiminde saptanmış olan çocuğu yaşatma pratiklerinden hiçbir farkı yoktur.

Akika kurbanı'nın temelinde, çocuğun doğumu adına "şükür" düşüncesi yanısıra ad koyma ve çocuğu yaşatmaya dayalı dinsel-büyüsel bir uygulama yatmaktadır.

Bizim, Anadolu'da geçmişe ilişkin olarak Malatya, Kadınhanı/Konya ve Samsun'da saptadığımız *akika kurbanı* örneklerinde, doğumu izleyen 7. gün kuralına pek uyulmadığı görülmüştür. 1957 yılında İstanbul'da yapılmış bir derlemede de *akika kurbanı*'ndan söz edilmektedir. İlgili derlemede, kurbanın zamanı olarak doğumdan itibaren bir yaşma kadar olan zaman dilimi gösterilmekte; ailenin maddi durumunun uygun olması vurgulanmakta; erkek çocuklar için 2, kız çocuklar için 1 kurban kesildiği belirtilmekte; kurban etinin hiçbir parçasının evde kalmadığı, hepsinin dağıtıldığı açıklanmaktadır. (Bkz.: Ilgaz, 1957: 1482) Bu da bize, *akika kurbanı*'nın bir adak kurbanı olduğunu göstermektedir. Gerçi, adak kurbanı da bir tür şükür kurbanıdır. Ancak *akika kurbanı*, çocuğun doğumundan çok yaşamasına yöneliktir.

Frazer'da bulduğumuz, çeşitli toplumlarda çocuk saçma verilen önem ve ona dayalı işlemler, bir bakıma saç ile yaşatıcı güç arasında kurulan tasarımsal ilişkiye dayanmaktadır.

Günümüz Anadolu'sunda yaygın olarak görülen bir kurbanlama da resmi bayramlar, bir yörenin düşman işgalinden kurtuluşu gibi özel kutlama günlerinde ya da bir yüksek bürokratın herhangi bir nedenle bir yerde karşılanması, uğurlanması sırasında kesilen kurbanlardır. Bu tür hayvan kesimlerinin genel ve yaygın olan inanca göre dinsel bir yönü yoktur. Bu uygulama, temelde olayın kutsanmasına yönelik gibi görünmesine karşın, kurbanın işlevlerinden herhangi birisine sahip olmaması ve kurbanlığın bizzat kurbancı mülkiyetinden doğaüstüne aktarılmaması onu kurban anlayışı dışında tutmamızın iki asal nedenidir. Bu kurbanlamaların istisnaları içinde bizim anlayışımıza ters düşen uygulamalar var gibi görünse de, bunların genel uygulanım anlayışını değiştirmeyeceği kanısındayız. Yaygın olarak görülen bu uygulamalarda aynı anda ve aynı yerde kurban edilen hayvanların sayısı oldukça çoktur. Çünkü bunlar yukarıda da değindiğimiz gibi adına kurban sunulanın

değil belki de aralarında hiçbir kan ya da akrabalık bağı bulunmayan kişilerin mülkiyetindedir. Öğrendiğimiz kadarıyla, günümüzde bu tür kurbanlamaların altında yatan ana neden, yöre kasaplarının bu uygulamada kestikleri hayvanlar için mezbaha ücreti, belediye vergisi gibi birtakım ödemeleri yapmamaları, kestikleri hayvanları yine dükkânlarında satmalarıdır. Bu açıklama Uşaklı bir kasap tarafından yapılmıştır. Bu tür kurbanlamaları çalışma konumuz dışında tuttuk.

G. Ölü İçin Kurban Sunma

Anadolu'nun hemen her yöresinde görülen bu kurban, daha çok ölmüş bir yakın adına Tanrı'ya sunulmaktadır. Burada olumlu bir dinsel yaptırım olarak kabul edilen *sevab*'ın, ölünün ruhuna bağışlanacağı inancı vardır. Bu uygulama dinsel açıdan kendi içinde üç gruba ayrılmaktadır.

A. Bir kimsenin ücretini kendisinin ödeyerek, satın aldığı bir kurbanlığı bayram günlerinde ya da herhangi bir günde ölmüş kişi adına kurban etmesi.

B. Bir kimsenin, ölümünden sonra kendisi adına kurban kesmelerini vasiyet ettiği, varislerinin kurban bayramının ilk üç gününde sunduğu kurban.

C. Ölen bir kimsenin mirasıyla alman kurbanın, yine kurban bayramının ilk üç gününde ölen kişi adına sunulduğu kurban.

Bu kurbanlamalardan son ikisinde kurbanın kesilmesine aracı olan, kurban etinden yememektedir. Üç uygulamada da kurbanlıkta aranan özellikler, Kurban Bayramında sunulan kurbanlıkta aranan özelliklerle aynıdır. Bu kurbanlardan birinci gruba girenler, varsıl aileler arasında oldukça yaygındır. Daha çok kurban bayramı arifesinde gerçekleştirilen bu kurbanla ilgili olarak dinsel kaynaklar, kurbanı sunanın kurban etinden yiyebileceğini belirtirlerken yaygın olan uygulamada kurbanlığın etinin tamamı dağıtılmakta ya da uygun görülen bir kuruma verilmektedir.

Yazılı kaynaklar arasında saptadığımız, sınıflamamızda ölü

için kurban sunmanın birinci grubuna giren uygulamaya *sin kurbanı* adının verildiği Mahmutgazi köyünde de, bu kurbanın arife günü kesildiği ve etinin tamamının fakirlere dağıtıldığı belirtilmektedir. (Bkz.: Tuğrul, 1974: 6871) Dilimizde *sin* sözcüğü, ölünün gömüldüğü yer, gömüt, mezar, kabir anlamlarını karşılamaktadır.

Bunlar dışında, katılanlar adına mezhep ve tarikat ayrımı pek gözetilmeksizin, kutlu kabul edilen bir yerin ziyareti sırasında sunulan kurbanlar vardır. Bu türde ilgili yerin kutluluğu, değişik mezhep ya da tarikat üyelerince benimsenmiş olabileceği gibi sadece birince kabullenilmiş de olabilmektedir. Alandan derlediğimiz örnekler arasında yer alan Doğu, Kuzeydoğu ve Kuzey Anadolu'da "Ot yolma şenlikleri" öncesinde, sırasında belirli ziyaret yerlerine kurbanlar sunma pratikleri bu grupta yer almaktadır. Ayrıca, örneğin Kaz Dağı'nda Sarı-Kız ziyareti Tahtacı gruplarca gerçekleştirilirken, Ankara:Beypazarı, Nallıhan; Bolu: Mudurnu; Ceyhan; Erzurum; Erzincan; Elazığ; Çankırı; Çorum, Niğde, Kırşehir çevresindeki ziyaret yerleri çeşitli gruplar tarafından kutlu kabul edilmektedir. Bu tür kurbanlamalar, günümüz Anadolu'sunda daha çok bahar bayramı kutlamalarına dönüşmüştür. Bu nedenle de, eskiden yaşanılan yere uzaklığına bakılmaksızın mutlaka gidilen bu kutlu yerlerin çoğuna günümüzde uzak yerleşim birimlerinden katılım azalmış olup, bu ritüeller küçük değişikliklerle yaşanılan yerlerde gerçekleştirilir olmuştur. (Bkz.: Boratav, 1973: 278-282)

Eliade, dinsel bayramların neliği ile ilgili şöyle bir açıklama yapmaktadır:

> *" 'İlkel' uygarlıklar düzeyinde insanın yaptığı her şeyin insanaşırı bir modeli vardır; bayram zamanının dışında bile insanın hareketleri, tanrılar ve efsanevi atalar tarafından saptanmış örnek modelleri taklid etmektedirler. Fakat bu taklid giderek daha az doğru olma tehlikesini taşımaktadır; model bozulma, hatta unutulma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Tanrısal eylemlerin devrevi güncelleştirilmesi olan bayramlar, insanlara modellerin kutsallıklarını öğretmek için vardırlar."* (Eliade, 1991: 66)

Anadolu'da en yaygın olarak görülen kurban ritüeli İslami kökenli olup, dinsel buyruktan kaynaklanan, Hicri takvime göre "Zilhicce" ayının onuncu günü başlayıp dört gün süren Kurban Bayramının ilk üç gününde gerçekleştirilmektedir. Bu ritüelde, kurban olarak sunulacak hayvanın belirli özelliklere sahip olması koşulu aranmaktadır. Yine bu ritüel için kurbancının tinsel ve özdeksel durumu; ritüelde uyulması gereken dinsel/toplumsal koşullar; kurbanın kesiliş biçimi; kesici aygıtın özellikleri; kurban etinin dağıtılması; artan kısımlara neler yapılacağı gibi konular dinsel açıdan en ince ayrıntılarına dek betimlenmiştir. (Bkz.: Aydın, 1991: Bıyık, 1973: Bilmen, 1956: Dilaveroğlu, 1983: Evliya Efendi, 309 "M. 1893": Feyizli, 1988: Feyzi, 1951: Güvenç, 1990: Sancaktar, 1988: Selen, 1985: Şurunbilâllı, 1965: Yavuz, 1978: Yüceler, 1985)

Anadolu Müslüman topluluğu arasında görülen bu ritüel, dinsel kökenli oluşu nedeniyle, daha önce değindiğimiz toplumsal/kültürel kurumların üyelerini birörnek kılma çabaları sonucu tüm İslam dünyasında hemen hemen aynı biçimde uygulanmaktadır. Yukarıda değindiğimiz kurbanlamalarla bu ritüel arasında uygulanma zamanları açısından tek fark, bu ritüelin belirtilen üç gün içinde gerçekleştirilmesi zorunluğudur. Yukarıda belirtmediğimiz, diğer kurbanlamaların uygulanma zamanları konusunda herhangi bir koşul getirilmemiştir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz birörneklik durumunu Anadolu' nun 64 yerleşim biriminde uyguladığımız 140 görüşme cetveli sonuçları ortaya koymaktadır. Görüşme yapılan kaynak kişilerin ilgili sorulara verdikleri yanıtlar, sanki tek bir kişinin yanıtıymışcasına benzerlik göstermektedir. Daha önce belirttiğimiz 7 grup, 56 sorudan oluşan görüşme cetvelindeki yanıtların farklılık gösterenleri sırası geldikçe belirtilecektir. Bu kurban ritüelleri dışında, dinsel kökenli olan hac kurbanı vardır. Çeşitli dinsel içerikli kaynaklarda ayrıntılı bir biçimde betimlenen bu ritüeli, Anadolu'da uygulanmadığı için çalışma sınırlarımız dışında tuttuk.

Bugünkü Anadolu halkı arasında yer alan, çeşitli kaynakların Müslüman heterodoks grup olarak betimlediği Bektaşi-Alevi'ler arasında görülen kurban ritüelleri halkbilimsel açıdan çok zengin bir görünüm sergilemektedir. Bizim birkaçı dışında bizzat katılıp gözlemleyemediğimiz, ancak haklarında yazılı kaynaklardan bilgi edindiğimiz bu ritüellerin konumuz açısından kimi önemli gördüğümüz noktalarını ele almaya çalışacağız. Söz konusu ritüeller göründüğü kadarıyla yöresel farklılıklara sahiptirler ve biz bu konuyu ele alırken birtakım yanlışlar yapabiliriz.

A. Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüellerinin İşlevleri

Anadolu'daki kanlı kurban ritüellerinin işlevleri, evrensel boyuttakilerden pek farklı değildir. (Bkz.:Bu çalışma, "Ritüellerin İşlevleri") Sünni topluluğun dinsel buyruk adına sunduğu en

yaygın kanlı kurban, kurban bayramında sunulan kurbandır. Günümüzdeki uygulanış biçimiyle bu kurban sunma, kurbanlığın belirli günlerde kesilmesi ve ilk örneği taklide dayalı dinsel yönü dışında eylem yönünden fakir bir görünüm sergilemektedir. Bu görüş Pertev Naili Boratav tarafından da vurgulanmaktadır. (Bkz.: Boratav, 1973: 253)

Dinsel bir bayram olan kurban bayramı günleri günümüz takvimde sabit bir noktada yer almamasına karşın ülkemizde resmi tatil olarak kabul edilir. Hatta dinsel bayramlarımızın başladığı günün bir gün öncesi olan arife günü de resmi anlamda yarım gün tatildir. Bu durum, etnolojik anlamda, bir ülkede yasaların (formel normların) geleneklerle (informel normlarla) uygunlaştırılmasına ilişkin güzel bir örneği oluşturmaktadır. Dinsel boyutta da olsa doğrudan halk bayramı olan Kurban Bayramı boyunca öncesi ve sonrasında iç pazarın, özellikle canlı hayvan pazarının diğer günlere bakarak daha bir hareket kazanması; çeşitli nedenlerle köy kent, kent kent, ülke ülke arası yatay hareketliliğin yoğunlaşması; çeşitli maddelerin tüketiminin bir anda artması, arz ve talep yasası gereğince üretimi artırma gereksinimini ortaya çıkarması bu bayramın asal işlevleri arasında sayılabilir

Bu bayramın sosyal ilişkiler açısından işlevleri ise oldukça belirgindir. Dinsel buyrukta yer alan, kurban etinin yakın akraba ve konu komşu ile paylaşılması koşulu toplumsal dayanışmayı artırıcı ve sürdürücü işlevin kaynağını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, yine yakın akraba ve konu komşunun ziyaret edilmesi, küslük ve kırgınlıkların ortadan kaldırılmasına; yüz yüze ilişkiler ağının genişletilmesine; unutulmuşluk ya da umursanmazlık duygu ve düşüncelerini nisbeten ortadan kaldırmaya ilişkin doğrudan ya da dolaylı işlevleri yerine getirmektedir. Ayrıca, ziyaret edenlerle edilenler arasında (daha çok çocuklara yönelik olarak) hediyeler verilmesinin, bu ilişkilerin sürdürülmesini artırıcı işlevi de vardır.

Anadolu'da Kurbanlıklar ve Bunlarda Aranan Özellikler

Çeşitli toplumlarda doğaüstü güçlere sunulan kurban türleri son derece zengin bir tablo sergilediği gibi, geniş kapsamda ele alındığında Anadolu'da sunulan kurbanların da çeşitlilik açısından aynı zenginliğe sahip olduğu görülmektedir. Tanyu'nun 76 maddede sıraladığı adaklar göz önünde tutulduğunda Anadolu'daki kanlı ve kansız kurbanlıkların amaca ve sunulan yere göre zengin bir çeşitlilik gösterdiği gözlemlenmektedir. (Bkz.: Tanyu, 1967: 304-306)

Genel olarak Anadolu'daki kurban uygulamalarında, kurban olarak sunulan hayvan türleri İslamiyet'in bu konuda çizdiği sınırlarla belirlenmiştir. Eski Türk boylarında görülen at ve geyik, günümüz Anadolu'sunda kurbanlık sınıfında yer almamaktadır. *Kuran*'da da belirtilen yenebilir hayvanlardan sığır, davar ve deve ülkemizdeki asıl kurbanlık hayvanları oluşturmaktadır. Eskiden daha çok bir yük hayvanı olarak kullanılan deve kara, deniz, hava taşımacılığının gelişmesiyle günümüz Anadolu'sunda pek az sayıda Ege, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunmaktadır. Artık Anadolu'da deve, kurban olarak hemen hemen hiç sunulmamaktadır. Yukarıda belirttiğimiz kurbanlık hayvanlar dışında, bireysel adak anlamında horozun kurban olarak sunulması uygulamaları oldukça fazladır. Hindi ve nadiren tavuğun kurban olarak sunulduğu da görülmektedir. (Bkz.:Bu çalışma, "Çapar Köyünde Adak Kurbanı"; Tanyu, 1965: 305-306) Dinsel kaynaklar, hindi ve horozun kurban olarak adanması konusunda şu bilgiyi vermektedir:

"Kurban olarak adanan hayvan, vâcip kurbanlar cinsinden olmalıdır. Meselâ, bir hindi veya horoz adamak, ödenmesi borç olan bir nezir sayılmaz." (Aydın, [1990]: 136)

Alana dayalı araştırmadan elde edilen bir sonuç, Anadolu halkının adak ile kurban kavramlarının farklılığının bilincinde olduğu gerçeğidir. Böylece, herhangi bir istek karşılığı adanmış olan adak kurbanlığı horozun, Kurban Bayramında ve Alevi-Bektaşiler arasındaki "İç kurban" ritüellerindeki gerçek kurban olamayacağı özellikle vurgulanmaktadır.

Olumlu anlamda diğer inanç sistemlerinde olduğu gibi, Anadolu Müslüman topluluğu arasında da doğaüstüne sunulacak kurbanlıklarda aranan özellikler genel hatlarıyla kurbanlığın bedensel bir eksiği ve kusurunun bulunmaması yanında, huy ve davranışları açısından da herhangi bir olağandışılık göstermemesi olarak tanımlanmaktadır. Buna ek olarak yine yaygın bir biçimde, erkek cinsin yeğlendiği görülmektedir. Adak kurbanlarında da bu durum göz önünde bulundurulmakta, özellikle cinsinin erkeği olan koç ya da horoz yeğlenmektedir.

Dinsel açıdan kurbanlıklarda aranan özellikleri betimleyen yayınlarda, kurbanlığın et açısından zengin ve gösterişli olması da vurgulanmaktadır. Eski Türk boylarında karanlıklar evreni, yeraltı ruhlarının, özellikle de bu evrenin hâkimi Erlik'in insanlara hastalık, kötülük, yoksulluk gönderdikleri tasarımına dayalı olarak bu ruhlara cılız, gösterişsiz hayvanların kurban sunma için pek yeğlenmeyen yerlerde sunuldukları bilinmektedir. (Bkz.: İnan, 1972: 1976: 1988)

Yaptığımız araştırmada Anadolu insanının kurbanlık hayvanlarda aradığı nitelikler, dinsel kaynaklarda belirtilenlerle koşutluk göstermektedir. Ancak, et açısından zenginliğin ve gösterişliliğin, kurbancıların varsıl ya da yoksul oluşlarına bağlı olarak değiştiği görülmektedir.

Alan Verilerinin Değerlendirilmesi

Görüşme cetvelinde 7 grupta toplanmış olan soruların bir bölüğü, farklı gruplarda yer almasına karşın aynı konu içeriğindedirler. Benzer soru çokluğu, bu soruların farklı yerlerde yer alması sayesinde daha detaylı bilgi sağlanabileceği düşüncesiyle oluşturulmuştur. Bu nedenle alan verilerinin değerlendirilmesi, soru grupları içinde yapılacaktır.

Görüşme cetvelinin birinci grup soruları, doğrudan Anadolu insanının kurban bayramlarında niçin kurban sunduğunu ortaya koymaya yöneliktir. Bu grupta yer alan sorulara verilen yanıtlar, bu eylemin tam anlamıyla dinsel bir buyruk gereği yapıldığını ortaya koymaktadır. Bu sorulara verilen yanıtlar şu başlıklar altında toplanmaktadır.

> *"Dinsel inanç gereği; Allah rızası için; dinin emri ve gereği olduğu için; Allah'ın farzlarından birini yerine getirmek için; ibadet amacıyla, Cenab-ı Allah'a yaklaşmak için; inanç için; âdet olduğu için; dinsel yönden zengin sayıldığım için; fakirler et yesin diye; sevap olduğu için; dinen kurban kesmeye mükellef olduğum için; dini gelenekleri yerine getirmek için."*

Birinci grubun ikinci sorusu, kaynak kişilerin kime ya da kimlere kurban kestiği konusunu aydınlatmak amacına yöneliktir. Alınan yanıtlar

> *"1. Allah için keseriz. 2. Yağmur duasında yatıra keseriz.*

3. Kişilere kesmeyiz yatıra, türbeye keseriz. 4. Allah rızası için keseriz, adak ise kime niyet edildi ise ona keseriz. 5. Ziyaretlere kesilip, pişirilip dağıtılır. 6. Yakub Abdal türbesine keseriz. 7. Hüseyin Gazi Dağı'nda, Hüseyin Gaziye keseriz. 8. Türbe niyetine evde kestiğimiz de oluyor. Ben Ceyhan'daki "Dur Hasan" türbesi için koyun kestim."

Bu yanıtlarda kurban sunmanın, amacına ilişkin olarak sunulduğu varlık çeşitliliği görülmektedir. şunu hemen belirtmek gerekiyor ki, yukarıda da değindiğim gibi Anadolu insanı, dinsel buyruk anlamında kurban kesme ile adak anlamında kurban kesmeyi kesin ve belirgin bir biçimde ayırmakta, yeri geldikçe de bunu vurgulayıp belirtmektedir. Bu nedenle, yukarıdaki yanıtlarda kendisine kurban kesme adına gösterilen öğelerden "Allah için; Allah rızası için" v.b. dinsel buyruk adına kurbanı, diğerleri adak, istek, dilek, şükür adına kurbanları betimlemektedir. Bu durum, bizim özellikle "Bayram dışında kurban kesilmesi uygun ya da gerekli durumlar" olarak adlandırdığımız 19 sorudan oluşan 7. grup sorularımıza verilen yanıtlarda kesin bir biçimde vurgulanmaktadır. Bu gruptaki sorulara kaynak kişiler istisnasız denebilecek oranda bunlar kurban değil, adaktır yanıtını vermişlerdir. Ancak bizim asıl üzerinde durduğumuz konunun, Tanyu'nun da üzerinde önemle durduğu adak kurban ayrımının ötesinde kanlı kurban ritüelleri konusu olduğu bir kez daha hatırlanmalıdır.

Bize göre adak da olsa, kurbanın sunulduğu türbeler, yatırlar aracı mekanizmalardır. Halk inancına göre bu ziyaret yerlerinde yattığı tasarımlanan din ulularının, Tanrıya daha yakın oldukları, dilek ve isteklerin onlar aracı oldukları ya da olacakları için Tanrı tarafından kabul edildiği ya da edileceği tasarımı ve inancı, İslamiyetin temel felsefesinde bulunmamasına ve İslami esaslara ters düşmesine karşın bu uygulamaların temelinde yatan ana nedendir.

Alana dayalı araştırmamızda, kimlerin kurban kesmesi gerektiği konusuna yönelik sorunun ucu, herhangi bir nitelik belirtilerek kapatılmamıştır. Bu soruya alman yanıtlar şöyle sıralanmaktadır:

"1.Varlıklı olanlar. 2. Müslüman olanlar 3. Adayınca mecburen kesilir. 4. Parasını bir senede ödeyecekler bile kurban kesmeli. 5. Şartlarına haiz olan her Müslüman. 6. İmkânı olanlar 7.Yeterince malı mülkü olanlar. 8. Sağlık durumu iyi olanlar 9. Muhtaç olmayanlar 10. Evli olanlar 11. Evi olanlar 12. Borcu olmayanlar "

Yanıtların da ortaya koyduğu gibi, din tarafından belirlenmiş koşulları taşıyanlar kurban kesmelidir. Bunun yanı sıra eğer adanmışsa, sözü verilmişse kurban mutlaka kesilmelidir.

Alana dayalı araştırmanın kurbanlıkla ve kesim işlemiyle ilgili sorularına alınan yanıtları genel bütünlüğü içerisinde şöyle değerlendirebiliriz: Daha önce değindiğimiz dinsel buyruk adına kurban için yeğlenen hayvanlar, dört ayaklı ve geviş getiren hayvanlar olarak betimlenmekte koç, koyun, keçi, erkeç, inek, dana, manda ve deve olarak sayılmaktadır. İlkörneğe benzerliği açısından; diğerlerinde de erkek cinsin daha çok yeğlendiği görülmektedir.

Alınan yanıtlar içerisinde, kurban olarak sunulacak hayvanlarda aranan nitelikleri öz bir biçimde serimleyen şu betimlemeler, Anadolu genelini temsil edecektir kanısındayım.

"İki bacaklıdan kurban olmaz, adak olur."
"Kurban olarak seçilecek hayvanın, eksiği de fazlası da olmayacak."

Kurbanlık olarak seçilecek hayvanın türü, cinsiyeti ve durumu açılarından hal böyle iken, bunların yaşlarıyla ilgili görüşler çoğu kez değişiklik göstermektedir. Örneğin, kimi yerleşim birimlerinde davar cinsi bir yaşını doldurmuş olmalı görüşü egemenken kimi yerleşim birimlerinde dokuz aylık olabilmektedir. Sığır türü hayvanların kimi kez iki yaşını doldurmuş olması gerekirken kimi kez iki buçuk yaş, kimi kez üç yaş sınırı aranmaktadır. Sığır türünde, bir yerleşim biriminde üst yaş sınırı olarak altı yaş gösterilmektedir.

Kurban için alınan hayvanların barınma ve bakım konusu, yaşanılan yere göre değişiklik göstermektedir. Örneğin, kırsal

kesimde kurbanlığın barınma ve bakımı sorun olmamaktadır. Eğer sürü varsa kurbanlık sürüye katılmakta, kesilinceye dek burada bakılmaktadır. Kent yaşamındaysa kurbanlığın barınma ve bakımı yaşanılan mekânın durumuna bağlı olarak değişmektedir. Örneğin hayvan kümeste, kömürlükte, bodrumda, garajda, evin girişinde, balkonda, banyoda barındırılmakta çoğu kez de barındırma sorun olduğundan, bir geceden fazla barındırmamak için arife günü hatta kesilmeden biraz önce satın alınmaktadır.

Anadolu'da kurbancının, kurbanın kesilmesinden önce ve sonra yapması gereken dinsel ya da dindışı uygulamalar genel hatlarıyla şöyle betimlenmektedir. Kimi yerleşim birimlerinde kurbancı, bayramın üç ya da altı gün öncesinden başlayarak oruç tutar. Kurbanın kesildiği gün, orucunu kurbanın ilk pişirilen yeri (yaygın olarak ciğeri) ile açar. Çoğu yerleşim biriminde bu oruç tutma, kesim öncesi günün gecesinden başlayıp ertesi gün kesim ile tamamlanmaktadır. Kimi yerleşim birimlerinde kurban kesilmeden önce kurbancı iki rekât şükür namazı kılmakta, kimi yerleşim birimlerinde ise bu, kesimden sonra yapılmaktadır. Gözlemde bulunduğumuz çoğu yerleşim biriminde arife gününün gecesi kurbanlığın sırtı ve alnı kınalanmakta, boyanmakta, süslenmektedir. Kesim öncesinde kurbanlığa tuz yalatılıp, su gösterilmektedir. Kimi yerleşim birimlerinde kurbanlığa tuzlu hamur verilir. Malatya doğumlu iki kaynak kişi verdikleri bilgide, kurbanlığa kesilmeden önce pirinç pilavı verildiğini belirtmişlerdir.

Sıkça görülen bir uygulama, kurbanlığın yıkanması ve tüylerinin taranmasıdır. Kimi yerlerde hayvan kirli ise tamamı, kimi yerlerde de sadece ayakları yıkanmaktadır. Kesim sırasında bazı yörelerde hayvanın iki ön bir arka, iki arka bir ön üç ayağı bağlanırken bazı yörelerde dört ayağı da sıkıca bağlanmaktadır. Kimi yerlerde gözler bir bez, bazen hayvanın kulağıyla ya da bir mendille örtülürken kimi yerlerde ise hiç örtülmemektedir. Hayvanın gözlerinin örtülmesi, ilk örneği yineleme ile ilişkilendirilmektedir. Kesim anında kurbancı, kesimi başkası yapıyor ise ona üç kez kesim vekâleti verir, kesen ve kurbancı üç kez tekbir getirir. Bu uygulama Anadolu'nun her yerinde aynıdır.

Genel olarak Anadolu'da kurbanlığı, kurbancı boğazlamaktadır. Anadolu'nun genellikle kırsalında, özellikle de büyük kentler dışındaki kent ve kasabalarında erkek birey, bu pratikler ve bu pratiklere eşlik eden gelenek, göreneklerle kültürlendiği için, erginleşme aşamasında tavuk, horoz gibi kanatlı hayvanların kesimini yapması doğal hale gelmektedir. Evin reisi, yaygın haliyle kurban keseni yaşlanıp, bu işi yapamaz duruma geldiğinde kesme görevini erişkin genç üstlenmektedir.

Pek azma rastladığımız aksi durumlarda akrabalar, bildik tanıdık komşular bu işi yapmaktadırlar. Kurbanlığın boğazlanması karşılığı olarak bazı yerleşim birimlerinde hiçbir şey verilmezken, bazılarında hayvanın gözünü örtmede kullanılan yeni mendil, kesim işini yapanın elini yıkadıktan sonra kuruladığı yeni havlu hediye olarak verilmektedir.

Bilgisine başvurduğumuz kişilere ve yörelere ilişkin kurbanın kesimi öncesi, sırası ve sonrasında görülen genelden sapkın bulduğumuz uygulamaları şöyle sıralayabiliriz.

Adetten kesilmemiş kadın kurban kesemez. (Karşıyaka/Ankara)
Kesim gününe kadar üç ya da altı gün oruç tutulur.(Erzurum; Yabaddal [Yakup Abdal] K./Ankara)
Üç parça ekmek verip su tutulur. (Ürgüp/Nevşehir)
Kulağına ezan okunur, üç defa "Allahü ekber" denir. (Başkınık/Hekimhan/Malatya)
Kurbanlığın eli ayağı temizce yıkanır, gözleri sürmelenir. İsmail'in gözleri sürmelenmişti. (Erzincan; Bünyan/Kayseri ; Gültepe/ Kâğıthane/ İstanbul)
Oruçlu olan kişiler, kurbanın etinden bir lokmayı (çiğ) yıkamadan tuzlayıp yerler. (Nusretiye/ Kocaeli)
Kurban kesilmeden önce on gün oruç tutulur. On gün boyunca tırnak kesilmez. Kurbanın sağ böbreği ile o günkü oruç açılır. (Hasköy/Samsun)
Kurban kesilir kesilmez kanından bir kaşık, nefes darlığı çeken çocuğa içirilir. (Kumru/ Fatsa/ Ordu)
Koyunun kesilirken gözü örtülmeden önce gözünden öpülür. (Kars)

Kurbanlık koyun, aptes alınarak kınalanır. (Hasköy/ Samsun)

Kurbanın gözü beze sarılarak kurutulup nazar için kullanılır. Nazar değen çocuklar kurban gözünün atıldığı suyla yıkanır. (Değri/Erzurum)

Kurban kesilmeden kulağına "senin gözün ilaçtır" diye söylenir. Gözler beze sarılarak kurutulur. Nazarda banyo suyuna konur. (Kars ; Erzurum)

Kurban gözü vücuttaki çıbanların iyileştirilmesinde kullanılır. (Bayburt ; Hasköy/Samsun)

Kurbanın gözü su çiçeği hastalığına iyi gelir. Bir de göz hastalıklarına iyi gelir. Kurbanın gözü suya atılır, hasta bu suyla yıkanır. (Erzincan; Refahiye/Erzurum; Hasköy/Samsun)

Kurban eti vücutta şiş olan yerin üzerine konursa şiş iner. (Darende/Malatya)

Kurbanın kanı, meyve vermeyen ağaca sürülür, kurt vurmasın meyve versin diye. (Düzköy/19 Mayıs/Samsun; Darende/Malatya ; Çamlıhemşin/ Rize)

Yedi evden toplanan kurban dili konuşamayan çocuğa yedirilir. (Kayseri; Düzköy/19 Mayıs/ Samsun)

Kurban koçunun hayalarını, çocuğu olmayan erkeklerle, altını ıslatan çocuklara yediririz. (Düzköy/19 Mayıs/Samsun)

İştahsız olanlara bir miktar kurban kanı içiririz. (Düzköy/19 Mayıs/Samsun)

Kurbanın başını, evin kapısına çakarız. Nazar bozar. (Yağmurlu Mahallesi/ Çamlıhemşin/Rize)

Dört ayağıyla başı gömülürken karışmasın diye dikkat edilir. Topal olur derler. (Ürgüp/Nevşehir) [Kanımızca bu 'tenasüh' yeniden dünyaya gelme ile ilişkili bir uygulamadır.]

Kurbanın kanı, çok içki içen ya da alkolik kocaya içirilir içki içmesin diye. (Ankara)

Kırkını çıkarmamış çocuğun bulunduğu eve kurban eti getirilirse kapı eşiğinde kurban etine çocuğun ayağı ile bastırılır. Etin çocuğu basmasını engellemek için.(Nusretiye/ Kocaeli/ İzmit)

Kurbanlık koçları yıkama, kınalama, gelin telleri ile süsleme konularında Boratav da bilgi vermektedir. Boratav, kurbanlık hayvanları kınalamanın Yahudiler arasında çok eski bir töre olduğunu; İslam dinine oradan geçmiş olabileceğini ya da İslamiyet öncesi Sami kavimlerin dinsel geleneklerinin bir kalıntısı olabileceğini belirtmektedir Boratav'ın örnekleri arasında kurban orucu motifi sadece Kandıra'dan verilmektedir. Bizim gözlemlerimize göre kurban orucu Anadolu'da çok yaygındır. Bu oruç, normal bir günlük oruçtan aç kalma süresi açısından ayrılmaktadır. (Bkz.: Boratav, 1973 : 253-254)

Bayramdan önceki günlerde alınmış olan kurbanlıkların, Anadolu genelinde titizlikle bakılıp beslendikleri gözlemlenmektedir. Genellikle arife günü akşamı hayvana yemesi için bir şey verilmemektedir. Bunun nedeni olarak, kesim sonrası kimi işlemlerin kolay olacağı belirtilmektedir. Bu uygulama, hayvanın işkembesinin boş olması bu nedenle kolay temizlenmesine ve kesim operasyonunun temiz olmasına yöneliktir. Ancak, kesimin hemen öncesinde kurbanlıklara yaygın olarak yiyecek bir şeyler gösterilmesi ve su verilmesi geleneği vardır. Bunun da halka özgü dinsel düşgücünden kaynaklandığı kanısındayız.

Genel olarak kurbanlığın kesimi sırasında, can havliyle zorluk çıkarmaması için ayakları bağlanmaktadır. Bir kaynak kişi, kurbanlığın ayaklarının bağlanıp birinin serbest bırakılması ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır:

> *"Serbest bırakılan ayak, pompa vazifesi görür. Hayvan bu ayağını hareket ettirdikçe, kanın vücuttan atılması hızı artar ve hayvan çabuk ölür. "*

Bu uygulama yörelere ve kültürlenmeden kaynaklanan inanç farklılığına bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Örneğin yaygın olarak görülen hayvanın iki ön ve sol arka ayaklarının bağlanması yanı sıra, iki ön ve sağ arka ayağının ayaklarının birlikte bağlandığı saptanmıştır. Ayrıca, hayvanın dört ayağının da sıkı bir biçimde bağlandığı; küçükbaş hayvanlarda ayakların bağlanmadan bir kişi tarafından tutulduğu; iki arka,

sol ön; iki arka sağ ön ayağın bağlandığı durumlar görülmektedir.

Özellikle davar cinsi kurbanlıkların kesim sırasında yukarı gelen gözünün, hayvanın o taraf kulağı ile ya da bir mendil, işlenmemiş bir tülbent ile örtüldüğü, kimi yerleşim birimlerinde ise hiç kapatılmadığı görülmektedir.

Gözün herhangi bir şeyle örtülmesinin nedeni bazı yerleşim birimlerinde ilkörneğe benzetme ile yorumlanırken, bazı yerleşim birimlerinde kurbanlığın bıçağı görüp korkmamasına yorumlanmaktadır.

Kurbanlığın kesim operasyonunun nerede yapıldığı ile kurbanın artıklarına ne gibi işlemler uygulandığı konularını saptamaya yönelik sorulara alınan yanıtlar şöyle değerlendirilebilir. Anadolu genelinde yaygın olarak kurbanlığın kesildiği yer, toprak zemin olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, kent yaşamı gereği kurbanlığın kesiminin beton da olsa temiz bir yerde gerçekleştirildiği görülmektedir.

Kurban kanının bir çukura akıtılması geleneği Anadolu genelinde görülmektedir. Ancak, kimi yerleşim birimlerinde bu kanın çocukların alnına, meyve tutmayan ya da kurumaya yüz tutmuş ağaçlara sürülmesi, iştahsız olanlara bir miktar içirilmesi gibi uygulamalar, doğaüstüne sunulmasıyla kurbanın kutsallaştığı, dolayısıyla etinin, kanının, gözünün ve diğer organlarının farklılaşarak sağaltıcı nitelikler kazandığı düşüncesine yorumlanabilir.

Kurbanın deri ve bağırsağı dışındaki artıklarının eskiden gömüldüğü, günümüzde ise bunların kırsal kesimde çoban köpeklerine verildiği, kent kesiminde çöpe atıldığı görülmektedir. Deri ve bağırsaklar yaygın olarak sosyal yardım ve dayanışma kurumlarına verilirken, kimi yerleşim birimlerinde resmi otoritenin bu konudaki baskı ve zorlamasına bir tepki olarak kurbanın deri ve bağırsaklarının cami yaptırma dernekleri ile *Kuran* kurslarına verildiği saptanmıştır. Bu konu 1980'li yıllarda Samsun/Düzköy'de güvenlik güçleriyle halkın karşı karşıya gelmesine bile neden olmuştur.

Kurban etinin dağıtılmasıyla yenmesine ilişkin işlem ve uygulamaları saptama amaçlı sorulara aldığımız yanıtlar şöyle

değerlendirilebilir: Anadolu'da görülen kurban etinin parçalanması uygulaması yörelere göre farklılık göstermektedir. Örneğin kimi yörelerde hayvan üç parçaya ayrılmakta, bu parçalardan birisi fakirlere dağıtılmakta, birisi akrabaya dağıtılmakta ya da onlarla birlikte yenmekte, üçüncü parçaysa ev halkı tarafından tüketilmektedir. Kimi yörelerde kurban iki parçaya bölünmekte, parçalardan birisi 7 parçaya ayrılarak fakirlere ve akrabaya dağıtılırken ikinci büyük parça evde tüketilmektedir.

Anadolu'nun daha çok kırsal kesiminde yaygın olarak görülen bir uygulama da, eve ziyarete gelen herkese mutlaka kurban eti ikram etmektir. Bu uygulamanın, ziyaretçilerin varsıl yoksul, hısım akraba olması gibi ölçütü yoktur. Ancak, kaynak kişiler bu geleneğin yavaş yavaş kalktığını belirtmektedirler.

Kurban etinin dağıtılmasında, öncelikle pay verilecekler, kurban kesmemiş olanlardır. Bunun dışında yoksul durumda olan akrabalar da öncelikli durumdadırlar. Anadolu insanı bu iki durum dışında, kurban payı vereceği kişi ya da ailelerde başkaca göz önünde bulundurulacak bir durumdan söz etmemektedir.

Kurbanın başı ve paçaları, yaygın bir biçimde yenerek tüketilmektedir. Bu organların pişirilmek üzere hazırlanmasında yün ya da kılların Uşak örneğinde olduğu gibi yakılarak arıtılması uygulaması son derece yaygındır. Sığır cinsi hayvanlarda baş ve paçalar istisnasız yüzülmektedir. Sayıca az olmakla birlikte, baş ve paçaların pay gibi verildiği ya da atıldığı durumlar da vardır. Kurban etinin hemen tüketilmesine ilişkin bir inanç ve uygulama vardır. Kimi kaynak kişiler bunun dinsel gerek olduğunu vurgulamakta ve bunun sevap olacağını belirtmektedirler. Bu nedenle, kurban kesen kişinin evde kurban etini uzun süre tutmasının günah olduğu konusundaki inanç yaygındır.

Anadolu'da alma ve kulak arkasına kan sürme dışında seyrek olarak kurbanın kanının ve bazı organlarının sağaltıcı nitelikler taşıdığı inancına rastladık. Bu uygulamalarla ilgili verileri yukarıda göstermiştik.

Anadolu insanı arasında kurban kesmenin, özel bir zaman gerektirip gerektirmediği konusuna ilişkin sorulara alınan yanıtların değerlendirilmesi şöyledir. Kurban Bayramında kesilen

kurbanlığın kesim zamanı, yaygın bir biçimde bu bayramın ilk günü ve bayram namazının hemen ardındaki zaman dilimidir. Dinsel açıdan bu kurbanın Bayramın ilk üç gününde ve güneş batınadan kesilmesi gereği vardır. Dinsel kaynaklarda, özellikle kentlerde oturanların kurbanlarını bayram namazından sonra kesmeleri zorunluğu belirtilmektedir.

Adak kurbanlarında, zamanla ilgili uyulması gereken bir durum yoktur. Bazı yörelerde, adak kurbanının Cuma günü öğleden sonra kesilmesinin daha iyi olacağı vurgulanmaktadır.

Bektaşi-Alevi grup arasında uygulanan "âyin-i cem" ritüellerinden olan "İkrar alma" ritüelinde kesilen musahip kurbanının, gündüz kesilmemesi ile ilgili bir kuralı olduğunu kimi kaynak kişiler belirtmişlerdir.

Ortak kurban kesimi ile ilgili uygulamaları saptamaya yönelik soruların yanıtlarının değerlendirilmesine gelirsek öncelikle alana dayalı araştırma, Anadolu'da kurban bayramında kesilen kurbanın ortak olarak kesilmesine ilişkin uygulamanın çok yaygın olduğunu göstermektedir. Ortak kurban daha çok birbirlerini iyi tanıyan kişiler arasında ortaklık kurularak kesilmektedir. Bununla ilgili uygulamalarda kurbanın alımı, bakımı, kesilmesi, etinin paylaşılması konularında uyulması ya da kaçınılması gereken durumlar vardır.

Ortak kurbanın alınması sırasında ortakların bir arada olması gerekmektedir. Eğer bu olanaklı olmazsa, alım sırasında bulunamayacak olan ortak, sözlü olarak bir başka ortağa vekâlet vermelidir. Ortak olarak satın alınacak kurbanlığın parasının ortaklara düşen kısmı, kimi yörelerde peşin olarak ödenmesi gerekirken kimi yörelerde her iş bittikten sonra bu işi yürüten kişiye ödenmektedir. Satın alınmış kurbanlığın bakım masrafları ortaklar arasında bölüşülmektedir. Kurbanlık kesilinceye dek evi ya da yeri uygun olan ortak tarafından bakılıp korunmaktadır.

Ortak kurban kesimi öncesinde ve sonrasında yapılması ve uyulması gerekli kurallar, bireysel kurban kesimindekiyle aynıdır. Ortak kurbanlığın kesimi sırasında da, alımı sırasında uygulanan kurallara dikkat edilir. Kesim anında tüm ortakların bulunması, kesimde bulunamayacak ortağın sözle vekâlet ver-

mesi; kurbanı kesen kişiye tek tek vekâlet verilmesi; kimi yerlerde kesim anında ortakların kurbanlığın üstüne ellerini koyması; tekbir getirilirken her ortağın buna katılması gibi uygulamalar görülmektedir.

Ortak kurbanın derisi, bağırsakları yaygın olarak yukarıda belirttiğimiz kuruma ya da derneklere verilmektedir. Kimi yerleşim birimlerinde baş ve paçalar, ortaklar arasında eşit olarak parçalanıp dağıtılırken, kimi yerleşim birimlerinde fakirlere verilmektedir.

Ortak olarak kesilen kurban etinin pay edilmesi, yaygın bir biçimde eşit dağılım gereğine dayandırılmaktadır. Bu konuda büyük bir titizlik gösterildiği vurgulanmaktadır. Pay etme sırasında çoğu yerleşim biriminde payların tartılarak yapıldığı, kimi yerleşim birimlerinde tartımdan sonra kura çekilerek kurbanın nerelerinin kime verileceğinin saptandığı belirtilmektedir.

Bayram dışında kurban kesilmesi ile ilgili uygulamaların saptanmasına yönelik soruların yanıtlarını şöyle değerlendirebiliriz: Anadolu genelinde bu grup adına kesilen hayvanların, kurban değil adak olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Adak kurbanları, daha çok bir isteğin yerine gelmesinden sonra ve herhangi bir zaman dilimine bağlı olmaksızın kesilmektedir. Yaygın olarak görülen bu uygulamada kurbanlık, kutlu kabul edilen bir yere adanmaktadır. Bu yerler genellikle, çok eski zamanlardan bu yana kutlu olarak bilinen yatır, evliya, bir din büyüğünün mezarı, türbesi ya da tekkesi görünümündedir. Çoğu kez kesim işlemi bu yerlerde yapılmakta, et çevrede bulunanlara dağıtılmaktadır. Bununla ilgili bir uygulamayı Ankara'nın Samanpazarı semtinde, Hacettepe Tıp Fakültesi'nin hemen üstünde, dörtyol kavşağında bulunan "Tezveren Sultan" mezarı başında hemen her cuma günü görmek olasıdır.

Görüşme cetvellerinin bu bölümüne ilişkin yanıtlarda, adak kurbanı etinin adayan ve ailesi tarafından yenmemesi gerektiği konusundaki yanıtlar çoğunluktadır.

Adak kurbanlarının sunulmasıyla ilgili olarak bizim kaynak kişilere yönelttiklerimiz dışında bir durum saptanamamıştır. Sorularımız içinde yer alan, şu sorulara tüm görüşmelerde olumsuz yanıt alınmıştır:

A. Verilmiş bir söz ya da edilmiş bir yemine uyulmadığında. Bu durum Anadolu genelinde bir kurban kesmeyi gerektirmemektedir. Daha çok edilmiş bir yeminin tutulmaması durumunda sadaka dağıtılmakta ya da köpeklere ekmek verilmektedir.

B. Yangın, deprem, sel vb. doğal afetlerden sonra. Bu durumlarda, Anadolu'da kurban kesme ile ilişkilendirilmemektedir. Böyle bir durumda insanın zaten felakete uğramış olması ve kurban kesmenin gereksizliği vurgulanmaktadır.

C. Düğün, sünnet törenlerinde. Bu tür kutlamalarda kesilen hayvanların bir kesimi her ne kadar halk arasında "Kurban kesti" biçiminde dile getirilmekteyse de Anadolu insanı bunları yemeklik olarak adlandırmakta, olayı kutsama olarak yorumlamamaktadır.

Genel Değerlendirme

Alana dayalı gözlemlerimizde, ilgili yörelerin genelini temsil yeterliğine sahip bir örneklem almanın bu tür bireysel bir çalışmada olanaksız olduğu açıktır. Ancak, uyguladığımız görüşme cetvellerine alman yanıtların bir anlamda Anadolu insanının kurban kurumu ile ilgili düşüncelerini genel hatlarıyla ortaya koyacak bilgileri bize sağladığı kanısındayız.

Bu çalışma, her şeyden önce Anadolu Müslüman topluluğunun uygulamakta olduğu kurban ritüellerinin, genel bir sınıflama içinde ele alınıp değerlendirilmesi gereğini ortaya koymuştur. Bu görüşe bağlı olarak, halkbilimsel bir yaklaşımla söz konusu ritüelleri gerek uygulanışları, gerekse amaç ve işlevlerini göz önünde bulundurarak sınıflandırmalıyız.

Bugüne dek Anadolu'daki kurbanlamalarla ilgili bir sınıflandırma denemesinde bulunulmamıştır. Konuyu daha değişik yönleriyle ve daha kapsamlı olarak ele alacak çalışmalar için bizim yaptığımız sınıflandırma yetersiz, eksik hatta yanlış bulunabilir. Ancak bu aşamada, araştırmalarımızdan Anadolu'daki kurbanlamaları bilimsel anlamda ele alabilmemiz için onları şu üç ana grupta toplamamız gerektiği sonucu çıkmaktadır.

A. Periyodik kurbanlamalar,
B. Adaklık kurbanlamalar
C. şölenlik ve törenlik kurbanlamalar.

A. Periyodik Kurbanlamalar

Bu gruba giren kurbanlamalara "Bayramlık kurbanlamalar" adı verilebilirdi. Ancak, dilimizde bayram sözcüğü kutla-

ma, dolayısıyla sevinme kavramlarını içerdiği için bu adlandırmanın, bu grupta yer aldığını düşündüğümüz kurbanlamalara uygun düşmeyeceği kanısına vardık. Anadolu Müslüman topluluğu arasında bu gruba giren kurban sayısı ikidir. Bunlardan birincisi Hicri takvime göre Zilhicce ayının 10'unda başlayıp üç günlük sürede yani kurban bayramında sunulan kurbandır. İkincisi ise Alevi-Bektaşi topluluğunun yine Hicri takvime göre Muharrem ayının 12. günü sundukları kurbandır. Bu günde söz konusu toplulukta Muharrem orucu olarak bilinen 12 günlük orucu tam olarak tutanlar dört ayaklı kurban sunmaktadırlar. Orucun tamamını tutmayan ya da tutamayanlar, iki ayaklı kurban da sunabilmektedirler. Bu bilgi Çapar Köyü sakinlerinden edinilmiş olup Anadolu genelindeki durum saptanamamıştır. Periyodik kurbanlamalarda Sünni topluluk arasında sunulacak kurbanlığın mutlaka sığır, davar ya da deve olması koşulu yanı sıra bu hayvanların belirli özelliklere sahip olması da gerekmektedir.

Her yıl periyodik olarak gerçekleştirilen, dinsel anlamda önemli kabul edilen, bu nedenle de kurban sunularak anımsanan bir olgu adına eylemde bulunma çerçevesindeki bu ritüeller Anadolu kurban ritüellerinin en iyi bilinenleridir.

B. Adak Kurbanlamaları

Bu ana sınıflama içerisinde gerek kurbanı sunma amacı; gerek sununun türü; gerekse sununun yapıldığı doğaüstü tasarım çeşitliliği açılarından en zengin tabloyu çizen grup adaklık kurbanlamalardır. Bu grupta yer alan kurbanlamaların genellikle belirli bir zamanda gerçekleştirilmesi gibi kısıtlayacı koşulu ve periyodik bir yapısı yoktur. Bu kurbanlamalar, koşullu ya da koşulsuz adağın (nezirin) genellikle gerçekleşmesi durumunda belirginlik kazanmaktadır. Anadolu Müslüman topluluğu arasında sunulan adak kurbanlıkları davar, sığır yanı sıra horoz ve hindi gibi kümes hayvanlarından oluşmaktadır. Çeşitli tarikatlarda farklı uygulamalar yer almakla birlikte, Sünniler arasında yaygın olan inanca ve dinsel kaynaklarına göre, adak kurbanının etini kurban sahibi ile çoluğu çocuğu, nafakasını

sağladığı yakınları yiyemezler. Eğer yerlerse, yedikleri et değerinde parayı sadaka olarak vermeleri gerekmektedir. Ancak, Alevi-Bektaşi grupta böyle bir koşul yoktur.

C. Şölenlik, Törenlik Kurbanlamalar

Bu gruba soktuğumuz kurbanlamalar, yukarıdaki iki gruptan farklı olarak bir şölenin, bir törenin içinde yer almakta ya da bunlara eşlik etmektedir. İlk iki gruptaki amaç doğrudan doğruya şu ya da bu biçimde doğaüstüne kurban sunmaya yönelikken, bu gruptaki kurban sunma birinci derecede bir şölen ya da törenin kutlanmasına, ikinci derecede de söz konusu kutlamanın kutsanmasını hedefleyen bir boyut kazanmasına yöneliktir.

Anadolu'da Sünni topluluk arasında bu gruba sokabileceğimiz kurbanlamalara örnek olarak düğünde, sünnet düğününde, yolcu uğurlamada, yolcu karşılamada, resmi törenlerdeki kurbanlamaları; Alevi-Bektaşi topluluklarda da Görgü Kurbanı, İkrar Verme Kurbanı, Abdal Mûsâ Kurbanı, Müsahip Kurbanı gibi kurbanlamaları gösterebiliriz.

Yukarıdaki sınıflandırmada ilk bakışta dikkat çeken nokta adak kurbanlamaları ile törenlik şölenlik kurbanlamaların kimi uygulamalarda iç içe girdiği konusudur. Ancak, bu ayrımın çok rahat bir biçimde yapılabileceği kanısındayız.

İslamiyetin önemle üzerinde durduğu kurban konusu, bir toplumu oluşturan bireylerin bir arada yaşayabilmelerinin bir anlamda birbirlerine yardım etmeleri ile olanaklı olduğu genel görüşü içinde, gereksinimi olan insana yardım etme amacına yöneliktir.

VI. BÖLÜM
Uşak'ta Kurban Bayramı

Uşak'ta Kurban Bayramı

Uşak, Ege Bölgesi'nin İçbatı Anadolu eşiği bölümünde yer alan, kuzeyde Kütahya ilinin Gediz ve Altıntaş; Güneyde Denizli ilinin Çivril, Çal, Güney; Batıda Manisa ilinin Sarıgöl, Kula, Selendi ilçelerinin çevrelediği bir ilimizdir.

Uşak, ilkçağlardan günümüze uzanan zaman dilimi içinde sırasıyla Hititlerin, Firiglerin, Lidyalıların, Romalıların ve Bizanslıların egemenliklerinden sonra 1071 Malazgirt savaşını izleyen dönemde Selçuklular, Germiyan Beyliği daha sonra da Osmanlı egemenliği altına girmiştir. Malazgirt savaşından sonraki dönemde, yöreye göçebe Türk aşiretlerinin yerleştiği bilinmektedir. (Bkz.: Tümer, 1971 : 5-11)

1985 nüfus sayımına göre il merkezinde 44.450 erkek; 43.817 kadın olmak üzere toplam 88.267 kişi yaşamaktadır. 1990 yılı sayımlarına göre ise, il merkezinin genel nüfusu 105.207' dir. İl, nüfusu 50-2000 arasında değişen 246 köye sahiptir. Uşak ili, son otuz yıl içinde hızlı denilebilecek bir sanayileşme sürecine girmiştir. Bu süreç içerisinde, değişik hükümetler tarafından kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmıştır. Bu dönemlerde, gerek il ve ilçe merkezlerinde gerekse köy bazındaki yerleşim birimlerinde özdeksel ve tinsel yaşam biçimlerindeki değişim gözle görülebilir boyutlara ulaşmıştır. Bunda, ilin İç Anadolu ile Batı Anadolu eşiği üzerinde yer alması; ana ulaşım yollarının il merkezinden geçmesi; basının yanı sıra televizyonun ülke genelinde olduğu gibi Uşak'ta da hızla yayılması; bölgede mevsimlik işçi göçü hareketliliğinin hızlı oluşu; yurtdışında çalışan işçilerin git gel hareketliliği gibi olguların

rolü ve önemi büyüktür. Tüm bunların yanı sıra, gerek köylerinden gerekse Anadolu'nun çeşitli yörelerinden Uşak'a yoğun bir göç olgusundan da söz edilebilir. 1985 ve 1990 nüfus sayımı sonuçları bir ölçüde de olsa, bu göç olgusunun yoğunluğunu göstermektedir.

Merkez İlçe Yerli Halkının Dinsel Günlere İlişkin Genel Durumu

Uşak ili merkez ilçe yerli halkı, genç kuşak da dahil, yerel takvimde yer alan dinsel günlere ilişkin geleneklerin sürdürülmesi konusunda son derece titiz davranmaktadır. Yukarıda sözünü ettiğimiz gözlemlenebilir hızlı değişime karşın, merkez ilçe halkı arasında görülen dinsel günlerle ilgili bu katı uygulamacı geleneğin çözülmeye direnç göstermesini gözlemlerime dayanarak şöyle açıklayabilirim.

Uşak merkez ilçe yerli halkı, belki de bu hızlı değişime karşı bir tepki olarak sosyal ilişkiler açısından bir anlamda çevresinde bir zar oluşturarak geleneksel yüz yüze ilişkilerini sürdürür bir görünüm sergilemektedir. Yerli aileler, bugün de birbirlerini lâkapları ile tanıyıp adlandırmakta, bu durum yörede büyüyüp yerleşen genç kuşaklarca da sürdürülmektedir. Kuşaklararası kültürlenme süreci, bir anlamda cemaat yapılı bu topluluğu ördüğü kılıf ile merkez ilçe genelinden soyutluyor görünmektedir.

Uşak merkez ilçede, cemaata dayalı dinsel eylemleri dışa açık olan yerli halkı genelde Sünniler oluşturmaktadır. Genellikle bu grup cuma namazını ve Ramazan ayında da teravi namazını camide kılar. Bu belirli günler ve cenaze namazları dışındaki namaz vakitlerinde camiler pek kalabalık değildir. Ramazan ayında özellikle teravi namazına dayalı tapınımda olanakların elverdiği ölçüde namazın, hemen her gün değişik camilerde kılınmasına ilişkin bir uygulama dikkat çekicidir. Bu uygulama daha çok genç kuşak arasında yaygınlık göstermektedir. Konuyla ilgili açıklamalarında, değişik mekân ve değişik yüzler görmeye değgin istekler öne çıkmaktadır.

Hicri takvime dayalı olan dinsel günler, günümüz takvimi

içinde sürekli yer değiştirdiğinden Ramazan ayından önceki günlerde, mevsimine göre hazırlık yapılır. Kandil günlerinde, bugün bile mahalle çocukları ellerinde mumlarla ev ev dolaşarak, ev sahiplerince çocuk gönüllerinin hoş edilmesini, dinsel yönüyle ev sahiplerinin kutsal gün gereği hayır yapmaları geleneğini sürdürmektedirler. Yine günümüzde Uşak yerli halkı arasında iki dinsel bayramın arife gecelerinde sürdürülen, bizim de küçük yaşlarda katılma olanağı bulduğumuz, son zamanlara dek gözlemlediğimiz "adak adak" adlı çok eskiye dayanan bir geleneği bulmak olasıdır. (Bkz.:Tunç,1956: 86; Tanyu,1967:290-291)

Uşak'ta Kurban Bayramı

Uşak merkez ilçe yerli halkı, kurban bayramlarında çok yoksul olanların dışında kurban kesmeye büyük bir özen göstermektedir. Varsıl ailelerde atalar adına, aileyi oluşturan karı koca adına ayrı ayrı kurban kesildiğini gözlemledim.

Hicri takvime göre Zilhicce ayının 10'unda başlayan kurban bayramından önceki günlerde de, Ramazan öncesinde olduğu gibi gerek evlerde, gerek çarşı pazarda diğer zamanlara göre daha yoğun bir hareketlilik izlenir. Evler ve evlerin çevresi temizlenip yıkanır. Genellikle evlerde ya da belirli yerlere sipariş verilerek peksimet ve tepsilerle tatlılar hazırlanır.

Bayramdan önceki günlerde ana cadde ve sokakların, alışveriş merkezlerinin belirli yerlerine bıçak bileyiciler bileme taşlarını yerleştirirler. Bu taşların büyük bir bölüğü ayak ile hareketlendirilen, oldukça iri yuvarlak doğal kum taşı (gre) kütleleridir. Bu taşlarla bileme yapılırken, taşın üst kısmına asılmış bir depodan sürekli olarak su akıtılmaktadır. Bu su, hem taşa sürtünen çeliğin ısınmasını önlemekte, hem de sürekli bir biçimde taşı yıkayarak, çelikten kopan parçaların taşın gözeneklerine dolmasını önlemektedir. Yerli halk, daha çok geleneksel olan bu tür bilemeyi yeğlemektedir. Özellikle demirciler ve demirci çırakları el, ayak ya da elektrikle hareketlendirilen yapay zımpara taşlarıyla bileme yapmaktadırlar.

Çeşitli bıçaklar, satırlar, tahralar çarklardaki kaba bilemeden sonra, yağ taşı adı verilen çok ince taneli kumdan oluşmuş, ağaç bir çerçeve içine yerleştirilmiş, dikdörtgen biçimli özel taşlara yağ damlatılarak sürtülmekte ve ince bilemesi yapılmakta-

dır. Bu işlem sırasında, kesici aletin keskin ağzından çok ince, kıl gibi bir çelik şerit çıkmaktadır. Bu işle uğraşanlar buna kılağı adı vermekte, yapılan işleme de kılağı alma demektedirler. Kılağısı alınmış kesici alet, son derece keskin bir duruma gelmekte ve zor körleşmektedir.

Büyüklü küçüklü bıçakların, satırların, tahra ve küçük baltaların bileme işlemleri bir ücret karşılığında yapılmaktadır. Halk, kör bıçakla kurban kesmenin günah (dinsel yaptırım) olduğu inancıyla kesicilerin bilenmesi işleminde büyük bir titizlik göstermektedir. Hemen her aile sepetler, naylon ya da bez torbalar, kâğıt paketler içinde kesici gereçlerini bileyicilere pazarlık yaparak, teslim alacağı zamanı öğrenip bırakır.

Kurban bayramından yaklaşık 10-15 gün önce, merkez ilçede besicilik yapanlar, kimi kasaplar ve celeplerle çevre köylüler kurbanlık sürüleri belediyenin kendilerine gösterdiği bölgelere getirirler. Uşak'ta kurban bayramlarında kurbanlık hayvan olarak genelde bir yaşını doldurmuş erkek kıl keçileri tercih edilir. Yöre halkı bunları "erkeç" olarak adlandırmaktadır. Yörede iklimin sert olması ve geleneksel koşullanmalar normal zamanlarda da bu tür hayvan etinin tüketimini desteklemektedir. Erkeçin yanı sıra koç, koyun, sığır türü hayvanlar da kurbanlık olarak yeğlenmektedir.

Her aile, bütçesini ve ailedeki birey sayısını göz önünde bulundurarak kurbanlık hayvanını oldukça güçlü bir pazarlıkla bayram öncesi günlerde satın alır. Daha çok çevre köylerle ilişkisi olan aileler, çok önceden aldıkları kurbanlıkları ya köylerde ya da evlerinde beslerler. Satın alınan kurbanlık, evde uygun bir yerde kesilinceye dek özenle beslenir. Hayvanı bu kısa sürede beslemek için, çevre köylülerce eşek, at arabası ya da traktör römorkları üzerinde getirilen yeşil yapraklı çalılar kullanılır. Bu çalılar, il merkezinin belirli yerlerinde ya da sokaklarda gezdirilerek pazarlanmaktadır.

Genellikle kurban bayramı arife günü ikindi namazından sonra, seyrek olarak da bayram sabahı mezar ziyaretleri yapılır. Bu zamanlarda mezarlıklarda *Kuran* okumasını bilenler (bu kişiler eskiden yaşlı kuşaktan iken günümüzde çoğunlukla *Kuran*

kurslarına gidenlerdir) ölüleri için mezar başında kurandan ayetler okuyup dua ederler. *Kuran* okumasını bilmeyenler bu işi küçük bir ücret karşılığı başkalarına yaptırırlar. Uşak merkez ilçede üç büyük mezarlık bulunmaktadır.

Özellikle arife günleri bu mezarlıklar çok kalabalık olmaktadır. Mezar ziyaretine kadın, erkek, çocuk gibi hastalık ve aşırı yaşlılık durumları dışında, yaşlı ve genç olmalarına bakılmaksızın tüm aile bireyleri katılır. Mezara girişte, dua edilerek tüm ölülerin ruhlarına hediye edilir ve ölüler selamlanır. Daha sonra, yakınların mezarları tek tek ziyaret edilerek mezarın üstü, çevresi ot, taş ve yapraklardan temizlenir. Mezarlıklarda bulunan çeşme ya da su depolarından, orada bulunan kaplarla su alınarak yakının mezarı üstüne dökülür. Eğer mezarda su konulacak bir yer varsa burası su ile doldurulur. Halk bunu, kuşların oradan su içerek ölünün ruhuna teşekkür edip, onun huzur içinde olmasına katkıda bulunacağı biçiminde açıklamaktadır.

Mezar ziyaretini tamamlayanlardan bazıları, mezarlıktan çıkarken buranın bekçisine bir miktar para vererek yakınlarının mezarlarına bakmasını isterler. Çıkışta yine tüm ölülerin ruhlarına dualar okunur.

Bayram sabahı diğer günlere göre erken kalkılır. Evin erkekleri, 5-6 yaşın üstündeki erkek çocuklar da dahil olmak üzere bayram namazı için camiye giderler. Bu arada, evde kalan kadınlar ve kız çocukları sokak kapılarının önünü, evi süpürüp siler hatta yıkayıp temizleyerek kurban kesimi için hazırlık yaparlar.

Erkekler bayram namazını tamamladıktan sonra hemen evlerine dönerek kurbanın kesimi işine başlarlar. Kurban, eğer aile reisi becerebiliyorsa onun ya da ailedeki bir başka erkek tarafından kesilir, yüzülür, temizlenip, parçalanır. Eğer bu iş ev erkekleri tarafından yapılamıyorsa, onların da yardımcı olmalarıyla komşu erkekler tarafından yapılır. Eğer bu da olmuyorsa, kasap çağırılır. Kasaplar bayram öncesinde tembihlenerek kesim işi garanti altına alınmaktadır. Bir kurban bayramında, kendi kurbanının yanı sıra 25-30 hayvan kesen insanları görmek olasıdır.

Kurbanlığın Kesilmesi

Kesim işleminden önce kurbanlık hayvana, içmesi için su gösterilir. Genellikle evin bahçesine kuytu, pek basılmayan bir yere yaklaşık 30-40 cm. çapında ve 25-30 cm. derinlikte bir çukur kazılır. Son zamanlarda evlerin toprak zeminli bahçeleri azaldığı için, toprağa açık kenarı bulunan beton zeminler de kesim yeri olarak kullanılmaktadır. Kurbanlık, bu çukurun kenarına boğazı gelecek biçimde, yüzü ve ayakları kıbleye bakar durumda, sol yanı üzerine yatırılır. Hayvanın iki ön ve sol arka ayakları bir ip ile bağlanır. Sağ arka ayak, serbest bırakılır.

Kesimi yapacak kişi, hayvanın sağ gözünü sağ kulağıyla, bu olanaksızsa bir bezle örtüp sol eliyle çene altından kavrayarak başı geriye doğru çekip duasını okur. Dua bittikten sonra üç kez tekbir getirip, kurban kimin adına kesiliyorsa ondan üç kez "Vekâletini verdin mi ?" sorusuyla vekâlet ister. Kurbancı da her defasında "Verdim" diye yanıtlar. Sonra hayvan boğazlanarak, kanı bu çukura akıtılır. Kurbancı, kurbanlığın kesimi için vekâlet verdikten hemen sonra, iki rekât şükür namazı kılar. Bu, Tanrı'nın, kendisine kurban kesmeyi nasip etmesi karşılığı olarak gerçekleştirilen tapınıma değgin bir ritüeldir.

Genellikle aile reisi, bazen de kurbanı kesen kişi kurbanlığın kanından parmağıyla alarak çocukların alnına sürer. Bu uygulama, adak kurbanında özellikle yapılmaktadır. Adak kurbanında, doğaüstü güce sunulmasıyla kutsal duruma gelen kurbanın kanının adakçıya sürülmesi eyleminin temelinde, temas prensibine dayalı olarak hayvanın kanı aracılığıyla kutsallığın adakçıya geçeceği, dolayısıyla onun da kutsallaşacağı inancı

yatmaktadır. Anadolu halkı arasında, bu uygulamaya dayalı olarak kurban kanının sürüldüğü kişinin birtakım rahatsızlıklardan kurtulduğu biçiminde inançlar da yer almaktadır.

Kurbanlık tam olarak hareketsiz kalınca, arka ayaklarından birisinin derisi diz hizasında, iç kısımdan kesilip buradan içeriye genellikle bir oklava sokularak deri ile kaslar arasında bir yol açılmaya çalışılır. Daha sonra bu yarık kesimden içeriye ağız ile üflenerek deri ile kaslar arasına hava verilerek derinin kaslardan ayrılmasına yardımcı olunur. Bu işlem, derinin kolay yüzülmesini sağlar. Daha sonra deri bıçak aracılığıyla yüzülür, ya da tulum çıkarılır. Tam ya da yarım yüzülmüş hayvan arka ayaklarının diz sinirleri arasından geçirilen bir iple yüksekçe bir yere asılarak yarım kalmış yüzme işlemi tamamlanır. Karın kısmı yarılarak iç organlar çıkarılır. İnce bağırsak, çile yapılarak, tuzlanmış deri ile birlikte genellikle Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Hava Kurumu, Diyanet Vakfı'nın oluşturduğu "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları"nın toplama ekiplerine verilir. Bu durum yasayla da belirtilmiş olmasına karşın[1] bazı aileler kurban derilerini cami yaptırma dernekleri, *Kuran* kursları gibi yerlere gizlice vermektedirler.

Sabah kahvaltısı, kurbanlığın hızla pişirilebilen ciğerleri, böbrekleri, kalbi (yüreği) ile yapılır. Halk arasında bunun sevap olduğu inancı yaygındır. Kahvaltıdan sonra, hayvanın etleri usulüne uygun olarak parçalanır. Dağıtılacak paylar komşu ve akrabalara evin gençleri tarafından dağıtılır.

Anadolu'da yaygın bir biçimde, kelle (hayvanın başı) ve paçalarının (hayvanın bacaklarının dizden aşağı kesimi) derisinin yüzülmeyip, doğrudan ateşte kılları yakılarak, kalan kıl köklerinin de kızgın demirle dağlanarak pişirilip yenmesi geleneği vardır. Bu işleme, Anadolunun pek çok yöresinde "ütme" adı verilmektedir.

Kelle ve paçaların ateşte ütülmesi işleminin çok eski bir gelenek olduğu kanısındayız. Büyük bir olasılıkla bu işlem eski Türk boylarında, Anadolu'nun eski kültürlerinde ve çeşitli ilkel toplumlarda görülen gökyüzünde var olduğu tasarımlanan doğaüstü güçlere ya da Yahudiliğin ilk dönemlerinde görülen

Tanrı'ya dumanla koku gönderme uygulamasıyla ilişkili olabilir. (Bkz.: Bu çalışma, "Eski Türk Boylarında Kurban"; "*Tevrat*'ta Kurban Konusu")

Uşak, Afyon ve Kütahya'da saptadığımız Kurban Bayramına ilişkin bir uygulama dikkat çekicidir. Bayramdan yaklaşık bir hafta önce, merkez ilçenin belirli yerlerine ocaklar kurulur. Bu ocaklar yaklaşık 10-15 yıl öncesine kadar, taş ve çamurla örülerek kuruluyor, ocağın arkasına büyük, iki yanlı deri körükler yerleştiriliyordu. Günümüzde, el ile döndürülen küçük üfleyiciler kullanılmaktadır. Eskiden bu ocaklarda meşe kömürü kullanılırken, günümüzde odun, çalı çırpı kullanılmaktadır. Halka göre bu tür yakacakların isi kokusu kelleye sinmekte, kellenin yemeği iyi olmamaktadır. Ancak, demirci dükkânlarındaki ocaklarda bugün de meşe kömürü kullanılmaktadır.

Ocak sahibi, belirli bir ücret karşılığı kelle ve paçaları üter. Ütülmüş kellenin alt çenesi üst çeneden ayrılarak, parçalanmış paçalarla birlikte yıkanıp pişirilir. Eskiden hemen her yeri yenerek tüketilen kurbanın, kemikleri özenle gömülürdü. Eskiye bakarak günümüzde kurbanın kelle, paça, gumbar[2] ve işkembesine rağbet azalmıştır. Bayram günlerinde ve bayramdan sonraki günlerde kurbanın bu kısımlarına ve kemiklerine çöplüklerde rastlamak olasıdır.

Kurbana ilişkin işlemler tamamlandıktan sonra, ev halkı bayramlık elbiselerini giyerek birbirleriyle bayramlaşırlar. Bayramın ilk günü, kurban işlerinden artan zamanda daha çok birinci dereceden akrabalar ziyaret edilir. İlk ziyaretlerin yaşlılara yapılmasına özen gösterilir. Akrabalar ve komşular arasındaki bayramlaşma ziyaretleri küçükten büyüğe doğru bir sıra izleyerek bayramın ikinci, üçüncü ve dördüncü günlerinde devam eder.

Sinop'un bir ilçesi olan Boyabat'ta da Kurban Bayramındaki kurban kesme ritüeli, Anadolu'nun diğer yörelerinden farklı değildir. Bu ilçemizde söz konusu ritüele ilişkin ilginç yön, kurban etinin çiğ olarak değil, kebap yapılarak dağıtılması uygulamasıdır.

Buna benzer uygulamaları, Anadolu Bektaşi-Alevi topluluğunun daha çok ziyaretlere sundukları adak kurbanlarında

görmekteyiz. Narlıdere Tahtacıları arasında dağıtılacak etin pişmiş olması ve toplu olarak yenmesi töresi vardır. (Bkz.: Boratav, 1973 : 254 ; Yetişen, 1970)

Notlar

1 17 Temmuz 1986 tarih ve 19167 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanan kararname ile "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları Fonu" kurulmuştur. (Kurban bayramlarında ülke genelinde toplanan derilerin gelirlerinin % 40'ı Türk Hava Kurumu'na; %15'i Türkiye Kızılay Derneği'ne; % 15'i Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'na ve % 5'i Diyanet Vakfı'na verilmektedir. Gelirin geri kalan % 25'lik dilimi bu fon tarafından kullanılmaktadır. Söz konusu fonun ana amaçları arasında şunlar sayılabilir: Yeni iş alanları açmak; göçmenlere sığınma ve barınma yerleri sağlamak; gereksinimi olanların hastane, ilaç masraflarını karşılamak; öğrencilere burs vermek, kahvaltı vermek.)
İl ve ilçelerde örgütlü olan bu fon 1991 Haziran ayı itibarıyla dokuz milyon kişiye, üç yüz altmış milyar liralık yardım yapmıştır. (Genel bilgi, 1991 yılı Kurban Bayramında TRT 1 de yayınlanan bir programdan alınmıştır.)

2 Aslı *bumbar* olan, Anadolu'nun bazı yerlerinde *mumbar* da denilen, kalın bağırsağın ince bağırsağa yakın bir bölümü. Özellikle kurban bayramlarında içine bulgur ya da pirinç doldurulup, ağzı iple bağlanarak dolması yapılan bir organ.

Değerlendirme

Yukarıda da görüldüğü gibi Uşak merkez ilçe yerli halkı arasında kurbanlığın kesilmesi ve dağıtılmasına ilişkin işlemler, Anadolu genelindeki Sünni topluluğun uygulamalarından pek farklı değildir. Bunun temel nedeni, kültürün kendisi gibi dinin de içinde yer aldığı hukuk, aile ve diğer kurumların üyelerini birörnek kılma çabası içinde olmasıdır. Günümüzde Uşak il merkezinde, yerli halk arasında çok fakir olanların dışında kurban kesmeyen yok gibidir. Bu durum, Kurban Bayramında kurban kesmenin bir yönüyle saygınlık artırıcı olmasına yorumlanabilirken diğer yönüyle de yılda bir kez kurbanlığa ödenen paranın, sıradan ailelerin bile bütçelerini çok fazla zorlamamasına bağlanabilir.

Tüm bunların ötesinde henüz büyük bir kasaba yapısından kurtulamamış, yüz yüze ilişkilerin günümüzde de önemini koruduğu Uşak'ta dine bağlılığın, buna dayalı olarak dinsel buyrukların yerine getirilmesine ilişkin uygulamaların dışavurumunun toplumsal ilişkiler açısından küçümsenmeyecek bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Kurbanın başı ve paçalarına uygulanan işlemlerin dinsel buyruklarla bir ilgisi bulunamamıştır. Bu durumu, geleneksel koşullanma olarak nitelendirebiliriz. Kanımızca kökleri çok eskide olan görsel kültürlenmeye dayalı bu uygulama, Uşak yerli halkı arasında hâlâ yaşamını sürdürmektedir.

Sonuç olarak kurbanın, yani hayvan kesip etini akrabaya, konu komşuya dağıtmanın, ritüelin temelinde yatan (Cahiliye Dönemi ve İslamiyetin ilk yıllarındaki Arap toplumu örneğin-

deki gibi küçük ve çok yoksul topluluklardaki) eski işlevlerinin hepsini tam anlamıyla yerine getirmediği; toplumsal dayanışma ve birlikteliği pekiştirici, yaşlı kuşaktaki unutulmuşluk hislerinin en azından bir süre yok edilmesine yönelik işlevinin oldukça zayıflamış olduğu söylenebilir. Ayrıca, kurbanın kemikleriyle, eskiden yenerek tüketilen işkembe, baş, paça gibi organlarının daha önceki zamanlarda olduğu gibi, kutsallığa dayalı olarak gömülmeyişi, bunların çöplüklere atılışı da kurbana ilişkin dinsel yaklaşım bağlarının gevşediğinin göstergeleri olarak değerlendirilebilir.

VII. BÖLÜM
Çapar Köyünde Adak Kurbanı

Çapar Köyünde Adak Kurbanı

Anadolu Alevi-Bektaşi toplulukları arasında uygulanan kurban ritüelleri, etnolojik açıdan çeşitli konularda oldukça önemli ipuçları verebilecek uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada, Alevi-Bektaşi betimlemesini bu topluluklar üzerine yazılmış eserlerde kullanıldığı biçimde ele aldık. Kimi eserlerde bu betimleme Bektaşi-Alevi biçiminde kullanılmıştır. Bu kullanım, söz konusu iki cemaatin inanç sistemlerinde bulunan detaydaki farklılıklar gözardı edilerek iki topluluğun bir bütün olarak ele alınmasına yöneliktir.

Hasluck Alevi-Bektaşi'leri inanç sistemleri açısından Anadolu Müslüman heterodoks grubu içinde ele almaktadır. Alevi-Bektaşi'ler hakkında detaylı çalışmasıyla tanınan Eröz, bu iki cemaatin Caferi mezhebine bağlı olduklarını ve bu mezhebin de İslam esaslarına tam anlamıyla uygun olduğunu belirtmektedir. (Bkz.: Hasluck, 1972: Eröz, 1977: 173)

İslami mezheplerin ortaya çıkış nedenleri genel olarak üç ana grupta toplanmaktadır. Bunlardan, inanç üzerine olan farklılıklardan kaynaklananlar VIII. yy'da ortaya çıkmaya başlarlar. Esas olarak, "insanın yaptığı işlerde, özgür olmadığı, bütün işleri Allah'ın yaptırdığı, bu nedenle de insanın yaptıklarından dolayı sorumlu tutulamayacağı" görüşünü savunan Cebriye mezhebine bir tepki olarak ortaya çıkan ve tam karşı görüşü savunan Mutezile mezhebi doğar. Bu mezhep kendi içinde birçok kola ayrılır. Bunlardan birisi de Caferiye mezhebidir.

Çeşitli kaynaklar, Alevilik-Bektaşilik ile Hıristiyanlık, Şamanizm, Şiilik, Hurufilik gibi çeşitli inanç sistemlerini ilişkili bulmaktadırlar.

Alevilik-Bektaşilik'te kurbanlama tapınımı, sosyal ilişki ve büyüsel özlü çok geniş kapsamlı ritüeller zincirinde yer alan bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu bu ritüellerin tümünde, kurban olarak sunulan asıl kurbanlık, adına sunulan bireyi simgelemektedir. Bu simgeleme, her ritüelin içeriğinde yer alan çeşitli ritüel objeleriyle de ayrıca simgelenmektedir.

Aleviler-Bektaşiler *ayin-i cem, görgü, sürek* vd. adlarla anılan özel ritüellerde sunulan kurbana *tercüman, terceman* demektedirler. Bütün haliyle pişirilen kurban etine *tercüman lokması, lokma, rıza lokması* gibi adlar verilmektedir. Pişmiş kurban etinin küçük küçük doğranıp parçalanmış olarak dağıtılan parçaları da *pay, ülü, ülüş, hak, lokma* gibi yöresel çeşitlilik gösteren adlarla bilinmektedir.

Genel bir sınıflandırma ile Alevi-Bektaşi kurbanlamaları *iç kurban, içeri kurbanı ve dış kurban, dışarı kurbanı* olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Bunlardan iç kurban, sadece cematten belirli koşulları taşıyan kişilerin katıldığı, belirli gün ve zamanlarda, belirli amaçlara yönelik olarak gerçekleştirilen dinsel/büyüsel birtakım uygulamaların eşlik ettiği ritüellerde sunulmaktadır. Bu kurbanlamada, kurbanlığı "tığlamak" için "kurbancı" adı verilen ve bu iş ile görevlendirilmiş bir kişi bulunmaktadır. Kurbancı, bu ritüelde görev alan on iki hizmet postundan "İbrahim" postunu temsil etmektedir. Yazılı kaynaklar, Alevi-Bektaşi'lerin kurban kesme operasyonunu "tığlama" diye adlandırdıklarını belirtmektedirler. (Bkz.: Birdoğan, 1990: 522; Noyan, 1987: 330-333; Eröz, 1977: 293; Sezgin, 1990 : 218)

İç kurban'da, kurbanın kanının kesinlikle yere akıtılmamasına, tığlayanın üstüne sıçramamasına çok büyük önem verildiği bilinmektedir. Eröz, kanla ilgili bu durumu "kan tabusu" ile açıklamaktadır. (Bkz.: Eröz, 1980) Bu kurbanlamadaki kanın tabu kabul edilerek akıtılmaması, İslamiyet öncesi Türk töresi ile ilişkilendirilmekte Selçuklu, Osmanlı dönemlerindeki hanedandan olanların boğularak öldürülmeleri, kanlarının akıtılmaması uygulaması ile de bu durum vurgulanmaktadır. (Bkz. Eröz, 1977 :293-297 ; Sezgin, 1990 :218)

Ayrıca, bu kurbanın kemiklerine zarar verilmemesi de ayrı bir öneme sahiptir. Bu nedenle, iç kurban parçalanmadan, bütün olarak büyük bir kazanda haşlanıp kemikleri eklem yerlerinden ayrılmakta, elde edilen haşlanmış et küçük parçalara (lokma) ayrılıp özel bir ritüelle yenmekte, çeşitli nedenlerle törene katılamayan belirli özelliklere sahip cemaat üyelerine götürülmekte ya da gönderilmektedir.

İç kurbanının kanı, kemikleri ve yenmeyecek artıklarına, yöresel farklılıklar gösteren işlemler uygulanmaktadır. Örneğin, Eröz, bunların Malatya, Bingöl, Senirkent çevresinde kefenlenip derin bir çukura "kuyucu" adı verilen bir görevli tarafından "musahibinin"(1) yardımıyla gömüldüğünü (Eröz, 1977: 117; 1980: 20-21), bazı Kızılbaş Türkmenlerce de bereket ve uğur getirmesi için ambarlara, kilerlere konduğunu belirtmektedir. (Eröz, 1977: 300)

Bektaşi toplulukta iç kurbanın kemiklerinin "kurban kuyusu" olarak kullanılan yerlere konduğu belirtilmektedir. (Sezgin, 1990 :218)

Bu topluluklarda, bir araya gelip toplanma, bu vesile ile de kurban sunma o derece sıklıkla yapılmaktadır ki, özellikle kış aylarında Anadolu'nun çeşitli yörelerinde hemen her hafta perşembeyi cumaya bağlayan gecelerde cem törenleri düzenlenmektedir.

Söz konusu bu cemaatlerde dış kurban diye adlandırılan kurban türü, daha çok sıradan kurbanlamalar olarak tanımlanabilir. Bu tür kurbanlamada kurbanlığın kemiklerine, kanına vd. organlarına iç kurbanda uygulanan işlemler uygulanmamaktadır. Örneğin, ölü için ölümün üçüncü, yedinci, onikinci ve kırkıncı günlerinde sunulan kurban, adak kurbanı, kurban bayramlarında sunulan kurban, Hıdrellez kurbanı, Muharrem kurbanı gibi kurbanlamalar bu gruba girmektedir. Ayrıca, iç kurbanın sunulduğu ritüellere kesinlikle bu cemaat dışından olanlar alınmazken, diğerlerine cemaat dışından insanlar katılabilmektedirler.

Çapar Köyü Hakkında Genel Bilgi

Çapar köyü Çankırı ili, Şabanözü ilçesinin bir köyüdür. Köy Şabanözü'ne 12 km. uzaklıkta olup, ana karayoluna 2 km.'lik bir şose yolla bağlıdır. Köy pazar ilişkilerini genellikle Şabanözü ile sürdürmektedir. Arazinin dalgalı, kıraç ve çok taşlı oluşu tarım alanlarının yok denecek kadar az olmasının nedenidir. Bununla birlikte köyde kuru tarıma dayalı buğday ve arpa ekimi yapılmaktadır. Bu, dışsatımı olmayan sadece köylünün yiyecek ve hayvanları için yem gereksinimini karşılayacak düzeyde olan bir tarım faaliyetidir. Yaz aylarında çok küçük çaplı bahçe tarımı yapılmaktadır. Köyde bulunan tek bir traktör, tarım işlerinden çok köylünün pazartesi günleri kurulan Şabanözü pazarına götürülüp getirilmesinde ve diğer taşıma işlerinde kullanılmaktadır. Çapar'da küçükbaş hayvancılık yoktur. Bununla birlikte küçük çaplı büyükbaş hayvancılık, beslenme adına kümes hayvancılığı ve arıcılık yapılmaktadır.

Köy halkının büyük bir bölüğünün, Anadolu genelinde yaygın olarak görülen köyden kente göç olgusu doğrultusunda Çankırı, Şabanözü, Ankara gibi daha büyük yerleşim birimlerine göç etmesi nedeniyle günümüzde Çapar köyünde yaşayanlar genelde yaşlı kuşaktır. Çapar'da 1985 nüfus sayımında 223 kişi; 1990 nüfus sayımında 159 kişi sayılırken bugün 12 hanede 48 kişi yaşamaktadır. (DİE Genel Nüfus Sayımı 1985- 1990)

1938 yılında köyde ilkokul açılmış ancak, 1980 yılında öğrenci yokluğundan kapatılmıştır. 1954 yılında köyde bir cami yapılmıştır. Yine 1980 yılında köye elektrik getirilmiştir. Köyde yaşayan her ailenin radyo, televizyon, buzdolabı, elektrikli ya-

yık makinaları bulunmaktadır. 1988 yılında köylünün ortak kullanımı için köye bir telefon bağlanmıştır. Telefon o dönemin muhtarı olan Ali Yoldaş'ın evinde köylünün kullanımına açıktır.

Köyde yaşayan yaşlıların anlattıklarına göre köyün kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kendilerinin Kayı Boyu Cabiroğlu aşiretinden geldiklerini ve köyün adı olan Çapar'ın Cabir'den dönüşerek oluştuğunu söylemektedirler.

Çapar köyü halkı Alevi'dir. Genel olarak köyden göç etmiş aileler tam anlamıyla köyle ilişkilerini kesmemişlerdir. Kimileri köyde bulunan arazilerinden elde edilen üründen az da olsa pay almak, kimileri de arazilerini kendileri işlemek için köyle ilişkilerini sürdürmektedirler. Çapar köyü dışında yaşayan aileler, yakınlardan birinin ölümü ile cenazesine katılma, cem, adak kurbanı gibi dinsel ritüellerin olduğu zamanlarda da köye gelmektedirler.

Köy dışındaki ailelerin, köy ile olan bu ilişkiler zinciri içerisinde bizim belgelemeye çalıştığımız "adak kurbanı" motifi Anadolu genelinde yaygın olarak görülen, bir isteğin yerine gelmesi durumunda gerçekleştirilen kurban sunma ritüelidir. Çapar köyünün yaklaşık 1 km. doğusunda bulunan kısmen meşelik ve çamlık bir tepede, yerli taşlarla oluşturulmuş daire biçimli 30-40 cm. yüksekliğinde, yığma bir duvarın çevrelediği alan, köylülerin inanışında Cabbar Baba'nın mezarıdır. Köylüler buraya türbe demektedirler. Mezarın 15-20 m. doğusunda aynı biçimde oluşturulmuş, ancak biraz daha büyük olan yer de Cabbar Baba'nın karısı ile kızının mezarı olarak kabul edilmektedir.

Bu köyden olup, Ankara'nın Altındağ semtinde yerleşik bir bayan öğrencime, gerek halkbilim öğrenimi görüyor olmasına gerekse içtenliğine dayanarak, Alevi uygulamaları içinde yer alan bir kurban ritüelini belgelemek istediğimi söyleyip, bu konuda bana yardımcı olup olamayacağını sordum. Ailesiyle görüşüp, sonucu bana ileteceğini söyledi. Asıl amacım, daha önce hakkında okuyarak az da olsa bilgi sahibi olduğum bir "ayin-i cem" ritüelini baştan sona görüntüleyebilmekti. Ancak öğrencim, bunun olanaksız olduğunu, köylülerin buna karşı çıkabile-

ceklerini ama yakın akrabasından bir gencin okulunu bitirdiğini ve göreve başlayacağını bunun için de bir adak kurbanı sunacağını, bu ritüeli görüntüleyebileceğimi söyledi.

Kurbanın sunulacağı günün bir gün öncesinde fotoğraf makinamı, filimlerimi ve video kameramı hazırladım. Ertesi sabah saat 4.30'da arabamla öğrencimle ablasını aldım ve birlikte Çankırı'ya doğru yola koyulduk. Öğrencimin babası, annesi ve ağabeyinden oluşan ailesi; ritüeli yönetecek olan Alevi dedesi ve onun eşi ile birlikte bir başka araçla bizden yaklaşık yarım saat önce hareket etmişler. Çankırı'ya geldiğimizde, onları bizi beklerken bulduk. Yanımda oturan öğrencim arka koltuğa ablasının yanına geçti ve babaları benim yanıma oturdu. Hareket ettik. Kısa bir tanışma faslından sonra, ilgili belgeseli hangi amaçla çekmek istediğime ilişkin kimi sorular sordu. Köyle olan bağlarının gittikçe azalması konusundaki açıklamalardan sonra önümüzde giden diğer araba, sonradan öğrencimin annesinin köyü olduğunu öğrendiğim yol üstündeki Göldağı köyü yakınında durdu. Hemen arkalarında da biz durduk. Hep birlikte arabalardan inerek temiz hava alırken, Dede ile tanıştırıldım. Konudan haberdardı. Bana kurbanla ilgili, genelde bilinen dinsel açıklamalarda bulundu. Dede'nin iki gözü de âmâydı. Küçükken başı üstüne kızgın tandır kuyusuna düşmüş ve görme duyusunu yitirmiş. Gözleri dışında, yüzünde de bu kazanın, çiçek bozuğu görünümlü izlerini taşıyordu.

Alevilikte Dedelik bir kurumdur. Bu kurumda, baba soyu izlenerek erkek çocuklar dede olurlar. Dedenin dine dayalı geleneksel eğitimi, birinci derecede, varsa babanın babası tarafından, yoksa doğrudan baba tarafından yapılır. Ayrıca, dede adayı çocuk, doğumundan başlayarak toplumsal çevre tarafından da eğitilir. Bunlar dışında dede olacak kişi, katıldığı ritüelleri izleyerek ve gelecekte bu ritüelleri kendisinin yöneteceği bilincinde olarak, kendi kendini eğitir. Yine Alevilikte dede soyundan gelen erkeklerin, dede soyundan gelen kadınlarla evlenmesi geleneği vardır. Dede'nin karısına "ana, ana bacı" denilmektedir. İşte bu ritüeli yönetecek olan İsmail Güvenç de sözünü ettiğimiz bu eğitimlerden geçmiş, ancak dede soyundan bir kadınla evlenmemiş, bu noktada geleneği çiğnemiş. İsmail Dede,

gerçekten hemen her konuda kendisini eğitmiş, kendi ifadesiyle dine değgin konuları araştırmış, soruşturmuş, çeşitli kitapları karısına okutarak bilgi dağarcığını genişletmiş. Dede İsmail Güvenç Ankara/ Çubuk/ Karaköy'dendir, Ankara'da Dikmen semtinde oturmaktadır. Çapar köyünün Dede'lik görevini yapmaktadır. Genellikle topluluğa dayalı dinsel ritüellerin yerine getirilmesi sırasında Çapar köyüne gidip gelmektedir.

Bir süre sonra diğer araç yine durdu. Biz de durduk. Öğrencimin ağabeyi bir hafta önce kendi arabasıyla bu yörede bir kaza geçirmiş. Kazadan sağ salim kurtulduğu için durduğumuz yerin yaklaşık 400-500 m. ötesindeki bir taş yığınını andıran Ahmet Dede Türbesi'ne horoz kurbanı sunacakmış. Köye ulaşmak için geç kalındığı vurgulanarak sununun dönüşte yapılmasına karar verildi. Aleviler arasında, genellikle adak kurbanı anlamında horoz kurban etme oldukça yaygın olarak görülmektedir.

Kurban olarak sunulacak olan koyundan önce de bir horoz kurban edildi. Bu horoza Anadolu Bektaşileri ve Alevileri "Cebrail" adını veriyorlar. Genel olarak Alevilerin "ayin-i cem" adı verilen ritüellerinde, ritüelde görev alacak kişiler tarihsel boyutta bir din büyüğünü temsil eden postlara (makamlara) oturmuş sayılmaktadırlar. Bu postlardan birisi "Rehber (Baba) Postu" yörede "Cebrail Makamı" olarak adlandırılmaktadır. Bu postun temsilcisi yörenin bilgili görgülü kişileri arasından seçilmektedir. Rehberin göreviyse, gerek yazılı kaynaklarda gerekse yörede yol göstericilik olarak belirtilmektedir. Bize göre koyundan önce horozun yani yol gösterici niteliği olan Cebrail'in kesilmesi, İbrahim'in oğlu İsmail'i simgeleyen kurbanlık koyunun ruhuna öte dünyaya gidişte yol gösterici bir görevin kendisine verilmesi inancına dayanmaktadır.

Ancak, bu konu bizim çalışma alanımız dışında kaldığı için üzerinde durmadık. Bizim çalışma konumuzla ilgili farklılıksa, yazılı kaynaklardaki on iki hizmet-on iki post, yörede on iki hizmet on sekiz erkân olarak görülmektedir. Rehber görevine ilişkin post, yörede "Cebrail makamı" olarak gösterilirken, yazılı kaynaklarda "Ali makamı" olarak gösterilmektedir.(2) (Bkz.: Fığlalı, 1990: 337-339; Eröz, 1977: 136-137)

Köye geldik. Öğrencimin babaannesinin evine indik. Tanıştırıldıktan sonra güzel bir kahvaltı yaptık. Anladığım kadarıyla dışarda kurban hazırlıkları yapılıyordu. Bu arada köylüler, köylerine gelmiş olan dedenin elini öpüp, "Hoş geldin" demek için dedeyle birlikte oturduğumuz odaya geliyorlardı.

Yaşlıca bir mürit, dedeyle omuz başlarını öper biçimde niyazlaştıktan sonra diz çökerek dedenin dizini ve sağ elinin baş parmağını öptü. Daha sonra bu kişi fısıldayarak dede ile konuşmak istedi. Dede de benim yabancı olmadığımı sorununu yüksek sesle anlatmasını istedi. Mürit arada bana da yönelerek, karısının öldüğünü, çocukları ve gelininin yanında olmanın onu huzursuz ettiğini, dedenin de tanıdığı dul bir kadınla evlenmesinin doğru olup olmayacağı konusunda dedenin görüşünü almak istiyordu. Dede olumluydu. Mürit benim de bir şeyler söylememi ister gibi yüzüme bakınca, olumlu olduğu doğrultusundaki görüşümü belirtim. Daha sonra mürit, dedenin aracılık yapmasını istedi. Dede de elinden geleni yapacağını söyleyip, karşılıklı hayırlısı olsun dileklerinde bulunuldu.

Vakit öğlen olmuştu, arabalara binildi. Bir gün önce yağmış olan şiddetli yağmur toprak yolları çamur haline getirmiş, yağmur yeniden başlamıştı. Oldukça zor ve yorucu, yaklaşık bir saat süre ile tırmandığımız tepenin üstünde, seyrek meşe ve kızılçam ağaçları vardı. Bu ağaçların altındaki bölgeye geldiğimizde daha önce hareket edip, burada kurban kesmeye gelmiş aileler gördüm. Bu aileler de Çapar Köyü'ndendi. Özellikle geciktirilip geciktirilmediğimizi bilmiyorum. Çünkü bu aileler kendi kurbanlarını kesmiş, yüzüyorlardı.

Bizimle birlikte gelen grup 15 kişiydi. Bunlar arasında kentten gelmiş olanlar çoğunluktaydı.

Geldiğimiz yer, ilgili köyün kurucusu olarak kabul edilen Cabbar Baba, karısı ve kızının mezarlarının bulunduğu belirtilen bir alandı. Mezarları çevreleyen duvarlar, ziyaretçiler tarafından çevresi dönülürken öpülüyor, bu arada zaman zaman taşların üzerinde bulunan toprak parçaları alınıp yutuluyordu. Kutsal olduğu kabul edilen yerlerden, bu türde toprak alıp yemek Anadolu Alevileri arasında çok yaygın olarak görülmektedir. Örneğin, Antalya Elmalı/Tekke Köyü'nde her yıl düzenle-

nen Abdal Musa törenlerinde, törene katılanlar türbeden toprak alıp yiyorlar. Kimileri de bu topraktan yakınlarına götürmek için yanına alıyor. Yine Hacı Bektaş kasabasında düzenlenen Hacı Bektaş Veli'yi anma törenlerinde tekke duvarlarından sıva ya da harç parçalarını, tekkenin bahçesinde bulunan karadut ağacının kökünü çevreleyen topraktan alıp yiyen sayısız insan gördüm. Öyle ki, bu ağacın kökünü çevreleyen yer toprağının alınması yüzünden bir çukur görünümü almıştı. Hacı Bektaş kasabasında Kültür Bakanlığı'nın da katkılarıyla yeni yaptırılan "Çilehane" yakınındaki Hacı Bektaş Veli heykeli burayı ziyaret eden Aleviler tarafından bir tür türbe anlamını taşıyor. Genellikle Alevi kadın, çocuk ve genç kızlar bu heykeli çevreleyen kare biçimli duvar etrafında dua ederek dönerlerken, arada bir eğilip duvarı öpüyor, üstündeki toprak parçalarını ya da harçtan bir parçayı koparark yiyorlardı.

Cabbar Baba ve karısıyla kızının mezarlarını çevreleyen taş yığınlarına, mezar yakınındaki bir ağacın dallarına ip ya da kumaş parçası bağlama *(yalma)*, buraya bir adakta bulunarak mum yakma gelenekleri hâlâ sürdürülüyordu.

Adakçı ayakta dururken, adak kurbanı koyunu iki ayağının arasına alarak, sağ eliyle hayvanın sağ ayağını dizinden bükerek yerle temasını keserken İsmail Dede yüksek sesle duasını okudu, "duvazladı" Önce, bir anlamda öncü olan horoz (Cebrail) özellikle İsmail Dede'nin bağ bıçağını andıran çakısıyla kesildi. Daha sonra asıl kurbanlık koyun kesildi. Adakçı, kurbanın kanından sağ elinin işaret parmağıyla alarak, oğlunun alnına sürdü. Gerek horozun gerekse kurbanlığın güç boğazlanması, bende çakının yeterince keskin olmadığı kanısını uyandırdı. Öğrencimin ağabeyinin şükran kurbanı olan horoz, dönüşte geç olabileceği düşüncesiyle yine İsmail Dede'nin çakısıyla bizzat ağabey tarafından duvazlanarak (duası edilerek) kesildi. Kurban yüzülüp temizlenirken, İsmail Dede bizden önce buraya gelenlerce hazırlanmış kahvaltı sofrasına davet edildi.

Çaylar yudumlanırken, İsmail Dede dinsel mitolojinin genelde sözlü kültüre dayalı örneklerinden dersler çıkararak müritlerini dinsel, ahlaki, sosyal ve hukuksal eğitimden geçiriyordu. Erkekler Dede'ye daha yakın, kadınlar ve genç kızlar biraz

daha geride onu çevrelemiş, bütün dikkatleriyle dinliyorlardı. Oradan ayrılıp, alınlarında kurban kanı bulunan 8/10 yaşlarındaki iki çocuğa niçin alınlarına kan sürdüklerini sorduğumda bunun nedenini bilmediklerini öğrendim. Büyüklerine sormalarını istedim, sordular. Bir kadın çocuklara, İbrahim Peygamber'in oğlunu kurban etmesine ilişkin söylenceyi anlattı.

Bu arada, delikanlılar ve genç kızlar kurbandan bir parça ve ağabeyin kestiği horozu alarak oradan uzaklaştılar. Ağabey benim de onlarla gitmemi istedi. Biraz sonra geleceğimi, şimdi ayrılırsam ayıp olacağını söyleyip kaldım. Dede coşkun anlatıyordu. Bir yandan da rakısını yudumluyor, çevredekiler ağzına meze sunuyorlardı. Erkekler rakı içiyordu. Anlatıda din büyüklerinin adı geçtikçe, herkes sağ ellerinin avuçlarını göğüslerine bastırıyor, sonra sağ ellerini baş parmak açıkta kalacak biçimde yumarak baş parmaklarının üstünü öpüyor, Allah, Allah, Allah diye bağırarak kendinden geçiyordu.

Gençlerin yanına gittim. Onlar da kızlı erkekli aralarında eski günleri konuşup anımsıyorlar, yaktıkları ateşte kurban etini ve horozu kızartarak bir yandan yerken, bir yandan da rakı içiyorlardı.

Akşamüstü, İsmail Dede genel bir dua ederek ritüeli sona erdirdi. Yine arabalarla köye döndük. Köyden beni götüren aile için bir miktar kışlık erzağı arabalara yükleyerek Ankara'ya hareket ettik.

Değerlendirme

Çapar'daki adak kurbanı, birbirlerinden kimi noktalarda soyutlanabilecek, kimi noktalarda iç içe iki yöne sahip görünmektedir. Bu yönlerden birisi dinsel, diğeri toplumsal olan yöndür. Dinsel yön, başarıya ulaşan bireyin bu başarısında kuşkusuz katkısı olduğu tasarımlanan doğaüstü ile ilgilidir. Bu yönüyle ritüel, doğaüstü tasarıma teşekkür sunmaya dayalıdır. Formüle edilmiş kutsal söz dizilerini güçlendirip, pekiştirmek amacıyla dinsel geleneğe bağlı bir biçimde koyunun kutsanarak kanının akıtılması inanç sisteminin gereğidir. Bu pratik, Alevi-Bektaşi topluluğunda farklılaştırılmış olsa da, daha önce ritüel konusunda değindiğimiz bir yineleme, ilkörneğin bir taklidi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ritüel diğer yönüyle, yani toplumsal yönüyle şöyle bir tablo serimlemektedir: Bu adak kurbanında, hayata atılarak bir iş güç sahibi olan kişinin söz konusu geçiş dönemini birinci derecede ailesi ve yakın akrabaları, ikinci ve üçüncü derecelerde konu komşusuyla birlikte kutlama eylemini görüyoruz. Ritüelin bu yönüyle kurbancı, insan yaşamında yer alan ana geçişlerdeki uygulamalara benzer bir biçimde kutsanıyor. Daha sonra, hem geçişteki bireyce hem de yakınlarınca mutlu olay birlikte kutlanıyor. Böylece, günlük yaşam sürecinde pek birbirlerini görmeyen, bir araya gelemeyen yakınlar buluşarak birlikte yiyor, içiyor, geçmişi anıp yaşıyor, bir kutsallığı ve buna bağlı olarak kendilerinden bir ailenin dolayısıyla da cemaatin mutluluğunu paylaşıyorlar.

VIII. BÖLÜM

Hacı Bektaş Veli'yi Anma Törenlerinde Adak Kurbanları

Hacı Bektaş Veli'yi Anma Törenlerinde Adak Kurbanları

Bektaşiliğin piri olarak kabul edilen Hacı Bektaş Veli'nin (1210-1271) Anadolu'ya gelişi, Anadolu Selçuklu Devleti'nin son yıllarına rastlar. Bu dönem, gerek siyasal gerekse toplumsal, dinsel birtakım huzursuzlukların olduğu; Anadolu insanının özdeksel ve tinsel arayışlar içinde bulunduğu bir dönemdir. Yine bu dönem dervişlerin, erenlerin eğitimini aldıkları tarikatı, kendi görüş ve düşüncelerini daha çok Türkistan, Anadolu ve Rumeli'de adım adım dolaşarak yaymaya çalıştıkları dönemdir.

Hacı Bektaş Veli bugünkü Nevşehir iline bağlı Hacıbektaş kasabasına (eski adı Sulucakarahöyük) yerleşerek dergâhını kurar ve giderek Anadolu'da Bektaşilik yayılır.

Alevilik ile Bektaşilik geniş çerçevede iç içe bir görünüm sergilemekle birlikte, birbirlerinden ayrıldıkları noktalar vardır. Örneğin isteyen, birtakım koşulları yerine getiren kişi, üyesi olduğu topluluğa ve dinine bakılmaksızın bir ritüelle Bektaşiliğe katılabilirken, Alevi ana babadan doğmayan Alevi olamaz. Yani Bektaşiliğe üyelik doğumla ya da sonradan kazanılabilirken, Aleviliğe üyelik ancak doğumla olanaklıdır. Bununla birlikte, Bektaşi ve Alevilerin inanca dayalı ritüellerinde büyük benzerlikler vardır. Genel olarak Aleviler Bektaşileri, Bektaşiler de Alevileri kendi topluluklarından saymaktadırlar.

Hacıbektaş kasabasında her yıl 16 Ağustos'ta başlayan ve üç gün süren Hacı Bektaş Veli'yi anma törenleri bu kasaba kaymakamlığı, Nevşehir Valiliği, Kültür Bakanlığı'nın ortak katkı ve çabalarıyla düzenlenmektedir. Bu törenlerde çeşitli konuş-

macıların katıldığı konferanslar, halkoyunları gösterileri, halk müziği dinletileri gibi etkinlikler yer almaktadır. Resmi kurumların çeşitli etkinlik gösterileri yanı sıra, halk da tüm ziyaretçilere açık kimi etkinliklerde bulunmaktadır.

Bizim katıldığımız 1991 yılı törenleri bu törenlerin 28.siydi. Evinde kaldığımız bayan muhtardan edindiğimiz bilgilere göre Hacıbektaş kasabasının nüfusu 6000'dir. Törenler sırasında ilçe nüfusu yaklaşık 110.000 olmaktadır.

15 Ağustos 1991 tarihinde iki öğrencimle birlikte Hacıbektaş'a hareket ettik. Ben ilk kez bu törenlere katılıyordum.

Hacıbektaş'ta otel bulamayacağımızı (ilçede bulunan dört otel, törenlerin yaklaşık bir ay öncesinde rezervasyonla doluyormuş) gerekirse arabada yatacağımızı konuşmuştuk. Gerçi, daha önce kasaba sakinlerinin misafirleri evlerinde ağırladıklarını duymuştum. Öğrencilerimden biri, kasabadan bir arkadaşının evinin adresini de almıştı. Güzel bir yolculuktan sonra Hacıbektaş'a vardık.

Daha kasabaya girerken hayretler içinde kalmıştım. Yolun sağı ve solunda plâkalarından, Anadolu'nun hatta dünyanın dört bir tarafından geldikleri anlaşılan minibüsler, midibüsler, karavanlar, kamyonlar, pikaplar, otomobiller hatta otobüsleri yeşillikler içine park etmiş insanlar gece yatacakları yatakları hazırlıyor, çay demliyor, yemek yiyorlardı. Ben bunları görüntülerken kimi hoşgeldiniz diyor, kimi sofrasına davet ediyordu. Kasabaya girdiğimizde güneş batmak üzereydi. İlk işimiz kalacak yer ayarlamak oldu.

Doğrudan öğrencimin arkadaşından aldığı adrese gittik. Burası Hacıbektaş'ın büyük bir mahallesinin bayan muhtarının eviydi. Eve girip kendimizi tanıttık ve yatacak yer aradığımızı söyledik. Bizi bırakmayacaklarını, kendilerinin misafiri olmamızdan memnun olacaklarını, bunun gelenekleri olduğunu vurgulayarak belirttiler. Burada kalacaktık.

Ertesi gün, törenin düzenlendiği Hacıbektaş Tekkesi'nin hemen yanındaki alana gittik. Buradan biraz görüntü alarak, Tekkenin içine girdik. Kapalı mekâna girmeden ayakkabılar çıkarılıyor, kutsal yerlere eller, yüzler, vücutlar sürülüyor, tek sırada çok güç yürünüyordu.

Bu kalabalıkta içeriden görüntü almak olanaksızdı. Tekkenin dış mekânında bulunan kutsal karadut ağacının yanına geldiin. Ağacın dalları bağlanan yalmadan ağırlaşarak sarkmış, görünmez olmuştu. İnsanlar, dut ağacının kökünün çevresinden toprak alıyor, bunu yiyor, vücutlarındaki hastalıklı bölgelere sürüyor, eşine dostuna götürmek için paketliyordu. Buradan alınan toprak, ağacın kökünün açığa çıkmasına neden olmuştu.

Genç, yaşlı, kadın, erkek kutsal kabul edilen kara dut ağacının hemen yanında duran, sütun biçimli bir mezar baş taşma sarılıyorlar, onu öpüyor sıvazlıyorlardı. Tüm bunlar, var olduğu tasarımlanan kutsallığın temasla bedene aktarılması, varsa ya da oluşacaksa vücuttaki kötülükleri, rahatsızlıkları uzaklaştıracağı düşüncesinden kaynaklanmaktaydı.

Daha sonra Beştaş denilen semte gittik. Burada yeni yapılmakta olan, bir cem evi vardı. Cem evinin hemen yanıbaşmda yeni ağaçlandırılmakta olan küçük bir bölgede adak kurbanları kesiliyordu. Kesim işlemi, belediye tarafından görevlendirilmiş kişiler tarafından, inanca dayalı kurallar yerine getirilerek gerçekleştiriliyordu. Bu kurbanlamaların tamamı adak içindi. Yurtiçinden, yurtdışından insanlar daha önce adadıkları adakları sunuyorlardı. Kurbanda adanması ve dualanması ile oluşturulan kutsallık, alına sürülen bir parça kurban kanı ile adayana aktarılıyordu.

İnsanlar büyük bir işbirliği içinde yardımlaşıyor, kesilmiş kurbanlar yüzülüyor, temizlenip parçalanıyor, pişirilip birlikte yeniyor, kurbanın kimi yerleri çevredeki isteyenlere veriliyordu. Kesimin ardı arkası gelmiyor, grup grup insanlar sürükleyerek, kucaklayarak kurbanlık getiriyordu. Yeni oluşturulan bu bölgede, hayvan kesmek için gerekli düzenleme henüz yapılmamıştı.

İlk günün akşamı, kaldığımız evin sahibi Veli Taşdelen'den kurbanla ilgili bilgiler almaya çalıştım. Veli Taşdelen Bektaşi cemaatı dışındaki insanlarca bilinmeyen ritüellerinde uygulanan kurbanlamalar hakkında bilgi vermedi. Onun verdiği bilgilere göre:

"İki tür kurban vardır. Biri kurban bayramında kesilen kurban diğeri adak kurbanıdır. Adak kurbanının etini adayan yiyemez. Yerse yediği kadarının karşılığını sadaka olarak vermesi gerekir. Kurbanı kesen aptes almalıdır. Kurbanlığa da aptes aldırılır. Kurbanlığın önce sağ ön ayağı, sonra sol ön ayağı, ağzı mesedilir. Burnuna su verilir, sırtı mesedilir, arka ayakları yıkanıp yatırılır. Sağ arka ayak serbest bırakılıp ötekiler bağlanır. Yönü kıbleye çevrilerek tekbir getirilir. Kurbanı başkası kesiyorsa, kurban sahibi kesene üç defa vekâlet vermesi icabeder." (Veli Taşdelen, 1927 doğumlu.)

Ertesi gün, Çilehane adı verilen yere gittik. Burası Kültür Bakanlığı tarafından düzenlenmekteydi. Henüz çevre düzenlemesi tamamlanmamış olan bu bölgede, sağlık kuralları göz önünde bulundurularak kurban kesimi için kesimhaneler yapılmıştı. Yüksekçe bir yere Hacı Bektaş Veli'nin bir heykeli dikilmiş, genişçe bir alanı içeren çevresine yaklaşık 50 cm. yükseklikte taş bir duvar örülmüştü. Kadınlar, erkekler, çocuklar bu duvarı çepeçevre dolanırlarken öpüyor, yüzlerini sürüyor üzerinde buldukları küçük taş ya da harç kırıklarını yiyorlardı. Tüm bu eylemler söz konusu kutsallığın bedene aktarılmasına yönelikti.

Buradaki kesimhanelerde, adak kurbanı keseceklerin kurbanları duvazlanıp, vekâlet alınarak kesiliyor; kanından bir parça adayanın alnına sürülüyordu. Kesilip, temizlenmiş ve parçalanmış kurbanlar kesimhanelere bitişik küçük bir ağaçlıklı bölgede konu komşu, hısım akraba ile birlikte pişirilerek yeniyordu. Daha sonra ilçeye geldik. Yılın altı ayını İzmir'de altı ayını da burada geçirdiğini söyleyen, Arnavut asıllı bir Bektaşi Babasının evine konuk olduk. Karısı ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen müritleri ile birlikte onlar da adak kurbanları kesiyorlardı. Bu Bektaşi Babasından adak kurbanı ve onun kesilmesiyle ilgili bilgiler aldık.

Değerlendirme

Bizim ilgi alanımız açısından Hacı Bektaş Veli'yi anma törenleri, yurtiçi ve yurtdışından binlerce Alevi-Bektaşi'nin herhangi bir nedenle adadıkları kurbanları bu günlerde yakınları ile birlikte sunmak, yemek adına bir araya gelmek, yeni dostluklar kurmak gibi amaçların yanı sıra inanca dayalı bir ziyareti gerçekleştirmek ve tinsel açıdan arınarak kutsanmak gereksinimlerini karşılamak için buralara gelmektedir. Bu gelişin temelinde bizim gördüğümüz kadarıyla alışılmışlığın dışına çıkmak, gönüllerince yaşamak, önceki yıllarda kurulmuş dostlukları tazelemek gibi istekler de yatmaktadır. Gözlemleyebildiğimiz kadarıyla, buraya gelenler tüm bu amaçlarını gerçekleştirmektedirler.

Hacı Bektaş törenleri, Alevi-Bektaşi topluluğu adına bugün için dinsel boyutu ağırlıklı bir kuttören olarak kültürümüze yerleşmiş görünmektedir.

Aslında, yüzyıllardır toplumun temel düşüncede bir, ancak, tapınıma değgin eylemde (ritüelde) farklı olan kesimlerince çeşitli biçimlerde suçlanarak bir tür sosyal baskı altında tutulan bu insanlar, yılda bir kez de olsa herkesin katılabileceği bir ritüeli açıkça, kendilerince kutsallığı olan bu yerleşim biriminde yaratmakta ve sürdürmektedir.

Etnolojik anlamda dikkat çeken nokta, Alevi-Bektaşi topluluğu içinde özellikle ritüellerde hâlâ yaşatılan büyüsel nitelikli edimlerin çokluğudur. İnanca dayalı, büyüsel özlü eylemsel geleneklerin genç kuşaklar tarafından da katı bir biçimde uygulanıyor olması, bunların açık bir biçimde dışavurumu dinsel ge-

leneklerin değişmeye karşı ne denli dirençli olduğunun en güzel göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Notlar

1 *Musahip*, Alevi-Bektaşi'ler arasında "Ayin-i cem" adı verilen bir ritüelle evli çiftin cemaate kabulü sırasında, bunlara bir anlamda kefil olan ve birbirlerinden her anlamda sorumlu tutulan sanal kardeşlere verilen ad.

2 Alevilikle ilgili olarak burada aktardığımız bilgiler, yöre dedesinden sağlanmıştır. Bu bilgilerin bazıları yazılı kaynaklarla farklılıklar göstermektedir.

IX. BÖLÜM
Anadolu'da Yağmur Duası ve Kurban

Anadolu'da Yağmur Duası ve Kurban

Fonksiyonları açısından iki ana grupta toplayabileceğimiz ritüellerin bir grubu doğum, ad verme, diş çıkarma, sünnet, evlenme, hastalık, ölüm gibi yaşamın dönüm noktalarına yönelik olup bunlar genelde geçiş ritleri olarak adlandırılırlar. İkinci grup ritüeller ise: Yağmur gereksinimi, salgın ve öldürücü bir hastalığa karşı savunma, ekin, hasat hazırlıkları, toplu avlanma, başarılı bir savaş grubunun karşılanması, asker uğurlama gibi topluluğu bir bütün olarak ilgilendiren durumlara yönelik yoğunlaştırma *(intensification)* ritüelleridir.

Yağmur duası, daha çok yapay sulama teknolojisinin ulaşmadığı yöre ve toplumlarda görülen, kuraklık dönemlerinde kuraklığı gidermek için doğaüstü güçlere doğrudan ya da doğaüstü güçlere yakın olduğu tasarımlanan güçler aracılığıyla dolaylı bir biçimde ilişki kurma ve onlardan yağmur yağdırmaları isteğine yönelik olarak uygulanan dinsel/büyüsel ritüellerin bir türüdür.

Yağmur yağdırmaya ilişkin ritüeller, toplumun inanç sisteminin yapısına göre kimi kez ata ruhlarına; kimi kez atmosfer olaylarına hükmettiği tasarımlanan doğaüstü güce ya da güçlere yöneliktir. Bu ritüellerin büyük bir bölüğünün, büyünün taklit ve benzetme prensiplerine dayalı olarak işlerlik kazandığı tasarımlanmaktadır. (Bkz.: Durkheim, 1926: 370-377) Yağmur yağdırma ritüelleri toplumdan topluma, hatta aynı toplum içinde yöreden yöreye farklılıklar göstermektedir. Bu ritüellerin bir kesiminde kanlı kurban yer alırken, bir kesiminde kansız kurban yer almaktadır.

Çeşitli yazılı kaynaklar geçmiş dönemlerde eski Türk boyları arasında atmosferik olaylara hükmetmede kullanılan, gizli bir gücü olduğu tasarımlanan *yada, yat, yede, cada, cay, sata, yeda, vade* adlarıyla bilinip tanınan bir taştan söz etmektedirler. Bu taş yağmur taşı olarak açıklanmaktadır. Hakkında oldukça bol söylenti bulunan bu taşın kullanıldığı büyüsel bir işlem sonucu yağmur, kar, dolu yağdırıldığı; kötü havanın düzeltildiği konularında çeşitli açıklamalar bulunmaktadır. (Bkz.: Ünver, 1952:77-84; İnan, 1987:158, 1972: 160-165; Mahmud, 2.c: 3)

Yada taşı hakkında, kurbanla ilgili olarak İnan şu bilgileri aktarmaktadır:

> *"Cada taşı efsanesi Çağatay divan edebiyatında yer almıştır. Ali Pir Nevaî Fevaid-ül-Kibar divanında:*
>
> *Yada taşığa kan tegeç yağın yağkandek ey saki*
> *Yagar yağmurdek eşkin çün bolur la'lin şerab âlüd*
>
> *beyiti vardır. "Abuşka"nın meçhul müellif[i] "yad" kelimesini "yağmur boncuğu"; ona kurban kanı [nı] sürmekle yağmur yağar " diye açıklamıştır. "* (İnan, 1987: 162)

Frazer *The Golden Bough*'ın birinci cildinin "Havanın Büyüyle Kontrolü" başlığını taşıyan beşinci bölümünde taşlara dayalı yağmur yağdırma motiflerini, çeşitli toplumlardan örneklerle vermektedir. (Bkz.:Frazer, 1955 1.c.:244-310)

Anadolu'da da yağmur yağdırma ritüelleri, öteki toplumlarda olduğu gibi diğer ritüellere bakarak daha çok büyü ile dinin sınırı üzerinde yer almaktadır. Bu nedenle söz konusu ritüellerde dinsel-büyüsel düşünce ve eylemler birbirine girmiştir. Bu ritüellerde yaygın olarak görülen uygulamalarda, özellikle doğaüstü gücü acındırmaya yönelik eylemler arasında ritüeli yönlendiren kişinin dua ile yakarması; çocukların, kadınların yüksek sesle bazen de ağlayarak okunan duaya "Amin" diyerek yalvarıp yakarmaları Anadolu'nun hemen her yöresinde görülmektedir.

Doğaüstü gücü acındırmaya ilişkin olarak, Anadolu'nun

kimi yörelerinde su ya da kara kaplumbağasını ayağından bir ağaca asmak; hayvanları yavrularından ayırıp, ritüelin gerçekleştirilmesi sırasında, onları kavuşturarak bağırmalarını sağlamak gibi uygulamalar yaygındır.

Genel görünümüyle katılanların namaz kılmaları, oruç tutmaları ritüelin tapınım nitelikli dinsel boyutuna örnek gösterilebilir. Doğaüstü gücü acındırmanın yanı sıra, kimi örneklerde gördüğümüz elbiselerin ters giyilmesi; avuç içlerinin ve parmakların yere doğru tutularak yağmur taklidi yapılması; at kafatasının suya atılması; kırk bin, yetmiş bin, yedi bin küçük taşın göle ya da akarsuya atılması; yetmiş bin taşın tek tek duası okunup yalanarak bir torbaya konması ve torbanın bir akarsuya asılması; bir akrebin öldürülüp ip ile bir ağaca asılarak güneşte kurutulması; kavuk biçimindeki mezar taşı başlığının pınar suyuna konması; yarım değirmen taşı biçimli, üzerinde kabartmalar bulunan bir taşın kabartmalı yüzünün yıkanarak bu yüze yağ sürülmesi; bir türbenin yanındaki meşe ağacının etrafında dua edilerek üç kez dönülmesi; bir ailenin ilk doğan erkek çocuğunun elbiseleriyle suya atılması; Yahudi mezarlığından bir kafatası çıkarılıp nehre atılması; bir Yahudinin başına su dökülmesi; *kodı, su gelini, çömeç gelin, bodi bostan, çümçe gelin, kepçe kadın, çullu kadın, gelin gok* vd. adlar verilen çubuk, ağaç kepçe ve bezden kuklalar yapılarak gezdirilmesi, bunların ıslatılması; bir çocuğun, başına kalbur ya da leğen tutarak "dodu düzünmek" ev ev dolaşıp başına su dökülmesi söz konusu ritüelin büyünün taklit ve benzetme prensiplerine dayalı boyutunu örneklemektedir. Bütün bunlara, yaygın olarak görülen dinsel ve büyüsel boyutuyla doğaüstü güç adına kan akıtma, kurban sunma da eşlik etmektedir. (Örnekler için bkz.: Tonguç, 1945: 13; Uz, 1953: 831; 1954: 1039; Çete, 1955: 1068; Frazer, 1955 1.c.: 276.,305; Gözaydın, 1972: 6312; Şentürk, 1972: 6361; Balaman, 1973: 6799-6801; Özder, 1973: 6563; Tuğrul, 1973: 6579; Uyuklu, 1973: 10-11; Erata, 1975: 7417; İvgin, 1982: 5-6; İnan, 1972 : 165, 1987: 480-481: Acıpayamlı, 1964: 3-4)

Bunlar dışında ritüele katılanların aptes alarak, bedensel ve ruhsal anlamda arınmaları; mezar, yatır, türbe, tekke gibi yerle-

rin ziyaret edilerek ata ruhlarının gönüllerinin alınması uygulamaları ritüelin asal öğeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yağmur duasının toplumsal yönüyse, toplumu oluşturan bireylerin birlik ve beraberlik duygularını, dayanışmayı pekiştirici rolü ve işlevinin içinde yatmaktadır. Bunun yanı sıra bu ritüel dinin ve dine dayalı görünen uygulamaların gerekliliğini vurgulayıcı; toplum adına vericilikle ilgili duygu ve düşünceleri pekiştirici bir rol de oynamaktadır. Bir yönüyle daha çok tarım toplumlarında toplu tapınımın ilk örneklerinden olan yağmur duası ritüeli, dinsel/büyüsel uygulamalarla doğayı denetlemeye ilişkin pratiğin yaşlı kuşaktan genç kuşağa aktarılmasına yönelik geleneksel eğitimi de içermektedir.

Günümüz Anadolu'sunda yağmur duası ritüelinin seyrek de olsa uygulandığı görülmektedir. Daha çok doğaya bağımlı tarımın yapıldığı, yapay sulama olanaklarından yoksun yörelerde, aşırı kuraklık dönemlerinde halk çaresizlikleri karşısında yağmur duasını bir umar olarak görmektedir. Konuyla değişik açılardan da olsa ilgilenen kimi araştırmacılar, bu ritüelin işlevini yitirdiği dönemlerde çocuk oyunlarına dönüşmüş olabileceğini belirtmektedirler. Nitekim Anadolu'dan derlenmiş yağmur duası motiflerinin büyük bir bölüğü çocuk oyunu görünümlüdür.(Bkz.: And, 1974 Acıpayamlı, 1964 :3-4 ; İnan, 1987 480-481, 1972)

İnan 1930 yılında yazdığı makalesinde, Anadolu gezisi sırasında saptadığı *Kepçe Kadın, Çullu Kadın, Gelin Gok* adlarını taşıyan çocuk oyunu durumuna gelmiş yağmur duası kalıntılarındaki kadın kuklalarının Şamanist Türklerin panteonundaki "Tös"lere benzemesine karşın, Anadolu Türkleri dışındaki Türkler arasında bu ritüele rastlanmadığını, bir olasılıkla bu ritüelin Anadolu'nun eski bir kavminden kalmış olabileceğini belirtmektedir. Bununla ilgili olarak Frazer'da bulduğumuz Eğin ve Urfa kaynaklı "Chi-chi Mama" ve "Chim-che-gelin" uygulamaları dikkat çekicidir ve İnan'ın bu konudaki görüşünü vurgulamaktadır. (Bkz.: Frazer, 1955 1.c. 276) Frazer'ın Ermeni asıllı olarak gösterdiği bu uygulama, kültürün her alanında görülebilen başka kültürlerden öğeler alma olgusunun güzel bir örneğini oluşturmaktadır.

İnan'ın bu konuda saptadığı yağmur duası nitelikli çocuk oyunu sırasında söylenen "türkü "dua"" yı konumuzla ilgili olduğu için buraya almakta yarar görüyorum.

"Çömçe Gelin ne ister
Çömçe Gelin su ister
Ver Allahım ver
Yağmur ile sel !
Koç koyun kurban,
Göbekli harman
Yaz yağmuru yalancı
Gâvur kızı dilenci
Bir buğdayı beş etmiş
Altmış kazan aş etmiş
Ver Allahım, ver
Yağmur ile sel !
Koç koyun kurban!
Göbekli harman! "

(İnan, 1987: 480)

İnan'ın ifadesiyle "türkü "dua"" da, Çömçe gelin toplumun simgesidir. Allah'tan yağmur ister. Bunun karşılığında Dede Korkut'taki gibi koyundan koç kurban edecektir. Doğaya bağımlı yaşayan toplumda yağmur çok verim, bol ürün, dolayısıyla "Göbekli harman", güçlü bir harman demektir.

Yaygın biçimiyle istek kurbanları sınıfına giren yağmur duasındaki kurbanlıkların da, olumlu anlamdaki diğer kurbanlıklarda aranan koşullara sahip olması gerekmektedir. Çünkü bu kurban bir istek karşılığı olarak doğaüstüne sunulmaktadır. Taradığımız yazılı kaynaklarda biri hariç bunun aksine bir durumla karşılaşmadık. İlgili ritüel, Balaman'ın "Teve'de Yağmur Duası" adlı makalesinde anlatılmaktadır. Burada sunulan kurbanlıklardan birinin (inek) kısır olduğu belirtilmektedir. Genelde duaya katılanlar kalabalık ise birden çok kurban kesildiği görülmektedir. Yani kurbanlıkların sayıca çokluğu, ritüele katılanların sayısıyla ilişkilidir. Balaman'ın yorumunda da belirttiği gibi, kurbanın yöneldiği amaçlardan birisi hali vakti iyi olma-

yanların grup dayanışması yoluyla protein gereksinimini karşılamasıyla ilgilidir. (Bkz.: Balaman, 1973: 6801) Bu nedenle, asıl kurbanlıkların yanı sıra kusurlu olan diğerleri doğaüstüne sunudan çok beslenmeyle ilişkili görünmektedir.

X. BÖLÜM
Sonsöz

Sonsöz

Ekonomik yönüyle kurban, primitif ve geleneksel toplumların pek çoğunda yaygın olarak görülen üretim, dağıtım, tüketim bağlamındaki "yeniden dağıtım" mekanizmasının bir nesnesidir. Bu çerçevede, yukarıda belirttiğimiz türden toplumların bir kısım üyelerinde birikmiş maddi zenginlik, genellikle bireye "kazanılmış" bir rol ya da statü sağlamamaktadır. Bir anlamda, toplumda maddi zenginliği sağlamış bireylerin toplumda sosyal adalet ve iç barışın korunması adına bir ritüel eşliğinde bundan vazgeçmesi, bireye maddi hiçbir şey karşılığında elde edemeyeceği bir saygınlık kazandırmaktadır. Her maddi birikim sonunda, toplumda bu birikimi sağlayan her bireyin sosyal dengenin yeniden kurulmasına katılması bu dengenin sürekliliğini sağladığı gibi, "Ritüellerin İşlevleri" başlığı altında sıraladığımız çeşitli işlevleri de yerine getirmektedir. Genelde bu türden toplumlarda, çoğunlukla saygınlığa değgin rol ve statünün kazanılması, şu ya da bu biçimde birikmiş maddi zenginliğin yeniden dağıtımıyla sıkı sıkıya ilişkili görülmektedir. Etnoloji terminolojisinde yer alan *potlaç*, *toy*, *düğün* ve bunlar içerisindeki kurbanlara değgin literatürdeki ritüeller konunun en güzel örneklerini oluşturmaktadır.

Çeşitli inanç sistemlerinde tapınıma değgin boyutuyla kurban, çalışmanın başında verdiğimiz bir tanım doğrultusunda "Beşeri âlemden, doğaüstü âleme aktarılan bir tür hediyedir." Ancak bu aktarma tam anlamıyla simgesel bir nitelik taşımaktadır.

Görüşme Cetvelinin Uygulandığı Yerleşim Birimleri

Adıyaman
Afyon
Ankara
Ardeşen/Rize
Ayvalı/Darende/Malatya
Bakırlı /Şabanözü/Çankırı
Bayburt
Bolu
Boyabat/Sinop
Bursa
Bünyan/Kayseri
Ceyhan/Adana
Çamlıhemşin/Rize
Çankaya/Ankara
Çankırı
Çorum
Çürükhayır/Gölcük/İzmit
Darende/Malatya
Demetevler/Ankara
Düzköy/Samsun
Elazığ
Erzincan
Erzurum
Eskişehir
Fatsa/Ordu
Gaziantep
Giresun
Gölcük/İzmit
Hacıbektaş/Nevşehir
Hasköy/Samsun
Hekimhan/Malatya
İstanbul
İzmit
Kadınhanı/Konya
Kaman/Kırşehir
Kars
Kayseri
Kestel/Bursa
Kırklareli
Kızılcahamam/Ankara
Konya
Kumru/Ordu
Küçükhayır/Gölcük/İzmit
Kütahya
Malatya
Nusretiye/İzmit
19 Mayıs/Samsun
Refahiye/Erzincan
Rize
Samsun
Seyranbağları/Ankara
Suadiye/İzmit
Şentepe/Yenimahalle/Ankara
Topluca/Çamlıhemşin/Rize
Ulubey/Ankara
Urfa
Uşak
Ürgüp/Nevşehir
Yabaddal/Çankaya/Ankara
Yağmurlu/Çamlıhemşin/Rize
Yenimahalle/Ankara
Zile/Tokat

Yararlanılan Kaynaklar

Acıpayamlı, Orhan, 1978
Halkbilim Terimleri Sözlüğü. Ankara, A.Ü. Basımevi,

Acıpayamlı, Orhan, 1963
İptidailerde ölü gömme ile ilgili bazı pratikler ve izahları. *A.Ü. DTCF DERG.* XX.c. 3-4. sayı Temmuz-Aralık/1962 245.-254. s.'dan ayrıbasım.

Acıpayamlı, Orhan, 1964
Yağmur duası. *A.Ü. DTCF DERG.* XXII. c. 3-4. sayı, 1964 225 .s.

Acıpayamlı, Orhan, 1964
Âdem'den günümüze kurban. *PTT DERG.* 80. sayı 7/1989 7.s.

Ali Seydi Bey, [t.y.],
Teşrifat ve Teşkilâtımız. Hazl.: Niyazi Ahmet Banoğlu. [İstanbul] [t.y.], Kervan Kitapçılık A.Ş., "Tercüman 1001 Temel Eser 17"

Alp, N[izamettin], 1942
Gaziantep âdetlerinden kurban bayramında nişanlıya kurban göndermek. *BAŞPINAR DERG.* 3.yıl 35.sayı Nisan/1942 8. s.

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi. 1986-1990 Ana Yayıncılık A.Ş.

And, Metin, 1974
Oyun ve Bügü. Türk Kültüründe Oyun Kavramı. İstanbul, Baha Matbaası. İş Bankası Kültür Yayınları: 144.

And, Metin, 1985
Les rituels et les danses extatiques mystques de la confre'rie des Bektachis et des Alevis D'analotic. *TRANSE, CHAMANISME, POSSESION* Actes des IIe Recontres Internationales de Nice 24-28 Avril 1985, 321-334

And, Metin, 1985
Geleneksel Türk Tiyatrosu. İstanbul, Anka Ofset A.Ş.

Arsel, İlhan, 1977
Toplumsal Geriliklerimizin Sorumluları. I. Kitap *Din Adamları.* Ankara, Doğan Basımevi.

Arsebük, Güven, 1990
İnsan ve Evrim. Ankara, TTK Basımevi.
" Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Türk Tarih Kurumu Yayınları VI. Dizi-Sa. 36 "

Augé, Marc, 1995
Çağdaş Dünyaların Antropolojisi. Çev.: Hülya Tufan. İstanbul Umut Matbaacılık 163 s.

Aydın, Ali Arslan, 1990
Ramazan Orucu ve Kurban. (Hikmetleri ve Fıkhi Hükümleri.) İstanbul, Bayrak Matbaacılık.

Balaman, Ali Rıza, 1972
Gelenekler: Örencik'te kurban bayramı töreni. *TFA* 13. c. 270. sayı Kasım/1972, 6197.-6201. s.

Balaman, Ali Rıza, 1973
Teve'de yağmur duası. TFA 15. c. 292. sayı Kasım/1973, 6799.-6801. s.

Baron De Toot [t.y.]
Türkler. Çev.:[y.].[İstanbul] [t.y.], Kervan Kitapçılık.
"Tercüman 1001 Temel Eser 89"

Başar, Zeki, 1972
İçtimaî Âdetlerimiz-İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz. Ankara, Sevinç Matbaası.
"Atatürk Üniversitesi Yayınları No:222 Tıp Fakültesi Yayınları No:14, Araştırmalar Serisi:14"

Beals, Ralph L. ve Harry Hoijer, 1972
An Introduction to Anthropology. Fourth Edition New York Collier-Macmillan Limited, London.

Beattie, John, 1970
Other Cultures. Aims, Methods and Achivements In Social Anthropology. London, Routledge and Kegan.

Bernal, John Desmond, 1976
Materyalist Bilimler Tarihi. 1.c. Çev. Emre Marnalı. İstanbul, Yelken Matbaası.

Beysanoğlu, Şevket, 1974
Diyarbakır'da kuraklıkla ilgili âdet ve inanmalar. TFA 15. c. 300. sayı Temmuz 1974 7040. s.

Bıyık, İlyas, 1973
İslamda Kurban İbadeti. İstanbul, Toker Matbaası.

Bilmen, Ömer Nasûhî, 1956
Kurban. Mâhiyyeti, Vücûbu, Hikmet-i Teşrîiyyesi. 2. bs. Ankara, Güven Matbaası.

Birdoğan, Nejat, 1990
Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik. İstanbul, Acar Matbaacılık Tesisleri.

Boratav, Pertev Naili, 1973
Türk Halkbilimi II. 100 Soruda Türk Folkloru.
(İnanışlar. Töre ve Törenler. Oyunlar). İstanbul, Fono Matbaası.
Boyle, John Andrev, 1974
Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi. Çev.: Orhan Şaik Gökyay. TFA 15. c. 297. sayı Nisan/1974 6941.-6950. s.
Busbecg, Ogier Ghiselin De[t.y.]
Türkiye'yi Böyle Gördüm. Hazl.: Aysel Kurutluoğlu.
[İstanbul] [t.y.], Kervan Kitapçılık A.Ş.
"Tercüman 1001 Temel Eser 31 "
Ceram, C.W., 1982
Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler. Çev.: Hayrullah Örs. İstanbul, Evrim Matbaacılık Ltd. şti..
Challaye, Felicien, 1963
Dinler Tarihi. 2. bsm. Çev.: Semih Tiryakioğlu.
İstanbul, Ekin Basımevi.
"Varlık Yayınları Faydalı Kitaplar: 7 "
Chambers's Encyclopaedia. London 1966.-1968 Pergam on
Press Ltd.
Childe, V. Gordon, 1962
A Short Introduction to Archeology. New York.
Childe, V. Gordon, 1974
Tarihte Neler Oldu? Çev.: Alâeddin Şenel - Mete Tuncay. Ankara, Sevinç Matbaası.
Combs-Schilling , M.E., 1989
Sacred Performances: İslam, Sexuality and Sacrifice. New York, Colombia University Press.
Coşkun, Yaşar, 1969
Boğazköy metinlerinde geçen başlıca libasyon kapları. A.Ü. *DTCF DERG.* XXVII.c. 3-4.sayı Temmuz-Aralık 1969
Çağatay, Neşet, 1971
İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı. 3. bs.
Ankara, A.Ü. Basımevi.
"A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları: XCV "
Çay, Abdülhalûk, 1983
Anadolu'da Türk Damgası. Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türkler'de Koç-Koyun Meselesi. Ankara, Ayyıldız Matbaası.
Çete, Burhanettin, 1955
Mersin'in Tepe Köyünde Dodu. TFA 6.yıl 3.c. 67.sayı Şubat/1955 1068. s.
Daryal, Ali Murat, 1980
Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri.
İstanbul, Doğuş Matbaası.

Dedem Korkudun Kitabı, 1973
Dedem Korkudun Kitabı. Hazl.: Orhan Şaik Gökyay.
İstanbul, Milli Eğitim Basımevi..
Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları
Derleme Sözlüğü. Ankara, 1984 TTK Basımevi.
"TDK Yayınları. Sayı: 3005"
Dierl, Anton Jozef, 1985
Anadolu Aleviliği. Çev.:Fahrettin Yiğit.
İstanbul, Anadolu Matbaacılık .
Dilaveroğlu, Muhammed Esad, 1983
Yolculuk Esnasında Farz Namaz Kılmak ve Kurban Hakkında Fıkhî Meseleler. İstanbul, Er-Tu Matbaası.
Doğan, Lütfi, 1975
Hacıların kesecekleri kurban hakkında bir açıklama. *DİYANET GAZ.* 7. yıl 5.c. 108. sayı 1/1975 1.,10.s.
D'Ohsson, 1968
XVIII. Yüzyılın sonlarında Türkiye'de dinî bayramlar. Çev.: Orhan Yüksel. *HAYAT TARİH MECM.* 2. sayı Mart/1968 36.-41 s.
D'Ohsson, M. de M. [t.y.]
18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler. Çev.: Zerhan Yüksel. [İstanbul], Kervan Kitapçılık A.ş. Ofset Tesisl.
" Tercüman 1001 Temel Eser: 3 "
Durkheim, Emile, 1926
The Elementary Forms of The Religious Life. A Study in Religious Sociology. Transl.: Joseph Ward Swain. Repr. London, Phototype Limited.
Eliade, Mircea, 1991
Kutsal ve Dindışı. Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara, [b.y.].
Eliade, Mircea, 1992
İmgeler ve Simgeler. Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara, [b.y.].
Eliade, Mircae, 1993
Mitlerin Özellikleri. Çev.: Sema Rifat. İstanbul, Ercan Ofset .
Elmas, Yılmaz, 1960
Çırakman köyünde kurban bayramı. TFA 11.yıl 6.c.131. sayı Haziran/1960 2161.-2163. s.
Encyclopaedia Britannica. 1962 William Benton Publishes
USA
Encyclopaedia of The Religion and Ethics. New York, 1908-1920
Encyclopaedia of the Social Science. New York 1939, The
Macmillan Company.
Engels, Friedrich, 1967
Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni. Çev.: Kenan Somer. Ankara, Başnur Matbaası.

Erata, Hasan, 1975
Şalpazarında yağmur duası inanış ve âdetler. TFA 16.c. 314. sayı Eylül/1975 7417. s.
Erhat, Azra, 1989
Mitoloji Sözlüğü. İstanbul, Evrim Matbaacılık Ltd.şti.
Eröz, Mehmet, 1977
Türkiye'de Alevîlik-Bektâşîlik. İstanbul, Otağ Matbaacılık Koll. Şti..
Eröz, Mehmet, 1980
Türk boylarında " Kansız kurban" geleneği. *TÜRK KÜLTÜRÜ* XVIII. yıl 211.-214. sayı Mayıs-Ağustos 1980 17.-22. s..
Esin, Emel, 1983
"Tengrilik " (Türklerde gök tapınağına dair.) İstanbul 1983 *SANAT TARİHİ YILLIĞI* XII 35.- 60. s.'dan ayrıbasım.
Euripides, 1943
Medeia. Çev.: A. Hamdi Tanpınar. Ankara, Maarif Matbaası.
"Maarif Vekâleti Dünya Edebiyatından Seçmeler, Yunan Klâsikleri: 55 "
Evliya Efendi, 1310
Kurban Risalesi. [Eski yazı] Dersaadet, İbrahim Efendi Mahdumu Arif Bey Matbaası .
Eyuboğlu, İsmet Zeki, 1981
Anadolu Uygarlığı. İstanbul, Kültür Matbaası.
Eyuboğlu, İsmet Zeki, 1980
Bütün Yönleriyle Bektaşilik (Alevilik).
İstanbul, Yelken Matbaası.
Feyizli, Hasan Tahsin, 1988
İslamda ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban.
İstanbul, MEB Basımevi.
Feyzi, Abdullah, 1951
Kurban Kitabı. Bafra, Özen Matbaası .
Fığlalı, Ethem Ruhi, 1990
Türkiye' de Alevilik-Bektaşilik.
İstanbul, Kent Basımevi.
Fındıkoğlu, [Ziyaeddin Fahri], 1943
Freud'e göre kurban müessesesi. *DEĞİRMEN* I.yıl 2.c. 9.sayı 6/1943 70.-72.s.
Frazer, Sir James George, 1955
The Golden Bough. 12 volume. New York, ST Martin's Press.
Freud, Sigmund, 1971
Totem ve Tabu. Çev.: Niyazi Berkes, İstanbul,
Yükselen Matbaacılık Ltd. şti..

From, Erich, 1984
İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri. Çev.: Şükrü Alpagut. İstanbul,Yelken Matbaası .
General Anthropology. Ed.: Franz Boas. USA 1953.
Gluckman, Max, 1967
Politics, Law and Ritual in Tribal Society. Oxford, Basil Blackwell .
Gözaydın, Nevzat, 1972
Yağmur duası üzerine derlemeler. *TFA* 14. c. 274. sayı Mayıs/1972 6312. s.
Gurney, O.R., 1964
The Hittites. Suffolk, Richard Clay and Company Ltd. Bungay.
Güngör, Harun, 1988
Gagauzlar'da kurban kültü. *TÜRK DÜNYASI TARİH DERG.* 2.c.18. sayı 6/1988 45.-48.s .
Güvenç, Halil, 1990
Günümüz Meselelerine Fetvalar. 1.c. İstanbul, Ergin Ofset Matbaası .
Hançerlioğlu, Orhan, 1975
İnanç Sözlüğü. Dinler, Mezhepler,Tarikatler, Efsaneler. İstanbul, Remzi Kitabevi
Hançerlioğlu, Orhan, 1984
İslam İnançları Sözlüğü. İstanbul, Remzi Kitabevi.
Harris, Marvin, 1994
Yamyamlar ve Krallar. Kültürlerin Kökeni. Çev.: Doç. Dr. Fatih Gümüş. Ankara, Zirve Ofset Ltd. şti..
Hasluck, F. W., 1973
Christianity and Islam Under the Sultans. 2 volume. Edited by: Margaret M. Hasluck. New York, Thomson-Shore, Inc.
Heredotos, 1973
Heredot Tarihi. Çev.: Müntekim Ökmen.İstanbul, Yükselen Matbaacılık .
Hoebel, Adamson, 1958
Man in the Primitive World. New York, McGraw-Hill Book Company
Homeros, 1988 a
İlyada. Çev.: Azra Erhat-A.Kadir. İstanbul, Teknografik Basımevi..
Homeros, 1988 b
Odysseia. Çev.: Azra Erhat-A.Kadir. İstanbul,Teknografik Basımevi.
Hooke, S. H., 1966
Middle Eastern Mythology. Middlesex, Hazell Watson and Viney Ltd.

Hubert, Henri and Marcel Mauss, 1981
Sacrifice: Its Nature and Function. Translated by: W.D. Halls. Chicago, Printed in USA
Hughes, Dennis D., 1991
Human Sacrifice in Ancient Greece. London
Ilgaz, Kadriye, 1957
İstanbul'da doğum ve çocukla ilgili âdetler ve inanmalar. *TFA* 8.yıl 4.c. 93. sayı Nisan/1957 1481.- 1483.s.
İlin, M. - E. Segal [t.y.]
İnsan Nasıl İnsan Oldu. 1.c. 2.bsm. Çev.:Ahmet Zekerya. İstanbul /t.y./, /b.y./
İnan, Abdülkadir, 1972
Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar. II. bsm.. Ankara, TTK Basımevi .
" TTK yayınları VII. Seri no:24"
İnan, Abdülkadir, 1976
Eski Türk Dini Tarihi. İstanbul 1976, Milli Eğitim Basımevi 256 s.
" Kültür Bakanlığı, Kültür Eserleri: 9 "
İnan, Abdülkadir, 1987
Makaleler ve İncelemeler. 2.bsm. Ankara, TTK Basımevi .
"Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yayınları. VII. Dizi-Sa. 51"
İslam Ansiklopedisi. İstanbul 1950, MEB basımevi.
Kabaağaçlı, Cevat şakir, 1985
Anadolu Efsaneleri. Ankara, Aslımlar Basımevi .
Kafesoğlu, İbrahim, 1988
Türk Milli Kültürü. İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
Kalyoncu, Güngör Dilmen, 1967
Kurban. Ankara, TTK Basımevi .
Kansu, Şevket Aziz, 1965
Bir Tahtacı mezarlığı. *BELLETEN* XXIX.c. 115. sayı 7/1965 485.-494. s.'dan ayrıbasım.
Kaşkarlı Mahmut, 1939
Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi. 3 c.
Çev.: Besim Atalay. Ankara, Alâeddin Kıral Basımevi
" TDK Yayınları "
Kınal, Füruzan, 1987
Eski Anadolu Tarihi. 2. bsm. Ankara, TTK Basımevi .
"Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları XIII. Dizi-Sa. 7a "
Kırşehir Sulhanlı köyünde yağmur duası. Der.: Hayrettin İvgin. *TÜRK FOLKLORU* 37. sayı 1982 5.-6. s.

Koçu, Reşad Ekrem, 1970
Bayram hatıraları. *HAYAT TARİH MECM.* 6.yıl 2. c. 11. sayı Aralık/1970 23.-26. s.
Lévi-Strauss, Claude, 1983
Din ve Büyü. Derl. ve Çev.: Ahmet Güngören İstanbul Doğuş Matbaası.
Lévi-Strauss, Claude, 1984
Yaban Düşünce. Çev.: Tahsin Yücel.
İstanbul, Kent Basımevi.
Malinowski, Bronislaw, 1964
Büyü Bilim ve Din. Çev.: Ender Gürol. İstanbul, Ekin Basımevi.
Malinowski, Bronislaw, 1989
İlkel Toplumlarda Cinsellik ve Baskı. Çev.: H. Portakal. İstanbul, Tuba Matbaası.
Maynagaşev, S.D., 1974
Beltir Türklerinde Gök Tanrıya kurban töreni. Çev.: Abdülkadir İnan. *TFA* 15.c. 305. sayı Aralık/ 1974 7174.-7178. s.
Mazaherî, Ali, 1972
Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları. Çev.: Doç.Dr. Bahriye Üçok. İstanbul, Dilek Matbaası .
"Varlık Yayınları, sayı: 1706 ; Faydalı Kitaplar: 132 "
Mellaart, James, 1988
Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları. Çev.:Bilgi Altınok. İstanbul,Temel [Matbaası].
Meydan Larousse. Büyük Lügat ve Ansiklopedi. Meydan
Gazetecilik ve Neşriyat Ltd. Şti.
Middleton, John and David Tait, 1970
Tribes Without Rubers Studies in Afrikan Segmantary Systems. London.
Naci, Elif, 1967
Kurban bayramları. *PİRELLİ.* 3. yıl 30. sayı 3/1967 8.-9.
Notes and Queries on Anthropology. Sixth Edi., A Committee
of Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. London 1954, Routledge and Kegan Paul LTD.
Noyan, Bedri, 1987
Bektaşilik - Alevilik Nedir? 2.bsm.. Ankara, Doğuş Matbaacılık ve Tic. Ltd. Şti..
Ohri, İskender, 1983
Anadolu'nun Öyküsü. 2.bs. İstanbul, Kültür Matbaacılık
Ögel, Bahaeddin, 1971
Türk Mitolojisi. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi ..
" Milli Eğitim Bakanlığı 1000 Temel Eser 51 "
Ögel, Bahaeddin, 1991
Türk Kültür Tarihine Giriş. VI.c. Ankara, Başbakanlık Basımevi.
"Kültür Bakanlığı Yayınları/638,Kültür Eserleri Dizisi/ 46"

Örnek, Sedat Veyis, 1971 a
Etnoloji Sözlüğü. Ankara, A.Ü Basımevi.
" A.Ü. DTCF Yayınları: 200"
Örnek, Sedat Veyis, 1971 b
100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane. İstanbul, Fono Tesisleri .
Özbek, Metin, 1986
Çayönü yerleşmesindeki kesik insan başları. II. ARKEOMETRİ SONUÇLARI TOPLANTISI 26-30/ Mayıs 1986 Ankara. 19.-39. s. (Ayrıbasım).
Özbek, Metin, 1988
Culte des cranes humains a Çayönü. *ANATOLICA* XV. sayı 1988 128.-137. s.
Özbek, Metin, 1989
Son buluntuların ışığında Çayönü neolitik insanları. V. ARKEOMETRİ SONUÇLARI TOPLANTISI Antalya
18-23/Mayıs/1988 161.-172. s. (Ayrıbasım)
"T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü"
Özder, M. Adil, 1973
Ardahan'da yağmur duası. *TFA* 14. c. 283. sayı Şubat/1973 6563.-6564. s.
Plant, Edith, 1942
Man's Unwritten Past. Edinburgh, Marrison and Gibb Ltd..
Pregyer, Firuze, 1973
Bayram tahtı. *TÜRK ETNOĞRAFYA DERG.* 13. sayı 1973 71-75. s.
Radcliffe-Brown, A.R., 1969
Din ve toplum. Çev.: Ünsal Oskay SBF DERG. XXIII. c. 4. sayı 1969 301.-329. s.
"Structure and function in primitive society - essays and adresses, Der. E.E. Evans Pritcard - F. Eggan, New York, 1965, paperback, 117.-132. s."
Radloff, Friedrich Wilhelm, 1954-1957
Sibiryadan. 4 c. Çev.: Ahmet Temir. İstanbul Maarif Basımevi
Ribard, Andre, 1974
İnsanlığın Tarihi. 1.c. Çev.: Erdoğan Başar-Şiar Yalçın. İstanbul, Kültür Matbaası .
Sancaktar, Hasan Şakir, 1988
Kurban ve önemi. *DİYANET GAZ.* 353. sayı Temmuz/1988 4.-5. s.
Selen, Turgut; 1985
Kurban ve Hazreti İbrahim (A. S.): Dinî, Tarihî, Tıbbî ve Psikolojik Açıdan. İstanbul 136 s.
Sezgin, Abdülkadir, 1990
Hacı Bektaş Veli ve Bektaşilik. İstanbul, /b.y./.

Schimmel, Annemarie, 1955
Dinler Tarihine Giriş. Ankara, Güven Matbaası .
"A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları: XI "
Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi. Derl.: Tom Bottomore-
Robert. Hazl.:Mete Tunçay-Aydın Uğur. Ankara 1990, Feryal Matbaası 738
Süel, Aygül, 1985
Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni. Ankara, DTCF Basımevi.
"A.Ü. DTCF Yayınları No:350"
Şahin, Osman, 1981
Kırmızı Yel. 4.bsm. İstanbul, Cem Yayınevi.
Şapolyo, Enver Behnan, 1966
Sürre-i hümayun. *ÜLKEMİZ DERG.* 1. yıl 3. sayı Ağustos/1966 13.-14. s.
Şemseddin Sami: *Kamus-ı Türki.* Der Sa`adet, 1317 İkdam Matbaası.
Şener, Cemal, 1991
Alevi Törenleri. İstanbul, Anadolu Matbaası.
Şentürk, Ahmet, 1972
Gündüzbey'de yağmur duası. *TFA* 14. c. 276. sayı Temmuz/1972
6361. s.
Şurunbilâllı ve Eb-ul Zeyd Eş-Şibli, 1965
Elmiftah şerh-i Nur-ül İzah. Çev.: Abdullah Aydın. İstanbul, Aydın Kitabevi..
Tanju, Halûk Cemil, 1969
Kıt'alar Arası Büyük Göçler ve Tunç Derililer. İstanbul, İstanbul Matbaacılık A.Ş.
Tanyu, Hikmet, 1967
Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri. Ankara, A.Ü. Basımevi
"A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları: LXXVIII"
Tanyu, Hikmet, 1975
Türklerde ağaçla ilgili inanışlar. *TÜRK FOLKLORU ARAŞTIRMALARI YILLIĞI* 1975 129.-142. s.'dan ayrıbasım.
Tanyu, Hikmet, 1976
Türklerde ateşle ilgili inançlar. I. ULUSLARARASI TÜRK FOLKLOR KONGRESİ BİLDİRİLERİ IV. c. 282.-304. s.'dan ayrıbasım.
Tayga, Yunus, 1990
Türk Spor Tarihine Genel Bakış. Ankara, Başbakanlık Basımevi.
"T.C. Başbakanlık Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Yayın No: 87 "

Tekin, Talât, 1988
Orhon Yazıtları. Ankara, TTK Basımevi..
*The Encyclopedia Americana.*1982 Grolier Incorporated USA
The New Grolier Webster International Dictionary of the English Language. 2. volume. 1971, USA
The Oxford Classical Dictionary. Edited by: N.G.L. Hammond and H.H. Scullard. Oxford 1984 Oxford University Press
Tonguç, Zekiye, 1945
Yağmur duası. *KARABÜK* 8-9. sayı Şubat -Mart/1945 13.
Tuğrul, Melımet, 1973
Mahmutgazi köyünde yağmur duası. TFA 14. c. 284. sayı Mart/1973 6579.-6580. s.
Tuğrul, Mehmet, 1974
Mahmutgazi köyünde bayram, mevlit ve hayırla ilgili gelenekler. *TFA* 15.c. 294. sayı Ocak/1974 6870.-6872.s.
Tunç, Ali, 1956
Adakçılar. *TFA* 8. yıl 4. c. 86. sayı Eylül/1956 1665.-1666. s.
Turan, Şerafettin, 1990
Türk Kültür Tarihi. Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe. Ankara, Olgaç Matbaası..
Tümer, Haşim, 1971
Uşak Tarihi. İstanbul, Gün Matbaası..
Türkçe Sözlük. Yeni Baskı. 2 c. Ankara 1988, TTK Basımevi
"TDK Yayınları: 549 Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları:1"
Tylor, Edward Burnett, 1920
Primitive Culture. 2 volume. USA.
Uyuklu, Ömer, 1973
Bitlis yöresinde adaklar, âdetler ve inançlar. FOLKLORA DOĞRU 27. sayı 1973 10.-14. s.
Uz, Mustafa, 1953
Yağmur duaları: Bodi bostan oyunu. *TFA* 3.c. 52. sayı Kasım/1953 83. s.
Uz, Mustafa, 1954
Taş yazma. *TFA* 3. c. 65. sayı Aralık/1954 1039.s.
Ünal, Ahmet, 1976
Hititlerde ölülere sunulan kurban hakkında bazı düşünceler. *ANATOLİA* 19.sayı 1975/1976 165-183.s.
Ünver, A. Süheyl, 1952
Yağmur taşı hakkında. *İ.Ü. ED. FAK. TARİH DERG.* IV.c. 7. sayı Eylül/1952 77.-84. s.

Wells, Calvin, 1972
Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası. Çev.: Erzen Onur. İstanbul, Yükselen Matbaacılık Ltd. şti..
Winick, Charles, 1956
Dictionary of Anthropology. New York, USA
Woolley, C. Leonard, 1965
The Sumerians. Toronto, George J. McLeod Ltd..
Yalman, Ali Rıza, 1977 a
Cenupta Türkmen Oymakları I. Hazl.: Sabahat Emir. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
"Kültür Bakanlığı Yayınları: 256; Kültür Eserleri:14"
Yalman, Ali Rıza, 1977 b
Cenupta Türkmen Oymakları II. Hazl.: Sabahat Emir. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
"Kültür Bakanlığı Yayınları: 256;Kültür Eserleri:14 "
Yavuz, Yunus Vehbi, 1978
Kurban ve nisâbı. *NESİL* 297.sayı Ekim 1978 22.-27.s.
Yetişen, Rıza, 1970
Naldöken Tahtacıları gelenekleri: XV Yılın sayılı günleri: Yaz kurbanı. *TFA* 13.c. 257. sayı Ağustos/1970 5815.-5817. s.
Yüceler, Feridun Yılmaz, 1985
Kurban ve Faziletleri. Ankara Kandil Matbaası. 253 s.
Zubritski, Y.- V. Kerov, 1968
İlkel Toplum, Köleci Toplum, Feodal Toplum. Çev.: Sevim Belli. Ankara, Başnur Matbaası.

Dizin

Abasıyanık, Sait Faik, 15
Abdal Musa, 198
Abdal Mûsâ Kurbanı, 171
Abdülmüttalip, 111
Abram, 96, 97
Acıpayamlı, Orhan, 76, 77, 213, 214
ağaç kültü, 117, 130
adak, 39, 63, 67, 84, 123, 140, 142, 146, 147, 149, 155, 156, 158, 159, 166, 167, 170, 171, 178, 182, 184, 192, 194, 195, 196, 198, 200, 205, 206
Adem, 93, 94, 108
Adonis, 27
Afrika, 59, 144, 145
Afyon, 184
Ahdı Atik, 91
Ahdı Cedit, 91
Ahkâf sûresi, 108
Ahmet Dede Türbesi, 196
Akad, 103
Akdeniz, 61, 155
Akika, 147, 148, 149
akika kurbanı, 147, 149
Alevi-Bektaşi, 131, 170, 171, 190, 191, 200, 207, 208
Ali makamı, 196
Ali Seydi Bey, 128, 129, 130
Altıntaş, 175
Amerika, 28, 65, 73, 74, 75, 78, 112, 113, 144
Amos, 96
ana bacı, 195
Ana Tanrıça, 61
Anadolu, 16, 20, 28, 51, 60, 61, 93, 97, 107, 112, 122, 125, 126, 127, 129, 131, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 175, 183, 184, 185, 186, 190, 192, 193, 194, 196, 197, 203, 204, 206, 212, 214
And, Metin, 42, 43, 47, 49, 80, 108, 122, 130, 214
animatizm, 31
animistik, 31, 117, 132
animizm, 31
Ankara, 151, 161, 167, 193, 194, 196, 199
ant, 24, 65, 131
Antalya, 197
Aramice, 15, 91
Araplar, 74, 110
arife, 151, 154, 160, 163, 178, 180, 181
arketip, 43, 50
Arsebük, Güven, 56, 57, 58
Arsel, İlhan, 96, 105
arınma, 50, 83, 100
Asya, 59, 60, 65, 74, 76, 85, 117, 118, 121, 122, 123, 125, 144, 145

Atalar tapınımı, 120
Ateş Adası, 78
Augé, Marc, 43, 44, 49
Aurignacian, 57, 58
av büyüsü, 57
Avrupa, 38, 57, 59, 60, 91, 145
Avustralya, 24, 144
Aydın, Ali Arslan, 18, 111, 112, 113, 144, 146, 147, 152, 156
ayin-i cem, 166, 191, 194, 196, 208
Aztek, 72, 79, 80

Balaman, Ali Rıza, 213, 215
Balkanlar, 61
Bastian, Adolf, 21
Battie, John, 77
Bayburt, 162
başlala, 131
Beals, Ralph, 56, 57, 58
Beattie, John, 24, 77
Bektaşi-Alevi, 124, 125, 137, 153, 166, 184, 190
Benedict, Ruth, 33, 35, 36, 78
Beypazarı, 151
Bıçakçıbaşı, 130
Bıyık, İlyas, 152
Bible, Biblia, 91
Bilge Kağan, 124
Bilmen, Ömer Nasuhi, 17, 146, 152
Bingöl, 192
Birdoğan, Nejat, 28, 122, 124, 191
Boğazköy, 82, 83
Bogota, 75
Bolu, 151
Boratav, Pertev Naili, 51, 154, 163, 185
Borneo Kayanları, 76
Boyabat, 184
Brahmanlar, 74
Budizm, 118
Bünyan, 161
Burdur, 62
Burkan, 118
Busbecg, Ogier Ghiselin De, 128, 130

Cabbar Baba, 194, 197, 198
Cabiroğlu aşireti, 194
Cadı Mağarası, 57
Cebrail, 196, 198
Cebrail Makamı, 196
Ceram, C. W., 79, 80, 81, 82, 103
Ceyhan, 151, 158
Challaye, Felicien, 28, 91, 92, 93, 96, 104, 107
Childe, Gordon, 56, 57, 58, 59, 60, 61
Comanche, 73
Combs-Schilling, M. E., 19, 43, 47, 49, 50, 51
communion, 18, 96, 105, 107
Cortez, 80
Coşkun, Yaşar, 83

Çağatay, Neşet, 97, 111, 124, 212
Çal, 175
Çamlıhemşin, 162
Çankırı, 151, 193, 195
Çapar, 142, 147, 155, 170, 193, 194, 196, 197, 200
Çatalhöyük, 62
Çavdarlı, 122
Çayönü, 61
Çete, Burhanettin, 213
Çilehane, 198, 206
Çin, 120
Çivril, 175
Çorum, 151
Çukçiler, 74
Çuvaşlar, 74

D'Ohsson, 127, 128, 130
Dağ Kalmıkları, 119
Darende, 162

Darwin, Charles, 21
Davut, 91
Dayaklarda, 76
Dede Korkud, 121, 215
Dedelik, 195
Değri, 162
Denizli, 175
Dikmen, 196
Dilaveroğlu, Muhammet Esat, 140, 152
Dionysiac, 86
Dionysos, 27, 29, 41
Dirse Han, 121
do ut des, 24, 77, 99
Drachenloch, 57
dul kurbanı, 75, 76, 125
Dur Hasan, 158
Durkheim, Emile, 19, 22, 24, 31, 32, 33, 35, 39, 41, 45, 46, 47, 77, 107, 112, 211, 225
Düzköy, 162, 164

Ege, 155, 175
Eğin, 214
Eğridir, 15
Eileithyia, 87
ekzogam, 24
Elazığ, 151
El-Ceziri, 18
Eliade, Mircea, 26, 32, 43, 50, 85, 86, 100, 101, 102, 135, 145, 152
Elima, 35
Elmalı, 197
Erata, Hasan, 213
Erhat, Azra, 62, 63
Erlik; Eryik, 87, 119, 156
Eröz, Mehmet, 28, 120, 122, 123, 124, 190, 191, 192, 196
Erzincan, 151, 161, 162
Erzurum, 151, 161, 162, 223
Esin, 16, 118, 122, 125, 226
Eski Ahit, 65, 91, 92, 93
Eskimolar, 28, 113
Etrüsk, 87
Eucharist, 105, 107
Euripides, 135, 226
Evangile, 91
Evkaristiya, 105, 107
Evliya Efendi, 131, 152, 226

Fatih Kanunnamesi, 130
Fatsa, 161
fetişizm, 31
Feyizli, Hasan Tahsin, 147, 152
Feyzi, Abdullah, 147, 152
Fığlalı, Ethem Ruhi, 28, 124, 196
Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, 25
Fısıh Bayramı, 104, 107
Fiji, 75
fratri, 61
Frazer, S. James George, 21, 23, 28, 32, 73, 148, 149, 212, 213, 214
Freud, Sigmund, 22, 24, 25, 28, 35

Gediz, 175
Gılgamış Destanı, 103
Gök Tanrı, 118
Gökyay, Orhan Şaik, 120, 121, 122
görgü, 191
Görgü Kurbanı, 171
Gözaydın, Nevzat, 213
Gravettiyan, 58
Grekler, 62
Guatamela, 144
Gültepe, 161
Güney Sudan, 77
Güneydoğu Anadolu, 155
Güngör, Harun, 122
Gurney, O. R., 83

Habil, 94, 108
Hacar, 97
Hacc sûresi, 108, 109
Hacı Bektaş, 198, 203, 207
Hacı Bektaş Veli, 198, 206, 207

Hacılar, 62
hak, 31, 100, 140, 143, 144, 191
Hamburg, 58
Hançerlioğlu, Orhan, 15, 17, 96, 108
Haran, 96
Harem, 144
Harris, Marvin, 26, 27, 75, 79, 80, 81, 87, 100, 105
Hasköy, 161, 162
Hasluck, F. W., 129, 130, 190
Havva, 93, 94, 108
Hekimhan, 161
Herodot, 102,147
Hesiodos, 85, 86
Hezekiel, 96
Hint, 24
historical particularism, 33
Hititler, 62, 82, 83, 84, 231
hocker, 56
Hoebel, Adamson, 33, 35, 57, 58, 59, 112, 113
holocaust, 112
Homeros, 62, 63, 67, 68, 71, 85
Homo Ludens, 43
Homo Sapiens, 55, 56, 57, 59
host; hostis, 105
Hoşea, 96
Hubert, Henri, 21, 22, 23, 24, 49, 71
Hughes, Denis, 102
Huizinga, 43
Hurufilik, 190
Hüseyin Gazi, 158
Hıdrellez kurbanı, 192
Hıristiyanlık, 91, 129, 190
Hırka-i Saadet, 130

Ilgaz, Kadriye, 149
Isparta, 15
ışık âlemi, 119

İbrahim, 50, 65, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 105, 110, 112, 191, 196, 199
İbranice, 15, 91, 93
İbraniler, 62, 92, 94, 96, 101, 103, 105, 106, 108
İç kurban, 156, 191, 192
ihsar kurbanı, 140
İkrar alma, 166
İkrar Verme Kurbanı, 171
İlin, M., 57, 62, 63
İlyada, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 71, 85
İnan, Abdülkadir, 16, 76, 87, 117, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 156, 212, 213, 214, 215
İncil, 62, 91, 92, 94, 97, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108
İngiliz Antropoloji Okulu, 46
inhar, 111
İngiltere, 60
İnka, 72, 80
intichiuma, 26
İökük, 118
İran, 61
İsa, 27, 91, 92, 100, 104, 105, 106
İshak, 97, 98, 102, 110
İslâm, 15, 17, 91, 108, 126, 153, 163, 190, 224, 227, 228
Islam, 130, 227
İslâmî, 74, 158
İslâmiyet, 16, 18, 91, 108, 111, 117, 122, 129, 130, 138, 140, 155, 163, 191
İsmail, 97, 196
İsmail Güvenç, 195
İspanyol, 80
İsrail, 92, 96
İsrailoğulları, 94
İstanbul, 130, 149, 161
İşeya, 96
İtalya, 57, 145
İvgin, Hayrettin, 213
İzmit, 162

Japon, 76
Jevons, F. B., 23

Kâbe, 97
Kabil, 94, 95
Kadınhanı, 149
Kâğıthane, 161
Kafesoğlu, İbrahim, 118
Kafkas Arnavutları, 79
kâhin, 99, 101, 105
Kalyoncu, Güngör Dilmen, 135
kam, 118
Kandil, 178
kanibalizm, 58
kanlı kurban, 26, 73, 84, 105, 106, 120, 121, 137, 139, 145, 146, 147, 153, 158, 211
Kansu, Şevket, 57, 58
kansız kurban, 120, 121, 122, 123, 124, 130, 131, 139, 211
kaos-kosmos, 32
Kara Orman Tatarları, 119
karanlıklar âlemi, 119
Kars, 122, 161, 162
Katolik, 107
Kayseri, 161, 162
Kayı Boyu, 194
Kaz Dağı, 151
kefaret, 21, 61, 84, 100, 140, 143, 144
Kesme, 15
Kethüda, 129
Kevser sûresi, 108, 111, 112
Kınal, Füruzan, 83, 84
kıran kurbanı, 140
klan, 61
Kocaeli, 161, 162
Koçu, Reşat Ekrem, 130, 131
kollektif akıl, 46
kollektif beden, 46
Konya, 62, 149
Köse Oyunu, 122
Kula, 175
Kumru, 161
Kur'an, 76, 91, 97, 108, 109, 110, 111, 112, 143, 155, 164, 180, 183
kurban kuyusu, 192
Kurban Risalesi, 131
kurbancı, 99, 100, 101, 160, 161, 191, 200
kutsama, 21, 50, 79, 146, 168
kutsanma, 50
kuyucu, 192
Küçükköy, 62
kült, 19, 41, 42, 56, 62
Kültigin, 124
Kütahya, 175, 184
Kıta Avrupası, 60

Laplar, 28
Levi-Strauss, Claude, 25, 26, 43
libasyon, 83, 224
lokma, 191, 192
Luka, 104

Magdalenian, 57, 58
Mahmutgazi, 151
Mâide sûresi, 108
majik, 34, 35, 36, 61, 120
Malatya, 149, 160, 161, 162, 192
Malay, 41
Malinowski, Bronislaw, 24, 31, 33, 36
mana, 35
Mani, 118
Manisa, 175
Manitou, 35
manizm, 33, 56
mantalliya, 61
Marko Polo, 76
Markos, 104
Mauss, Marcel, 21, 22, 23, 24, 49, 71
Mayalar, 72, 78, 80
Maynagaşev, S. D., 28, 122
Medeia, 135, 226
Megbe, 35
Meiendorf, 58
Mekke, 128, 144
Meksika, 75

Melanezya, 22
Melkisedek, 96, 105
Mellaart, James, 62
mesih, 105
Mesolitik, 59
Mete, 25
Mezar ziyareti, 181
Mezolitik, 59, 60
Mezopotamya, 59
Mısır, 61, 92, 102, 107, 130
Midas, 22, 29
Missa, 105, 107
mistik, 33, 34, 35, 42, 43, 61
Moğol, 118, 224
monoteizm, 31
Morgan, Levis Henri, 30, 31
Moriya, 97, 98
Moustier, 56
Mudurnu, 151
Muhammet, 91, 96, 108, 109, 111, 126
Muharrem, 170
Muharrem kurbanı, 192
Muharrem orucu, 170
Musa, 91, 92, 94, 99, 100
Musahip, 208
Müsahip Kurbanı, 166, 171
Musevilik, 74
Müslüman, 16, 18, 76, 96, 97, 112, 131, 137, 138, 141, 148, 153, 156, 159, 169, 170, 190, 203
müta kurbanı, 140

Naci, Elif, 130
Nallıhan, 151
Narlıdere, 185
Navaholar, 113
Neandertal, 56, 57, 58, 96
neolitik, 60, 61
nesike, 140
Nevşehir, 161, 162, 203
nezir, 67, 142, 156
Nisa, 93
Noyan, Bedri, 28, 124, 191
Nuerler, 77
Nuh, 95
Nusretiye, 161, 162

Oğuz Kağan, 25
Oğuzname, 121
Odysseia, 62, 63, 67, 69, 70, 71, 85
Oedipus complex, 24
Olympos, 85, 86
19 Mayıs, 162
ongon kültü, 124
oniki hizmet, 196
oniki post, 196
Ordu, 161
Orenda, 35
Orhon Yazıtları, 124, 232
Orpheus, 27
Ortaç, Yusuf Ziya, 15
Osmanlı, 127, 128, 129, 130, 131, 175, 191
Ostiyaklar, 74
Ova Yerlileri, 113
Oziris, 27

Ögel, Bahattin, 25, 76, 112, 119
ölü kültü, 130
ölüp dirilme, 27, 28, 61
Örnek, Sedat Veyis, 18, 33, 34, 35, 36, 42, 77, 78, 140, 144, 148
Özbek, Metin, 62
Özder, M. Adil, 213

paleolitik, 56, 57, 59
Pasifik, 75
Paulus, 104
Pawnee, 73, 78
pay, 35, 65, 66, 85, 99, 101, 109, 140, 143, 165, 167, 191, 194
Peru, 75
Petronious, 33
Philocorus, 20

Pizzaro, 80
Platon, 20, 21
Polinezya, 145
politeizm, 31
Poseidon, 71, 87
potlaç, 219
prehistorik, 82
Preyger, Firuze, 130
Prometheus, 85, 95
put kültü, 124

Radcliffe-Brown, A. R., 39, 40, 41, 44, 45, 47, 48
Radloff, Frederic Wilhelm, 16, 117, 118, 119, 120, 122, 125
reciprocity, 77, 98
reenkarnasyon, 28
Refahiye, 162
Rehber (Baba) Postu, 196
Reinach, Solomon, 23, 27, 28
rıza lokması, 191
Ribard, Andre, 59, 61
Rize, 162
Roma, 68, 87
Romalılar, 62, 84
ruh, 16, 27, 31, 49, 62, 73, 112, 113, 120, 121, 132

Sâffât sûresi, 110
Salem, 96, 105
Samanpazarı, 167
Samsun, 149, 161, 162, 164
Sancaktar, Hasan Şakir, 17, 152
Sara, 96, 97, 102
Sarıgöl, 175
Sarı-Kız, 151
Schimmel, Anne Marie, 33
Selçuklu, 127, 191, 203
Selendi, 175
Selknamlar, 78
Sencer, Muzaffer, 96
Senirkent, 192
sevab, 150
Sezgin, Abdulkadir, 191, 192
Shoshonlar, 113
sırat köprüsü, 74
Sibirya, 122
Sila, 35
Simgesel Antropoloji, 46
sin kurbanı, 151
Sina, 99
Sinop, 184
Skamendros, 87
Smith, Robertson, 21, 22, 23, 24, 38, 39, 40, 112
Solutrean, 57
Son Akşam Yemeği, 104
Söz Derleme Derg, 15
Sparta, 87
Spencer, Herbert, 21, 33
sphagia, 86
St. Paul, 105
Süel, Aygül, 62, 83
Sümerler, 62, 81, 82, 103
sünni, 137, 140, 153, 170, 171, 186
sürek, 191
Suriye, 61
Sürre-i Humayun, 130

Şabanözü, 193
Şamanist, 119, 120, 125
Şamanizm, 28, 120, 122, 125, 190
Şapolyo, Enver Behnan, 130
Şemseddin Sami, 17
Şentürk, Ahmet, 213
Şiilik, 190
Şorlar, 119
şükür kurbanı, 144, 147
şükür namazı, 160, 182
Şurunbilâllı, 144, 152

T'ie-le, 118
Taber-nacles, 128
Tabgaçlar, 118
Tabu, 24
Tahtacı, 151

Tanju, Haluk Cemil, 74, 79, 80
Tanpınar, Ahmet Hamdi, 135
Tanrı Evleri, 81
Tanrı Hecate, 87
Tanrı Kayra Han, 119
Tanrı Ülgön, 119
Tanrının kandırılması, 77
Tanyu, Hikmet, 142, 147, 155, 158, 178
taş kültü, 130
Tekin, Talat, 124
Tekke Köyü, 197
Teleütler, 119
tenasüh, 162
terceman, 191
tercüman lokması, 191
Teve, 215
Tevrat, 62, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 110, 112, 144, 184
Tezveren Sultan, 167
Theogonia, 85
Theophrastus, 20
Titan, 28
Toba, 118
Tonguç, Zekiye, 213
Toot, Baron De Toot, 128
Tora, 91
Tös, 214
totem, 21, 22, 24, 25, 31
toy, 120, 121, 219
Trabzon, 128
Trobriand, 22
Tuğrul, Mehmet, 151, 213
tullamak, 75
Tümer, Haşim, 175
Tunç, Ali, 178
Tunguz, 118
Turan, Şerefettin, 91, 96, 113
Turner, Victor, 46
Tylor, Edward Burnet, 20, 21, 31, 32, 33, 39, 73, 74, 75, 76, 77, 145
tığlamak, 191
Ubucini, J. Henri Abdolonyme, 128, 130
Udhiyye kurbanı, 140
Uganda, 148
Ur, 82
Ural-Altay, 118
Urfa, 214
Uta-Napisthim, 103
Uyuklu,Ömer, 213
Uz, Mustafa, 213
Uşak, 165, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 186

Ülgen, 87, 119, 125
ülü, 191
ülüş, 191
Ünal, Ahmet, 61, 84
Ürgüp, 161, 162
Üstpaleolitik, 58

vâcip, 96, 97, 156
Vaftizci Yahya, 105, 106
Veli Taşdelen, 205, 206
Vogullar, 74

wafer, 105
Wakan, 35
Wei, 118
Wells, Calwin, 57, 58, 59
Wolley, C. Leonard, 81, 82, 103
Würm, 58

Yahudi, 24, 96, 107
Yahudilik, 91
Yakub Abdal, 158
Yakutlar, 16, 74
yalma, 121, 198
Yavuz, Yunus Vehbi, 111, 152
Yazılıkaya, 83
Yehova, 96
Yeni Ahit, 91, 104
yersu, 119, 121

Yetişen, Rıza, 28, 185
Yukatan, 78
Yunan, 20, 41, 68, 85, 87, 95, 102, 135, 226

Zagreus, 27
Zebur, 91
Zeus, 28, 65, 66, 70, 85
Zilhicce, 152, 170, 179
Zubritski, Y., 57, 59

Gürbüz Erginer'in **Kurban** çalışması, inanç sistemlerinde tapınıma ilişkin kurbandan, günümüzde, geleneksel toplumlarda "yeniden dağıtım" ve sosyal denge mekanizmasının bir nesnesi olan kurbana değin oldukça geniş bir yelpaze sunuyor.

Yazar, kurbana ilişkin tinsel kültürün ilk belgelerini, kutsal kitaplarda kurbanın tanımı ve anlamlarını incelerken, kitabın büyük bir bölümünü de günümüz Anadolu'sundaki kurbana ve kanlı kurban ritüellerine ayırmış.

Erginer'in çok zengin bir kaynakça kullanarak hazırladığı bu kitap aynı zamanda kendisinin yürüttüğü alan çalışmalarını da kapsıyor.

Kurban, etnoloji alanında, objektif yaklaşımıyla önemli bir boşluğu dolduracaktır.

TERRA
TÜRKİYE ÇÖL OLMASIN!
(0212) 281 10 27

ISBN 975-363-664-4

